

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CUMHURİYETİN KURULUŞ YILLARINDA
KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

ÖZLEM GÜNEŞ
05716005

TEZ DANIŞMANI
Yrd. Doç. Dr. ERGUN AYDINOĞLU

İSTANBUL
2009

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

CUMHURİYETİN KURULUŞ YILLARINDA
KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

ÖZLEM GÜNEŞ
05716005

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: .....
Tezin Savunulduğu Tarih: .....

Tez Oy birliği / Oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

	Unvan	Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı :			
Jüri Üyeleri :			

İSTANBUL
OCAK, 2009

ÖZ

CUMHURİYETİN KURULUŞ YILLARINDA KÜRT – ERMENİ İLİŞKİLERİ

Özlem Güneş

Temmuz, 2008

Bu çalışmada; yüzyıllarca aynı topraklar üzerinde birlikte yaşamış iki halkın, Kürtlerle Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında ve Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş aşamasında birbirleriyle olan ilişkileri incelenmiştir. Çalışmanın amacı, bir imparatorluğun çöktüğü, ancak aynı zamanda yeni bir devletin temellerinin atıldığı 19. yüzyılda ve 20 yüzyıl başlarında yaşanan siyasal gelişmeler paralelinde Doğu Anadolu'nun birisi Müslüman diğeri Hıristiyan olan iki halkı arasındaki ilişkilerin nasıl bir seyir izlediğini ortaya koymaktır. Bu kapsamda; konu hakkında Türk, Kürt ve Ermeni yazarlar tarafından yazılmış kaynakların yanında çeşitli ülkelerden Anadolu'ya gelmiş olan gezginlerin notlarından ve yine çeşitli ülkelerden araştırmacılar tarafından yapılmış olan incelemelerden yararlanılmıştır. Söz konusu kaynaklarda sunulan bilgiler yazarının etnik kimliği ve/veya siyasal görüşüne göre birbirleriyle oldukça çelişebildiklerinden; farklı kaynaklar arasında karşılaştırma yapılmasına önem verilmiştir. Çalışma sonucunda; aynı sınırlar içinde bulunan etnik gruplar arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde kimi zaman dinin, kimi zaman dış güçlerin kimi zamansa sosyo-kültürel bağların ve ortak çıkarların daha önemli rol oynayabildiği; bu ilişkilerin bir devletin kendi iç gelişmeleri kadar uluslararası ekonomik ve siyasal gelişmelerden de ayrı düşünülmemeyeceği görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin "millet-i sadıka"sı Ermeniler, büyük devletlerin ve bu devletlerin çıkarları doğrultusunda hareket eden Hıristiyan misyonerlerin de çabalarıyla bir sorun haline almış ve yaşanan gelişmeler Ermenilerle Müslüman komşuları Kürtleri karşı karşıya getirmiştir. Ülkenin Hıristiyan devletlerce işgal edilmesi tehlikesi gündemdeyken bu Hıristiyan devletlerle –özellikle de Rusya ile işbirliği yapmalarından şüphelenilen Ermeniler karşısında, o dönemlerde kendilerini etnik kimliklerinden çok Müslümanlıklarıyla tanımlayan Kürtler önce Osmanlı Devleti ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri ile birlikte hareket etmiştir. Ancak, cumhuriyet döneminde dinin ikinci plana atılarak milliyetçiliğin öne çıkmasıyla birlikte Kürtler (Osmanlı döneminde sahip oldukları gibi) "millet-i hakime"nin bir parçası olma ayrıcalığını kaybettiklerini düşünmüşlerdir; böylece, Türklerle Kürtler arasındaki ittifakın temeli sarsılmıştır. Bundan sonra, bazı Kürt milliyetçileri yurtdışında Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı Ermeni Taşnak Örgütü ile ittifak oluşturmaya yönelecekler, ancak bu düşünceleri halklarına benimsetmekte fazla başarılı olamayacaklardır.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, Ermeniler, Hoybun, Ağrı Ayaklanması, etnisite, milliyetçilik, Kurtuluş Savaşı

ABSTRACT

KURDISH-ARMENIAN RELATIONS IN THE ESTABLISHMENT YEARS OF THE TURKISH REPUBLIC

Özlem Güneş

July, 2008

This study examines the inter-relations of the Kurds and the Armenians, the two peoples who lived together for centuries on the same land in the last century of the Ottoman Empire and the establishment period of Turkish Republic. The aim of the study is to put forward how the relations developed between the two peoples of the Eastern Anatolia, one of which was Muslim and the other Christian, considering the political developments experienced in 19th century and early 20th century, when an empire had collapsed but at the same time the foundations of a new state were laid. In this scope, apart from the sources written by Turkish, Kurdish and Armenian authors, notes of the travelers coming into Anatolia from various countries and studies of the researchers from various countries have been used. Since the information presented in the mentioned sources could contradict with each other depending on the ethnic identity and/ or political view of the author, significance has been attached to comparisons among different sources. At the end of the study, it has been observed that sometimes religion, sometimes external forces and sometimes socio-cultural ties and common interests could play a more important role in determining the relations among ethnic groups within the same boundaries; and that a state cannot be considered free from its domestic developments as well as international economic and political developments. The Armenians, who were the “loyal nation” of the Ottoman State, constituted a problem accompanied by the efforts of the Christian missionaries acting parallel to the interests of great states; and the developments experienced caused Armenians and their Muslim neighbours, the Kurds, to take opposite sides. While the occupation of the country by the Christian states was on the agenda, especially in the face of the Armenians who were suspected of cooperating with Russia, the Kurds identifying themselves more with their Muslim character rather than their ethnic identities at that period acted first on the side of the administrators of Ottoman State and then those of Turkish Republic. However, as the religion became less significant and nationalism came to the fore, Kurds (as it was the case in the Ottoman period) thought that they had lost their priority of being a part of the “sovereign nation”. Thus, the foundations of the alliance between the Turks and the Kurds would be weakened. Later, some Kurdish nationalists would start to establish an alliance with the Armenian Tashnak Organization abroad against Turkish Republic. However, they would not be much successful in imposing that thought on their own people.

Key Words: Kurds, Armenians, Hoyboon, Agri Rebellion, ethnicity, nationalism, War of Independence.

ÖNSÖZ

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu büyük devletler karşısında giderek güçsüz düşürken; bir yandan bu devletlerin Osmanlı'nın içişlerine müdahalesi diğer yandan da Avrupa'da ortaya çıkan ulusçuluk akımlarının imparatorluk içindeki etnik unsurlar arasında yayılmaya başlamasıyla, imparatorluğun özellikle sınır bölgelerinde genel bir kargaşa ortamı hakim olmaya başlamıştır. Bu karmaşa ortamı Doğu Vilayetlerinde de kendisini göstermiş; bölgenin nüfus olarak en kalabalık Müslüman grubu olan Kürtlerle en kalabalık Hıristiyan unsur olan Ermeniler siyasi gelişmelerin etkisi ve dış devletlerin kışkırtması ile birbirlerine düşman hale gelmeye başlamışlardır. Bu çalışma; Ermeniler ve Kürtler arasında bu dönemde yaşanan ilişkileri ve bu ilişkilerin Cumhuriyetin kuruluş yıllarında nasıl bir gelişim çizgisi izlediğini anlamaya çalışmayı amaçlamaktadır.

Her şeyden önce, böyle hassas bir konu hakkında tez çalışması yapmak konusunda beni cesaretlendiren, araştırmamı yönlendirmek ve derinleştirmek konusunda katkılarını esirgemeyen ve disiplinli bir tez öğrencisi olmayı başaramadığım halde, sabırlı ve anlayışlı tavrını hiç bırakmayan tez danışmanım Sayın Ergun Aydınolu'na içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Gerek kaynaklara ulaşmam konusunda gerekse tezin tamamlanması sırasında yardıma ihtiyaç duyduğum diğer konularda sağladıkları her türlü destek için tüm dostlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tezi yazarken büründüğüm en çekilmez hallerimde dahi beni bir an olsun yalnız bırakmayan sevgili İsmail'in moral desteği olmadan bu çalışmayı tamamlayamazdım; kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Hayatımın her anında olduğu kadar bu tezi yazdığım süre içerisinde de desteğini hiç esirgemeyen sevgili annemin hakkını ise asla ödeyemem.

Ve son olarak; yüksek lisans eğitimim sırasında sağladığı maddi destek nedeniyle TÜBİTAK'a teşekkürlerimi sunarım.

Ankara; Ocak, 2009

Özlem Güneş

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
TEZ ONAY SAYFASI	
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
1. GİRİŞ	1
2. TARİHSEL ARKA PLAN	4
2.1. Türk Göçlerinden Önce Anadolu’da Kürt - Ermeni İlişkileri.....	4
2.2. Anadolu’nun Türk Hakimiyeti Altına Girmesi.....	8
2.3. Osmanlı Dönemi (16 - 18. Yüzyıllar).....	11
2.3.1. Ermeni ve Kürtlerin Osmanlı Egemenliğine Girmeleri.....	11
2.3.2. Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtlerin ve Ermenilerin Sosyo – Ekonomik Durumları ve Birbirleriyle İlişkileri (19. Yüzyıla Kadar).....	16
3. XIX. YÜZYILDAKİ GELİŞMELERİN KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİNE ETKİSİ	24
3.1. XIX. Yüzyıla Girerken Osmanlı İmparatorluğu’nun Durumu.....	24
3.2. Osmanlı Reformu	25
3.3. XIX. Yüzyılda Merkezi Otoriteyi Güçlendirme Çabaları: Kürt Emirlerinin Tasfiyesi.....	27
3.3.1. Kürt Emirlerinin Merkezileştirme Karşısındaki Tepkileri ve Gayrimüslimlere Yönelik Tutumları.....	29
3.3.2. Emirlerin Tasfiyesinin Doğu Bölgelerinde Neden Olduğu Sosyo-Politik Değişim.....	36
3.4. Doğu Vilayetlerinde Misyoner Faaliyetleri.....	39
3.5. Büyük Devletlerin Ermenilere Yönelik Müdahalesi ve Berlin Antlaşması... ..	43
3.6. Ermeniler Arasında Milliyetçi Örgütlerin Kurulması.....	46
3.7 Ermeni Milliyetçiliğinin Kürtler Üzerindeki Etkisi.....	50
3.8. Şeyh Ubeydullah İsyanı.....	55
3.9. Hamidiye Alaylarının Kurulması.....	60
3.10. 1894-1896 Olayları.....	63
3.11. Taşnak’ın Ermeni-Kürt İttifakını Sağlamaya Yönelik Çalışmaları.....	65
4. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ VE I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ	
4.1. II. Meşrutiyet Dönemi.....	71

4.1.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve 1908 Devrimi.....	71
4.1.2. Meşrutiyet Döneminde Kürt Örgütlerinin Kurulması.....	76
4.1.3. Kürt ve Ermeni Örgütlerinin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İlişkileri	79
4.2. I. Dünya Savaşı.....	85
4.2.1. Ermeni Tehciri Sırasında Kürt Aşiretlerinin Tutumu.....	86
4.2.2. Ermenilerin Rus Ordusuyla Birlikte Doğu Anadolu'ya Girmeleri.....	88
4.2.3. Savaş Sonrasında Bazı Kürt ve Ermeni Çevrelerin Ortak Hareket Etme Çabaları: Paris Barış Konferansı.....	89
5. KURTULUŞ SAVAŞI VE CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ.....	94
5.1. Kurtuluş Savaşı.....	94
5.1.1. Ermenilere Karşı “Türklerle Kürtlerin İslam Kardeşliği” Söylemi.....	94
5.1.2. İslam Kardeşliği Söyleminin Dışında Kalan Bir Grup: Alevi Kürtler.. -Koçgiri Ayaklanması (Ekim 1920-Haziran 1921).....	101 103
5.2. Cumhuriyetin İlk Yılları.....	105
5.2.1. “İslam Kardeşliği”nin Yerini “Laiklik” ve “Türk Milliyetçiliği” Vurgusunun Alması: Türk – Kürt İttifakının Bozulması.....	105
5.2.2. Kürt Milliyetçilerinin Taşnak’la İttifakı: Hoybun Cemiyeti ve Ağrı İsyanı.....	109
7. SONUÇ.....	126
KAYNAKÇA.....	128
ÖZGEÇMİŞ.....	138

KISALTMALAR

ARMHC	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
KTTC	: Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti
KTTG	: Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi

1. GİRİŞ

Çok-uluslu büyük imparatorlukların dağılmaya başladığı, milliyetçi fikirlerden etkilenen birçok etnik/dinsel topluluğun kendi ulus-devletlerini kurma mücadelesine giriştiği 19. yüzyılda Avrupa kıtası büyük bir alt-üst oluş yaşarken; bir yandan Büyük Devletler karşısında giderek daha fazla güçsüzleşen diğer yandan kendi içindeki çok çeşitli etnik/dinsel unsurları bir arada tutmakta zorlanan Osmanlı İmparatorluğu da son derece sancılı bir yüzyıl geçirmiştir. Dünyanın siyasi yönden yeniden şekillendiği; kimlik ve aidiyet duygularının yeniden tanımlandığı; çatışmalar, sürgünler, katliamlar ve devrimlerle dolu bu karmaşık yüzyılda, dağılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu içindeki çok çeşitli etnik/dinsel grupların siyasi iktidarla olduğu kadar birbirleriyle olan ilişkilerinin de değişim sürecine girmiş olması kaçınılmazdır. Bu tezin amacı, önemli bir bilgi açığı olduğu düşünülen bu alandaki çeşitli konulardan birine, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve yeni cumhuriyetin kurulması sürecinde Doğu Anadolu topraklarının iki kadim halkı Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin bu buhranlı dönemde nasıl bir seyir izlediğine, dönemin siyasi gelişmelerinin bu ilişkiyi nasıl etkilediğine açıklık getirmeye çalışmaktır.

Kürtler ve Ermeniler hakkında yurt içinde ve yurt dışında çok sayıda çalışma yayınlanmıştır. Ne var ki; bu konudaki ulaşılan eserler arasında Kürtlerin ve Ermenilerin birbirleriyle ilişkilerini tarafsız olarak yansıtan çok az sayıda çalışmaya rastlanabilmiştir. Bu tez, farklı görüşlerden ve etnik kimliklerden yazarlarca yapılan çeşitli çalışmalardan çıkarılan sınırlı bilgilerin birbirleriyle karşılaştırılarak bir araya getirilmesi ve analiz edilmesi yoluyla, 19. yüzyıldan Cumhuriyetin kuruluş dönemine kadar geçen süre içinde Kürt-Ermeni ilişkilerinin nasıl şekillendiğini biraz olsun anlamamıza yardımcı olabilecek bir çalışmayı ortaya çıkarma çabası olarak değerlendirilebilir.

İtiraf etmek gerekir ki; çeşitli politik amaçlar doğrultusunda yazılmış ve birçoğu yanlış eserler arasından doğru bilgileri ayıklamaya çalışmak kadar; bu bilgileri yazarken kullanılacak ifade ve terimleri bulmak da oldukça zor oldu. Tarihin değişik

dönemlerinde Ermenistan, Kürdistan, Doğu Vilayetleri gibi farklı terimlerle adlandırılan Türkiye'nin bugünkü Doğu ve kısmen Güneydoğu Anadolu bölgeleri, incelenen metinlerde yazarının ideolojik fikirlerine ya da yazıldığı döneme bağlı olarak bu terimlerden herhangi biri ile adlandırılabilmiştir. Söz konusu bölge için bu çalışmada görece nötr bir kavram olduğu düşünülen “Doğu bölgeleri/vilayetleri” terimlerinin kullanımı tercih edilmiştir. Bir diğer sorunlu adlandırma, Ermenilere yönelik 1915-16 yıllarındaki uygulamaya ilişkindir. Kimi yazarlar bunu bir “yer değiştirme”, kimisi “soykırım”, kimisi ise “katliam/mukatele” vb. kelimelerle adlandırmaktadır. Ermenilerin zorunlu olarak göçe tabi tutuldukları ve bu göç sırasında binlerce insanın hayatını kaybettiği kesin olmakla birlikte, bu kararın alınması ve uygulanması sırasında yaşananlar konusunda net bilgiler mevcut değildir. Bu nedenle, yaşananların “keskin” ve “mahkum edici” ifadelerle tanımlanmamasına özen gösterilmiştir. Bu tez, hiç kimseyi ya da hiçbir grubu hedef almamakta; sadece tarihin belirli bir evresine ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Bu tez, Kürt ve Ermeni ilişkilerini Osmanlı İmparatorluğunun ciddi bir yeniden yapılanma sürecine girdiği 19. yüzyıldan ve daha da sınırlandırmak gerekirse II. Mahmut döneminden itibaren incelemektedir. II. Mahmut ve arkasından gelen Tanzimat reformlarının, genellikle modern Türkiye'nin kuruluşuna giden yolun başlangıç noktası olarak kabul edilmesinden hareketle, bu tezin başlığında da “Cumhuriyetin kuruluş yıllarından itibaren...” ifadesinin kullanılması uygun görülmüştür¹.

Tezin “Tarihsel Arkaplan” bölümünde Kürtlerin ve Ermenilerin 19. yüzyıl öncesindeki durumları özetlenmektedir. 19 yüzyılda Kürtlerle Ermeniler arasındaki ilişkilerin anlatıldığı bir sonraki bölümde, öncelikle kısaca dönemin siyasal atmosferi hakkında bilgi verilmektedir. Bu bölümde, Osmanlı Devleti'nin reform çabalarının Müslüman ve Hıristiyan iki halkın Kürtler ve Ermenilerin ilişkileri üzerindeki etkisinin yanında, büyük devletlerin ve bölgede yürütülen misyoner faaliyetlerinin rolü de incelenmektedir. Bir sonraki bölümde, Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı yıllarındaki Kürt-Ermeni ilişkileri anlatılmakta; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) ilk dönemlerinde çeşitli gruplarla ve böylece Kürt ve Ermeni örgütleri ile de ittifaka yönelmesi; ardından İTC'nin otoriter ve milliyetçi bir tavrı benimsemesiyle

---

¹ Lewis'e göre; II. Mahmut büyük bir reform programına girişerek; bu reformlarla, “ondokuzuncu ve bir dereceye kadar yirminci yüzyıldaki Türk reformcularının izleyeceği ana hatları” kurmuştur, Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 8. bs. (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 81.

birlikte, diğer örgütlerle arasının açılması ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Ermenilerin “düşman” kampta değerlendirilmesine giden süreç ve bu süreçte Kürtlerin “hain” ve “tehlike” olarak gördükleri bu Hıristiyan komşuları karşısında devletle ittifak etmeleri konu edilmektedir. Daha sonraki iki bölümde ise, sırasıyla, “Kurtuluş Savaşı” ve “Cumhuriyetin ilk yılları”nda yaşanan olaylar değerlendirilmekte; Kürtlerin Ermeniler karşısında “İslam kardeşliği” altında Kurtuluş Savaşı'na katılmaları, ancak daha sonra kurulan yeni rejimle birlikte hayal kırıklığına uğrayarak kendi devletlerini kurma yoluna girmeleri ve bu yolda Ermenilerle işbirliğine yönelmeleri süreci analiz edilmeye çalışılmaktadır. Tarihsel olmakla birlikte güncelliğini yitirmemiş bu konu hakkında tarafsız bir gözle derlenmeye çalışılan bu bilgiler, yaşanan tartışmalara küçük de olsa bir ışık tutabilirse, bu çalışma amacına ulaşmış olacaktır.

2. TARİHSEL ARKAPLAN

2.1. Türk Göçlerinden Önce Anadolu'da Kürt - Ermeni İlişkileri

Ermenilerin ve Kürtlerin Anadolu'daki tarihsel kökenlerine dair kesin bilgiler mevcut değildir. Minorsky, Kürtlerin “şarktan garba doğru” yayılmış olmalarının ihtimal dahilinde olduğunu; Kürtlerin İranî kavimlerden sayılmalarının temelinin ise, “ırkî olmaktan ziyade dil ve tarih” özelliklerine dayandığını ifade eder. Yazara göre, “Kürtlerin merkezî sahaya yerleşmelerinden evvel, burada, isimleri kendininkilere benzeyen *kardû* isimli fakat başka menşe’li bir kavim yaşamış olduğunu ve bunların sonradan İran menşe’li Kürtler ile karışmış bulunduğunu ileri sürmek de mümkündür”². Encyclopedia Britannica’da da, Kürtlerin kökeninin tam olarak tanımlanamadığı belirtilmekle birlikte; M.Ö. 2000’den daha geç olmayan bir tarihte orta Dicle bölgesinde* yaşayan *Guti/Kutilerin* daha sonra Asurlular tarafından “Kürt” olarak adlandırıldıkları yazmakta ve Kürt kabilelerinin “belki de saf Ari soydan olan” atalarının, bu dağlık bölgenin en eski yerli (*otokton*) halklarından birisi olduğu ileri sürülmektedir³.

Ermenilerin kökeni de Kürtlerinki gibi tartışmalıdır. Arapça’da *Ermeniye* olarak tabir olunan ve Ortaçağ Arap devrinde en önemli şehirleri “Dabil*”, Erzurum, Erzincan, Malazgirt (Muş), Bitlis, Ahlat, Erciş (Van), Nahcivan, Ani ve Kars” olan bölgeye Romalılar *Armenia* demiştir⁴. “Fakat Ermeniler kendilerine eskiden beri *haik* ve memleketlerine de *Hayk* veya *Hayastan* adını vermişler ve Armenia tabirini hiç kullanmamışlardır”⁵. Britannica’ya göre; M.Ö. 9. yüzyılda *Haldiler* (Khaldians) tarafından kurulan ve “Ermenistan halklarını birleştiren” Van merkezli Urartu

² Minorsky, “Kürtler”, **İslam Ansiklopedisi**, c.6 (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), 1089.

* Minorsky, *Karduk ülkesi* olarak adlandırılan bu bölgenin Botan ırmağının doğusunda bulunduğunu, daha sonra bu ismin daima Dicle nehrinin solunda, Cudi dağı yakınındaki bölge için kullanıldığını yazar, **age**, 1089.

³ “Kurdistan”, **Encyclopedia Britannica**, c.13 (ABD: William Benton, 1957), 520-521.

** Dabil, Dvin şehrinin Arapça adıdır. Bugün bir köy olmakla birlikte, eskiden önemli bir şehir olan Dvin, 640 yılında Araplar tarafından ele geçirildi. Ortaçağda son derece kalabalık olan şehir, “halifeler devri imtidadınca (süresince – Ö.G.) Müslüman Ermeniye’nin merkezi olarak kaldı”, “Dvin”, **İslam Ansiklopedisi**, c.3, 682-683.

⁴ Streck, “Ermeniye”, **İslam Ansiklopedisi**, c.4, 322-323.

⁵ **age**, 322.

Devleti, M.Ö. 8. yüzyıl başlarında çeşitli kavimlerin istilasıyla zayıflamış ve bir “Hint-Avrupa” halkı olan Ermeniler Haldilerin yerine iktidara geçerek onlarla karışmışlardır⁶. Aynı kaynakta, Ermenice’ye yakın bir dilleri olan Friglerin kolonizasyonunun Ermeni halkının oluşumuna katkıda bulunmuş olabileceği; ancak, bu karışmış (*mixed*) ırkın “Ermenistan”da ilk olarak ne zaman ortaya çıktığını söyleyebilmek için yeterli verilere sahip olunmadığı ifade edilmektedir. Ayrıca; bu bölgede yaşayan bazı Kürt topluluklarının ırksal özellikler bakımından Ermenilere çok benzedikleri; ancak Kürtlerin Ermenilere kıyasla daha az homojen bir ırk özelliği gösterdikleri de belirtilmektedir⁷.

Sonuçta; Ortadoğu ve Anadolu coğrafyasındaki birçok halk gibi Ermeni ve Kürtlerin de atalarının hangi kavimler olduğu konusunda net bilgiler bulunmamaktadır⁸. Bununla birlikte, Kürtlerin ve Ermenilerin bu adlarla ifade edilmeye başlamalarında, diğer bir deyişle bugünkü Ermeni ve Kürt etnisitelerinin ortaya çıkmasında, Ortadoğu ve Anadolu coğrafyasında önce Hıristiyanlık ve ardından da Müslümanlığın yayılmaya başlamasının önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Örneğin; Britannica’da, Ermenilerin yaşadığı toprakların ayrı bir isimle anılmaya başlaması ya da ansiklopedide ifade edildiği biçimiyle “Ermenistan”ın “İran”dan ayrılması, Ermenilerin 3. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul etmeleri ile gerçekleşmiştir. Takip eden yıllarda, Ermeni Kilisesi’nin (Gregoryen Kilisesi*), 451 yılındaki

---

⁶ “Armenia”, **Encyclopedia Britannica**, c.2, 377. Urartu adı, Asurlular tarafından verilmiştir. İbranice’de ise bu devlete “*Ararat*” denilmiştir, **age**.

⁷ **age**, 380-381.

⁸ Ermeni ve Kürt milliyetçiler tarafından iddia olunan Ermenistan ve Kürdistan topraklarının bazı bölümlerinin çakışıyor olması, iki kesim arasında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun asıl yerlileri olmak konusunda çekişmeye neden olmaktadır. Örneğin; önemli Kürt milliyetçilerinden biri olan Kadri Cemil Paşa, “Zinar Silopi” takma adıyla yazdığı kitabında, Ermenilerin “milattan 600 sene evvel” küçük Asya’ya geldiklerini; bu tarihin ise, “*Kürtlerin Zağros ve Ararat dağları ile Akdeniz arasındaki araziyi işgalinden ve kocaman devletler teşkilinden*” 35 asır sonraya tekabül ettiğini (Comerd. C. Paşa? tarihine dayanarak) iddia eder, Zinar Silopi, **Doza Kürdistan** (Lübnan: Stewr Basımevi, 1969), 9.

* Ermenilerin Hıristiyanlığa geçmesinde en önemli katkıyı yapan kişi Aziz Gregory olduğu için, Ermeni kilisesi “Gregoryen Kilisesi” olarak da anılmaktadır. Britannica’ya göre; Gregory, yaklaşık 301-303 yıllarında Ermeni kralı Tridates’in Hıristiyanlığı benimsemesini sağlamış, böylece Ermenistan, Hıristiyanlığı bir devlet dini olarak kabul eden ilk devlet olmuştur, “Armenian Church”, **Encyclopedia Britannica**, c.2, 381. Daha sonra, Ermeni Kilisesi, 451 yılındaki Kadıköy Konsülü’nün kararlarını kabul etmemiş ve diğer kiliselerden ayrılmıştır. Söz konusu Konsülde, “İsa’nın Tanrı ve insan olarak iki ayrı doğası bulunduğu” şeklindeki Ortodoks görüş kabul edilmiştir. Bu görüşe karşı çıkarak, İsa’nın tek doğası olduğunu ileri sürenler ise monofizit olarak adlandırılmıştır. Süryani ve Kıpti (Mısır’ın eski halkı) kiliseleriyle birlikte Ermeni kilisesi de monofizit kiliseler arasında sayılmaktadır. Bununla birlikte Britannica’da, Ermeni kilisesine monofizit denilmesinin aslında İsa’nın doğası konusundaki bir ayırmadan gelmediği; Pers savaşları nedeniyle Kadıköy Konsülü’ne katılamayan Ermeni kilisesinin bu konsülde alınan kararları tanımamasının altında (konsülde bütün doğu kiliselerinin temsil edilmediği gibi) farklı gerekçeler yattığı belirtilmektedir, **age**, 382.

Kadıköy (Kalkedon) Konseyi'ni tanımadığını ilan ederek diğer kiliselerden ayrılması ve ayinlerde Yunan dilini kullanmayı bırakması; ulusal bir Ermeni alfabesinin icat edilmesi ve son olarak 451 yılında Ermeni prensi Vardan tarafından Perslere karşı “Kutsal Savaş” ilan edilmesi gibi gelişmeler ise Ermeni halkının kendine özgü karakterinin oluşmasında önemli rol oynamıştır⁹.

Ermenilerin, Hıristiyan Gregoryen mezhebini kültürel kimliklerinin bir parçası haline getirmelerinden birkaç yüzyıl sonra Kürtlerin çok büyük bir kısmı, topraklarını istila edecek olan Arapların etkisiyle, Müslümanlığı seçecektir¹⁰. Minorsky, Müslüman Arapların Kürtlerle temasa geçtikleri tarihi, Tikrit ve Hulvan'ı (İran platosunun batısı) işgal ettikleri 637 yılı olarak verir¹¹. Bu tarihten sonra, Araplar Kürtlerin yaşadığı bölgeleri istila etmeye ve böylece Kürtler de Müslümanlığa geçmeye başlarlar. Bununla birlikte, Kürtlerin Arap hakimiyetine karşı direnişi devam eder¹². Minorsky, Müslüman Arapların, kuzeye doğru ilerleyerek Ermenistan ve

⁹ “Armenia”, **Encyclopedia Britannica**, c.2, 378.

¹⁰ Ermenilerin kendilerine özgü bir mezhebi (Gregoryen) benimsemeleri gibi, (İran'daki Şii Kürtler haricindeki) Kürtlerin ağırlıklı bir kısmı da İslam'ın *Şafi* yorumunu kabul etmişlerdir. Dört Sünni mezhepten biri olan Şafilik'in kurucusu İmam el-Şafi, 767 yılında Gazze'de doğmuştur. Mekke ve Medine'de hadis ve fıkıh eğitimi görmüş; Yemen, Suriye ve Harran'da bulunmuştur. Mısır'da vefat eden el-Şafi'nin gömülü bulunduğu yere (Kürt olduğu ileri sürülen) Selahaddin Eyyubi tarafından büyük bir medrese inşa ettirilmiştir. Hanefiliğin aksine, kıyas (genel kaideye uyma) için kesin ölçüler koymaktan yana olan el-Şafi'nin öğretisi İslam şehirlerinde geniş bir kabul görmüştür. Ancak, Osmanlı'nın İslam dünyasına egemen olmasından sonra, Şafi kadılar İstanbul'dan gönderilen Hanefi kadılarla değiştirilmiştir. W. Heffening, “Şâfi'î”, **İslam Ansiklopedisi**, c.11, 268-271. Bruinessen, Kürtlerin Şafi mezhebini benimsemeleriyle, “bir taraftan *Hanefi* olan Türkiyeli Türklerden ve güney komşuları olan Araplardan, öte yandan da Şii olan Azeri Türkler, İranlılar ve Lurlardan” ayrıldıklarını belirtir, Martin van Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 4. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 43. 1880 yılında bir misyonere gönderdiği mektupla Avrupa'dan Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkını elde etmeleri için yardım isteyen Şeyh Ubeydullah (bkz. aşağıda “Şeyh Ubeydullah” başlığı), söz konusu mektubunda, Kürtlerin kendi “*dinleri*” ve gelenekleriyle ayrı bir halk oluşturduğunu ifade etmiştir, Hans-Lukas Kieser, **İskalanmış Barış**, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 184. Şeyh'in, mensup olduğu etnik grubun ayırt edici özelliği olarak –örneğin dil yerine- din faktörünü ileri sürmüş olması, Şafilik mezhebinin, bu mezhebe mensup bazı Kürtler tarafından bir nevi *ulusal din* gibi algılandığının işareti olarak yorumlanabilir. Dinin etnik aidiyet ile bağlantısı, Sünni ve Şii Kürtlerin ilişkilerinde de görülebilir. Bruinessen, İran'daki Şii Kürtlerin 1960'lı yıllara kadar kuzeydeki milliyetçi Sünni Kürtlerden uzak durduklarını belirtir, Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 43. Bu durum, kendilerine özgü bir dinleri olan *Yezidi* Kürtler söz konusu olduğunda daha belirgindir. Yezidiler, Müslüman Kürtlerden ayrı bir topluluk olarak algılanmış ve yakın zamana kadar, Yezidilerin Kürt olup olmadığı hakkındaki tartışmalar devam etmiştir. Hejare Şamil, Knyaze İbrahim adlı bir Kürt aydınının hayatı üzerinden eski Sovyetler Birliği topraklarında yaşayan Kürtleri anlattığı kitabında, 80'li yılların sonlarından itibaren ortaya çıkan Ermeni-Azeri çatışması sırasında, Ermenistan'daki Müslüman Kürtlerin de Azeri muamelesi gördüğünü ve Ermenistan hükümetinin Yezidi ve Müslüman Kürtleri birbirinden ayrı tutma gayreti gösterdiğini yazar (örneğin; Müslüman Kürtler “Azeri dilli” okullarda eğitim alırken, Yezidi Kürtler “Ermeni dilli” okullara gönderilir ve “Yezidilerin Kürt olmadıkları” yönündeki propagandalara hız verilir), Hejare Şamil, **Serhed, Kafkasya ve Diasporada Yaşamın Adı: Sürgün, Özlem: Kinyaze İbrahim ve Kürtler** (İstanbul: Peri, 2007), 78-80. Buna karşılık Bruinessen, Yezidiliğin sadece Kürtler arasında mevcut olduğunu ve Yezidilerin Kürtçe'nin Kırmancı lehçesini konuştuklarını ifade eder, Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 45.

¹¹ Minorsky, **İslam Ansiklopedisi**, c.6, 1093.

¹² Kürtlerin Araplara karşı çıkardığı çeşitli isyanlar için bkz. **age**, 1092-1093.

Azerbaycan'a kadar geldiklerinde dahi Kürtlerin direnişiyile karşılaştıklarından söz eder¹³. Bununla birlikte yazar, Kürtler hakkında etraflı bilginin Arap istilasından sonraki dönemde bulunduğunu; Kürtlerin, Hicretin ilk beş asrında “ekseriya vukuuna yol açtıkları hadiselerde” önemli rol oynadıklarını ve bu dönemde birçok *Kürt hanedanının* ortaya çıktığını yazar¹⁴. Jwaideh de; Kürtler hakkındaki en kayda değer bilginin ilk kez Arap yazarları tarafından verildiğini ve Kürtlerin Arap fetihleriyle oluşan belirsizlikten yararlandıklarını; İran'ın yeniden yükselişe geçmesinin ise 9. 10. ve 11. yüzyıllarda yerli Kürt hanedanlarının ortaya çıkışını kolaylaştırdığını belirtir¹⁵.

Arap yayılcılığından sonra, Anadolu'nun doğusu bu kez önce İslamlaşmış Türk boylarının ve ardından Moğolların akınlarına sahne olur. Sasuni, Türk aşiretlerinin ve Moğolların Batı'ya doğru ilerlemesiyle, bu kavimlerin önünden kaçan (ve çoğunluğu göçebe olan) Kürt aşiretlerinin, Bizans topraklarına göçlerinin hız kazandığını ve o dönemde Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Van Gölü ve Fırat havzası gibi bölgelerde yoğunlaşarak, buralarda yarı veya tam bağımsız beylikler şeklinde yaşamaya başladıklarını belirtir¹⁶. Ermenilerin ve Kürtlerin bu dönemdeki ilişkileri hakkında ise fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

2.2. Anadolu'nun Türk Hakimiyeti Altına Girmesi

---

¹³ age, 1093. Bu da, Kürtlerin, Arap yayılcılığından önce söz konusu bölgelerde yerleşik olduklarını gösterir. Londra'daki Kürt İnsan Hakları Projesi (KİHP) bünyesinde bir çalışma hazırlayan Yıldız (KİHP Genel Direktörü) ve Russo da, bazı tarihçiler tarafından izleri 7. yüzyıla kadar götürülen Kafkaslardaki Kürt aşiretlerin Aras nehrinde Arap işgalcileri durduklarını ve bu nehrin bugün Azerbaycan ve İran arasındaki sınırı oluşturduğunu belirtirler. Aynı yazarlar, Kürtlerin bugünkü Ermenistan devleti topraklarına, “*daha kesin olmak gerekirse Karabağ bölgesinin güneyine*” doğru ise ilk kez 13. yüzyıldaki Moğol istilasıyla hareket ettiklerini ileri sürerler, Kerim Yıldız, Deborah Russo, **Azerbaycan-Ermenistan: İnsan Hakları, Etnik Azınlıklar ve Kürtler** (İstanbul: Scala Yayıncılık, 2000), 16.

¹⁴ Minorsky, “Kürtler”, 1092. Yıldız ve Russo da, 10. yüzyılda halifelik kurumunun zayıflamaya başlamasıyla, Kafkaslarda bazı yerel Kürt grupların hakimiyet kazandıklarını (buna örnek olarak, “Ermenistan'ın kadim başkenti Dvin'i” ve Kura ve Aras nehirleri arasındaki bölgeyi yöneten *Şeddid Emirlerini* gösterirler); ancak, “bu Ortaçağ hanedanlarının” kendilerini bilinçli şekilde “Kürt” olarak tanımladıklarına ilişkin bir kanıt bulunmadığını, bunların kimliklerinin daha çok “İslam ve aile bağları” üstüne oturduğunu ifade etmektedirler, Yıldız, Russo, age, 16.

¹⁵ Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 27-29. Mesut Yeğen, bu hanedanların etrafında beylikler şeklinde örgütlenen Kürt aşiretlerinin 16. yüzyıla kadar “de facto” bir bağımsızlık yaşadığının genel kabul gördüğünü ve (aşağıda görüleceği gibi) 16. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girmelerinin de bu beyliklerin mevcudiyetine son vermediğini ifade eder, Mesut Yeğen, **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**, 2. bs. (İstanbul: İletişim, 2003), 226.

¹⁶ Garo Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri**, çev. Bedros Zartaryan, Memo Yetkin (İstanbul: Med Yayınevi, 1992), 20-22.

Bilindiği gibi, Bizans'ın hakimiyeti altında bulunan Anadolu'nun doğu sınırları 11. yüzyıldan başlayarak Selçuklular tarafından zorlanmaya başlamış ve Bizans ordusu 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'nda Selçuklu ordusu karşısında yenilgiye uğramıştır. Bu tarihten sonra Türk boylarının Anadolu'ya göçleri hız kazanmış ve kavimler halinde göç ederek buraya yerleşen Türk aşiretleri, kısa bir sürede bölgede hakim unsur konumuna gelmiştir¹⁷:

“Selçukluların Anadolu'yu açmalarından sonra, bu kıtanın her tarafına olduğu gibi, şark kısmına da Türkmen boy ve oymakları durmadan göç ederek, yerleşmeğe başlamışlar ve pek az zaman içinde ekseriyeti teşkil edecek bir hale gelmişlerdi.”

Streck, Ortodoks Bizans tarafından Gregoryen Ermenilere yapılan eziyetlerin halk arasında yarattığı memnuniyetsizliğin, Selçukluların bölgeyi fethetmelerini kolaylaştırdığını ifade eder¹⁸. Taner Timur da, Bizans sarayı ile taşra aristokrasisi arasındaki mücadele sonucunda vergi yükü iyice artmış olan Anadolu halkının “Türk işgali”nden duyduğu memnuniyeti dile getirir¹⁹.

Türk boylarının Anadolu'ya akınlarının başladığı dönemde, Bizans topraklarında feodal gelişme oldukça hız kazanmış idi. Timur'a göre; bu gelişim Anadolu'nun doğusunda öyle bir hal almıştı ki, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özgür köylülük neredeyse tamamen ortadan kalkmıştı. Gücü giderek sarsılan merkezi iktidar bu durum karşısında, doğu sınırlarını güven altına almak ve Ermeni aristokrasisini daha sıkı denetlemek üzere “yarı özgür durumda bulunan” Ermenistan'ı ilhak etmişti²⁰. Ancak tüm önlemlere rağmen Bizans, toprak sahiplerinin gücünü tam olarak kırmayı başaramamıştı ve bu aristokratlar Selçuklu döneminde de varlıklarını belirli ölçülerde korumuşlardı. Timur, Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başladığı dönemde direniş gösteren toprak sahibi soyluların ya yok edildiğini ya da kaçtıklarını; bununla beraber bunların içinde, önce Ermeni ve

¹⁷ Streck, “Ermeniye”, **İslam Ansiklopedisi**, c.4, 321.

¹⁸ **age**. Bununla birlikte yazar, Türk kavimlerinin “Anadolu, Ermeniye ve Kapadokya”yı hakimiyeti altına almasının, Ermenilerin orta ve güney Anadolu'ya göç etmelerine sebep olduğunu ve Kilikya Ermeni Krallığının bu şekilde oluştuğunu belirtir, a.y. Britannica'ya göre; 1080 yılında kurulan Kilikya krallığı, 1375 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir, “Armenia”, **Encyclopedia Britannica**, 378. Aynı ansiklopedide, Van yöresindeki Vaspurakan Ermeni krallarının, 1020'den itibaren “dalga dalga gelen Selçuklu atlılarını” geri sürmek için verdikleri mücadeleden söz edilir, **age**, 378.

¹⁹ Taner Timur, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, 4.bs. (Ankara: İmge, 2001), 73. Ermeni ya da Hıristiyan yazarlar ise; Türk akınlarını çoğunlukla farklı yorumlamaktadır. Örneğin Arpee; 1021 yılında Nahçıvan yöresini ele geçiren Tuğrul Bey'in kiliseleri yakıtığını, insanları katlettiğini ve esir aldığını yazar, Leon Arpee, **A History of Armenian Christianity: From the Beginning to Our Own Time** (New York: The Armenian Missionary Association of America, 1946), 94.

²⁰ Timur, **age**, 72-73.

Gürcüler arasından sonra da Rumlar arasından önemli bir grubun çıkarlarını korumak için Müslümanlığı seçerek Türkleştiğini ifade eder²¹.

Türk boylarının Anadolu'ya göç ederek burada beylikler (Danişmentliler, Mengücekliler, Artukoğulları vb.) şeklinde örgütlendikleri dönemde Anadolu'daki Hıristiyan halk ile Kürtler arasındaki ilişkilere ait fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Minorsky, Diyarbekir atabeyleri Artukoğulları ile Kürtlerin “küçük bir hadise” nedeniyle iki yıl savaştıktan sonra, birlikte “Ermeniye, yukarı ve aşağı Elcezire, Suriye ve şarki Anadolu'nun iç kısmındaki” Hıristiyanlara karşı mücadeleye giriştiklerini anlatır. Buna karşılık iki Müslüman kavmin ittifakı fazla uzun ömürlü olmaz ve aralarında tekrar savaş çıkar. Savaş sırasında Türkmenlerden kaçan Kürtler bu kez mallarını Hıristiyan komşularına emanet bırakırlar; onlar da kendilerine sığınan Kürtleri himaye ederler²². Bu olaydan anlaşıldığı kadarıyla, Türk göçleriyle birlikte bir süre bölgedeki yerleşik halkların gerek birbirleriyle gerekse de yeni komşuları olan Türklerle ilişkilerinde bir karmaşa dönemi yaşanmıştır.

Ancak Selçuklu yönetici zümresi, bir süre sonra “savaş, diplomasi ve entrika yollarıyla” Anadolu'da merkezi birliği sağlamayı başarırlar²³. Bundan sonra, Anadolu'daki diğer yerli halklar gibi Kürtler ve Ermeniler de “Anadolu Selçuklu Devleti”nin egemenliği altına girerler. Sultan Sancar döneminde ise *Cibal*'in* batısında bir “*Kürdistan*” eyaleti kurulur (1117-1157); böylece, Kürdistan adı ilk kez bir idari birim için kullanılmış olur²⁴.

---

²¹ **age**, 76. Yazar ayrıca, Selçuklu yöneticilerinin, bir Türkmen şeyhi olan ve Anadolu'da büyük bir ayaklanma başlatan Baba İshak'ın takipçilerini yenebilmek için Ermeni asillerin yardımını aldıklarından söz eder, **age**, 95.

²² Minorsky, “Kürtler”, 1097-1098. Sasuni de kitabında aynı olaydan söz etmekte ve olayların başladığı tarihi 1185 olarak vermektedir, Sasuni, **age**, 17.

²³ Timur, **age**, 87.

* Cibal bölgesi, İran ve Irak sınırlarının kesiştiği Zagros dağlarını içine alır.

²⁴ Abdulhaluk Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası** (Ankara: Boğaziçi Yayınları, 1993), 105. Çay'a göre; Kürdistan terimi, Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesine kadar mevcut değildir ve ilk defa Sultan Sancar döneminde ortaya çıkmıştır, **age**, 110, 115. Bununla birlikte, bu terimin ifade ettiği alanın sınırları belirsizdir. Hammer, “*Kürtlerin bulunduğu memleketler*”in sınırlarını şu şekilde çizer: “bir taraftan Elvend (Oront) Dağı'yle, diğer taraftan menbama kadar Fırat nehriyle hudududur; vaktiyle İran Şahlarına ait olduğu halde, bugün ‘İran Kürdistanı’ denilen Kirmanşah eyaletinden maadası (hariç - Ö.G.) Osmanlı Devleti idaresindedir. (...) Şehr-i Zor Osmanlı Kürdistanının merkezidir.”, Hammer, **Osmanlı Tarihi** c.4, (İstanbul: Neşriyat, 1984), 1105 [*Şehrizor*; Musul Vilayetine bağlı bir sancağın adıdır, bkz. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006), 480.]. Bitlisli Şeref Han ise, 1597 yılında tamamladığı ve kendi deyişle “*Kürdistan'ın genel hayatında aktif rol oynayan Kürt ailelerinin güzel anılarının perde altında gizli ve saklı kalmamasını sağlamak*” amacıyla kaleme aldığı *Şerefname* adlı eserinde, “*Kürtlerin memleketi*”nin sınırlarını Basra Körfezi'nden başlatır ve bu sınırın doğru bir çizgi üzerinde Malatya ve Maraş illerinin sonuna kadar uzandığını ifade eder: “*Böylece bu çizginin kuzey*

Bununla birlikte; Türk göçlerinden önce, Anadolu'nun doğusundaki birkaç şehrin yönetimini elinde bulunduran güçlü ailelerden bazıları Selçuklu döneminde de varlıklarını bir ölçüde korumaya devam edebilmiştir²⁵:

“Selçukluların en şevketli (güçlü – Ö.G.) zamanlarında Azerbaycan ve Mezopotamya gibi, Ermeniyeye de emirler tarafından idare olunan, vüs'atçe (büyüklük bakımından – Ö.G.) az-çok farklı, birçok nahiyelere parçalanmıştı ve bu emirler önceleri bir dereceye kadar müstakil olmuşlardı.”

Örneğin; *Arrân* olarak anılan ve en önemli şehirlerini Nahçıvan, Gence, Tiflis, Demirkapı ve Karabağ'ın oluşturduğu bölge 1075-76'da Melikşah tarafından ele geçirildiğinde, burası “muhtemelen Kürt asıllı” olan *Şeddadi Hanedanı** tarafından yönetilmekteydi. Bu aile, daha sonra Selçuklulardan satın alarak “Gence ve Ani gibi muhtelif mıntikalardaki valilikleri” en az 13. yüzyılın sonuna kadar elinde bulundurmuştur²⁶.

Selçuklu Devleti tarafından Anadolu'da sağlanan birlik dönemi, bu devletin Moğol istilalarıyla gücünü yitirmesinin ardından sona erer. Bundan sonra, Anadolu'nun doğusu, uzun bir süre çeşitli güçler arasında egemenlik mücadelelerine sahne olur ve 1470 yılında, merkezi Diyarbakır olan Ak-Koyunlu Devleti bölgede hakimiyetini kurar²⁷. Minorsky'ye göre, bir Türkmen sülalesi olan Ak-Koyunlular “büyük Kürt hanedanlarını ortadan kaldırmak” yönünde bir siyaset izler. Bu politika, Ak-Koyunlulardan sonra, önce Ermenistan'ı, ardından da “Bağdat ile Maraş arasındaki bütün toprakları” ele geçiren (1502) İran (Safevi) Şah'ı İsmail'in hakimiyeti döneminde de büyük ölçüde devam ettirilir²⁸:

“İsmail I.'in Kürtlere karşı siyaseti Ak-Koyunlularınkinden farklı değil idi. Şah da, onlar gibi, Türkmen kabilelerine dayanıyordu. Lakin müfrit (koyu – Ö.G.) bir Şii olduğu için bilhassa Sünni Kürtlere karşı daha fena davranıyordu.”

---

tarafını Fars, Acem Irak'ı, Azerbaycan, Küçük Ermenistan ve Büyük Ermenistan teşkil eder. Güneyine ise Arap Irak'ı, Musul ve Diyarbekir illeri düşer. Bununla birlikte, bu insanların soyundan birçok halk ve kabile, doğudan batıya kadar birçok ülkede yayılmışlardır.”, Şeref Han, **Şerefname: Kürt Tarihi**, çev. M.E. Bozarlan (İstanbul: Yöntem Yayınları, 1975), 22.

²⁵ Streck, “Ermeniyeye”, 321.

* krş. 13. dipnottaki *Şeddid Emirleri*. Sasuni de Şeddadilerin Kürt olduklarını söylemektedir, Sasuni, **age**, 13.

²⁶ E.Denison Ross, “Şeddad”, **İslam Ansiklopedisi**, c.11, 381. Sasuni, bu dönemde bir Ermeni devletinin (prenslüğünün) oluşmasının ise mümkün olmadığını; ancak 11. yüzyıl sonlarında, Muş ve Sason bölgelerinde Viken Mamigonyan tarafından temeli atılmış olan bir Ermeni beyliğinin egemenliğini Ahlat'a doğru genişletmiş olduğunu söyler, Sasuni, **age**, 17.

²⁷ Arpee, Akkoyunlu devleti ile Van merkezli Karakoyunlular arasında sürekli savaşların yaşandığı 1422-1437 yılları arasında Muş, Sason ve Bitlis yöresindeki birçok Ermeni'nin İslam dinine geçerek Kürtlerle karıştığını iddia eder, Arpee, **age**, 208.

²⁸ Minorsky, “Kürtler”, 1100.

2.3. Osmanlı Dönemi (16 - 18. Yüzyıllar)

2.3.1. Ermeni ve Kürtlerin Osmanlı Egemenliğine Girmeleri

İran'da hakimiyetini pekiştiren Şah İsmail, Doğu Anadolu'da giderek güçlenirken; Rumeli'de ve Anadolu'nun batısında egemenliğini sağlamlaştıran Osmanlı Sultanı I. Selim'in doğuyu da hakimiyeti altına almak istemesiyle Doğu Anadolu toprakları birisi Şii, birisi Sünni iktidar tarafından yönetilmekte olan iki devletin egemenlik mücadelesi verdiği bir alan haline gelir²⁹:

“Gerek kudret, gerek şöret cihetinden birbirinin rakibi olduklarından dolayı Selim ile İsmail arasında tabii olarak meydana gelmiş olan nifak sebeplerine mezhep fikri de eklenmesiyle, Pâdişâh ile Şâh şahsi düşmanlıklarını mezhepdaşlarının nizâlarıyle (çekişmeleriyle – Ö.G.) karıştırdılar.(...) Bunun üzerine yeni bir mücadele başlayarak buna hükümdarlar da, tebaaları da eşit nispette iştirak ettiler.”

Türk-İran sınırını belirleyen 1639 tarihli Kasr-ı Şirin Antlaşması'na kadar şiddetini devam ettirecek olan Osmanlı-Safevi mücadelesinde, “Ali taraftarı” Türkmenler çoğunlukla Şah İsmail'i desteklerken, Şah ile arası pek iyi olmayan Şafi Kürtler ise ona karşı çoğunlukla direniş göstermişlerdir³⁰. Örneğin; Diyarbakır ve çevresini hükmü altında bulunduran Emîr Bey, Elbistan'a (Maraş) kadar ilerlemiş olan Şah'ı ziyaret ederek kendisine itaatini bildirmiş; buna karşılık Şah'ın Diyarbakır'a atadığı vali, “umumiyetle ahalisi Sünni olan” bu şehir ve bölgeyi tamamıyla itaat altına almakta oldukça güçlük yaşamıştır³¹. Bunun yanında Şah İsmail, kendisi ile anlaşma yapmak için gelen Kürt aşiret reislerini de hapse attırmış ve yerlerine *Kızılbaş* kabilelerinden seçtiği valileri atamıştır³². Yavuz Sultan Selim ise, Safevilerin hakimiyeti altına aldığı topraklardaki Kürt aşiretlerinin reislerini, “el altından İsmail'in itaati dairesinden çıkmağa teşvik için”, zamanının büyük alimlerinden olan

²⁹ Hammer, *age*, 1057.

³⁰ Kürt tarihçi Izady'ye göre; Türkmenler gibi, Alevi Kürtler de Safevileri desteklemişlerdir, Mehrdad R. Izady, *Kürtler: Bir El Kitabı* (İstanbul: Doz Yayınları, 2004), 114. Çalışmada, “Kürtler” ile daha çok “Sünni Kürtler” kastedilmektedir; Alevi Kürtler konusuna ayrıca değinilecektir.

³¹ Tahsin Yazıcı, “Şah İsmail”, *İslam Ansiklopedisi*, c.11, 276.

³² Minorsky, “Kürtler”, 1100. Şeref Han, bu olayı anlatırken, Kürt beylerinin Şah'a gidişinden alaycı bir ifadeyle söz eder: “(Şah İsmail'in şöretinin yayılmasının ardından) Kürdistan'ın beyleri ve hükümdarları Şah'ın sarayına koşular. Fakat adı geçen Şah, bu beylerin tutuklanmasını ve miras kalmış vilayetlerinin kendi ülkesine katılmasını emretti.”, *Şerefname*, 242. Bu beyler arasından sadece Sasonlu Ali Bey ile Küfra “hükümdarı” Mir Şah Muhamed kurtulurlar. Şeref Han'a göre; Ali Bey, “yumuşak huylu olduğu ve zevke, eğlenceye eğilimli bulunduğu için” Şah'ın takdirini kazanır ve “gece gündüz kendisiyle birlikte oturanlardan biri” durumuna gelir, *age*. Şah Muhammed ise, “Kızılbaş kıyafeti giydiği için” Şah'la ve Kızılbaş çevrelerle iyi ilişkiler kurmuş, böylece Küfre vilayeti'nin mülkiyeti kendisine geri verilmiştir, *age*, 289.

ve “Bitlis’te doğmuş olduğundan Kürtlerin adetini ve ahlakını bil[en]” İdris’i (*İdris-i Bitlisi*) defalarca Kürdistan’a göndermiştir³³.

Osmanlılar ile Safeviler arasında 1514 yılında meydana gelen ve ilkinin üstünlüğü ile sonuçlanan Çaldıran Savaşı’ndan sonra, Selim’e bağlılıklarını ilan etmiş olan Kürt beylerinin “sadakat yeminlerini almak ve Kürdistan’ın şarktaki uç noktası olan Urmiye gölü sahillerinden batı hudutları olan Malatya’ya kadar ahalisi Kürt olan bütün memleketi tesellüm etmek memuriyetiyle” İdris yine Kürdistan’a gönderilir³⁴. İdris-i Bitlisi’nin çabalarıyla, Osmanlı Devleti ile 28 Kürt emiri arasında bir ittifak antlaşması yapılır. Bu antlaşmaya göre³⁵;

“Kürt emirleri, babadan oğula geçecek topraklar üzerinde beylikler şeklinde örgütlenecekler, sınırları korumak ve savaş zamanı Osmanlı’ya asker göndermek dışında kendi içişlerinde bağımsız olacaklardır. Osmanlılar da Kürt Beyleri saldırıya uğradığında ordusuyla savaşa katılacaktır. (...) Bu uygulamayla birlikte, o dönemde Osmanlı kayıtlarında Kürdistan olarak geçen coğrafya özerk bir statüyle de olsa Osmanlı’ya bağlanmış olur.”

Aslında yönetici konumundaki mevkilere askerlik mesleği dışındaki kişilerin, üstelik de babadan oğula intikal edecek bir düzenlemeyle getirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu’nda pek rastlanan bir uygulama değildir³⁶. Bunun yanında;

---

³³ Hammer, *age*, 1084. I. Selim’in danışmanı İdris (Mevlana İdris El-Hakim), daha önce Ak-Koyunlu hükümdarlarının yazıcılık/sekreterlik görevini görmüştür. Şeref Han, Şah İsmail’in de İdris’i kendisiyle birlikte seferlere katılmaya davet ettiğini yazar. İdris ise, bu çağrıya uyamayacağını, kendisinin mazur görülmesini Şah’a gönderdiği “bir kaside ile” bildirmiştir. Söz konusu kasidede İdris, kendisinin ve ailesinin Şah’a ve onun seleflerine olan bağlılıklarından söz etmektedir, **Şerefname**, 437-440. Bazı yazarlar, İdris’in Kürt olduğunu söylemektedir. Örneğin S. Şengül, F. Kardeş, “Bir Hafızasızlaştırma ve Yeniden İnşa Projesi Olarak Türk Tarih Tezi ve Kürt Tarih yazımı”, **Toplum ve Bilim**, s. 96 (2003): 47; Sasuni, *age*, 24 ve Bruniessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 215. Britannica’da da İdris için “Kürt molla” (a Kurdish mullah) ifadesi kullanılmaktadır, “Armenia”, **Encyclopedia Britannica**, c.2, 378. 1907 yılında Doğuya doğru bir seyahate çıkan ve gördüklerini 1912 yılında kitaplaştıran Binbaşı E.B. Soane ise; Bitlis’te 14. yüzyıldan beri Kürt Hakkari aşiretinin hüküm sürdüğünü ve “Selim’in parlak veziri” olarak tanımladığı İdris’in de bu aşiretten olduğunu belirtir, E. B. Soane, **Mezopotamya ve Kürdistan’a Gizli Yolculuk** (İstanbul: Avesta, 2007), 383. Şerefname’nin, Bitlis’te yetişmiş olan “faziletli insanlar”ın anlatıldığı bölümünde İdris-i Bitlisi’nin de adı geçmekte; ancak, diğer isimler gibi İdris için de “Kürt” ifadesi kullanılmamaktadır, **Şerefname**, 435-437. Bununla birlikte, söz konusu bölümde, Bitlis’in Müslüman halkının Şafi mezhebine bağlı ve dindar Kürtler olarak tanımlanması ve bu tanımlamanın hemen ardından bu şehirde yetişen “fazilet sahibi” kimselerin sıralanıyor olması, bu kişilerin Kürt olduğu şeklinde algılanabilir. Lamartine ise İdris için (Hammer gibi) sadece, “o topraklarda doğmuş olan ve yerli halkın dilini iyi bilen” ifadesini kullanır; onun Kürt olduğuna dair bir şey söylemez, A. De Lamartine, **Osmanlı Tarihi** (İstanbul: Toker Yayınları, 1992), 67. İslam Ansiklopedisi’nde de İdris’in Kürt olduğuna ilişkin bir ifade kullanılmamaktadır, Cl. Huart, “İdris Bitlisi”, **İslam Ansiklopedisi**, c.5 (2.Kısım), 936.

³⁴ Hammer, *age*, 1084-1085. Britnica’ya göre, İdris bölgeyi Türk egemenliği altında yeniden organize etmek göreviyle “Ermenistan’a gönderildiğinde her tarafı Kürt ve Ermeni kökenli bağımsız derebeylerinin kaleleriyle dolu olarak bulmuştur, “Armenia”, **Encyclopedia Britannica**, 378.

³⁵ Şengül, Kardeş, *age*, 47. Safeviler de kendi topraklarında kalan “Kızılbaş” Kürt beyleriyle benzer bir anlaşma yapmıştır, *age*.

³⁶ Hammer’a göre; İdris-i Bitlisi “bu memleketleri ancak uzun çalışmalar neticesinde elde etmiş olduğundan”, buraları elinde tutmak için yumuşak ve uzlaştırıcı tedbirler kullanmalıydı. “*Bundan*

Ak-Koyunlu ve Safeviler, Kürdistan'daki soylu ailelerin gücünü kırmak yönünde bir politika izlerken; Osmanlı'nın (İdris-i Bitlisî aracılığıyla) yönetici olarak atadığı mirler, yüzyıllarca bölgede iktidar sahibi olmuş eski ailelerden gelmekteydi³⁷. Böylece Osmanlı fetihleri, eski Kürt aristokrasisinin durumunu sağlamlaştırmış oluyordu³⁸.

Bununla birlikte, Doğu vilayetlerindeki tüm sancakların* yönetimi Kürt beylerine bırakılmaz; Kürt eyaletleri bir idari kararla sancaklara bölünür ve bu sancaklardan bazıları merkezden atanan valiler tarafından idare olunur. Mesut Yeğen, dönemin Osmanlı'sında Sivas ve Erzurum'un güneyinde kalan bütün bir bölgeyi kapsayan Diyarbakır Beylerbeyliğinin vergi kayıtlarının, 1520'lerde "Osmanlı'nın doğrudan kontrolü altında olan ve olmayan yerler" şeklindeki kesin bir ayrıma işaret ettiğini aktarır: "Buna göre, 10 normal sancağa karşı, vilayat-ı Kürdistan olarak adlandırılan 7 büyük ve 10 küçük emirlik mevcuttur ve bu emirliklerin yönetimi babadan oğla geçmektedir"³⁹. Şengül ve Kardeş'e göre; bölgedeki tüm sancakların yönetiminin yerel beylere bırakılmamasının nedeni, Kürt beyliklerinin "nerede ise bağımsızlığın sınırına varan statüleri"nin Osmanlı'yı rahatsız etmesidir⁴⁰. Hammer ise, eyaletlerin

---

dolayı Kürdistan'ın o zaman tesis olunan ve şimdi (Hammer zamanında) uygulanmakta olan idare tarzı Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletlerinin idare usulünden esasen farklı" idi, Hammer, age, 1104. Taner Timur ise, Osmanlı'nın genel tarım politikasının fethedilen yerlerin tımar sistemine bağlanması yönünde olduğunu; buna karşılık "özellikle aşiret yapısının tam çözülemediği Anadolu bölgelerinde" bazı sancakların "tam yetkili olarak ve mirasla geçmek üzere" aşiret beylerine verildiğini yazar, Timur, age, 160.

³⁷ Yönetici konumundaki soylu Kürt ailesi mensupları için "**Emir**" (ya da kısaltılmış şekliyle **Mir**) ve "**Bey**" gibi unvanlar kullanılmaktadır. Bu unvanların çoğunlukla birbirlerinin yerine kullanıldıkları görülür. *Bey* (beg) Türkçe (bkz. M. Fuad Köprülü, "Bey", **İslam Ansiklopedisi**, c.2, 579), *mir* ise Farsça (M. Hidayet Hosain, "Mir", **İslam Ansiklopedisi**, c.8, 344) olup; bir topluluğun yöneticilerini ifade etmek için kullanılmaktadırlar. Bruinessen; *Mir* veya *Beyin* yönettiği Kürt Beyliklerinden, "*birçok aşiretten oluşan üst örgütlenmeler*" olarak söz eder ve bu beyliklerin "*devletin birçok özelliğine sahip, hatta birçok devletten daha da gelişmiş*" bir politik sistemleri olduğunu belirtir, Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 121, 131.

³⁸ **age**, 217-218. Mesut Yeğen, Osmanlı siyasi birliğine bir anlaşmayla dahil olmaları ve bu uzlaşma neticesinde edinilen ayrıcalıklara bağlı olarak Osmanlı merkeziyle uzunca bir müddet (yaklaşık 300 yıl) "gevşek bir ilişki" yaşayacak olmalarının, Kürtlerdeki "bizlik" duygusunun ve imparatorluğun modern ve milli bir devlete dönüştürülmesi sürecine gösterecekleri "rezistansın" güçlenmesinde önemli katkısı olduğunu söylemektedir, Mesut Yeğen, **Müstakbel-Türk'ten Sözde-Vatandaş** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 13.

* Vilayetin altındaki idari birim.

³⁹ Yeğen, **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**, 227.

⁴⁰ Şengül, Kardeş, **age**, 47. Şengül ve Kaardeş'e göre; Kürt Beylikleri 16. ve 17. yüzyıllarda otonomilerini güçlendirmiş ve bu dönemde Kürt kültürü adına önemli eserler verilmiştir. Kürt beyleri bu dönemde kendi adlarına imaretler, saraylar inşa ettirmiş; medreseler kurmuşlardır. Bu saraylarda Kürt halk ozanları (dengbej) himaye edilirken; medreselerde de Kürtçe eğitim verilmiştir. "*Klasik Kürt şiirinin üç büyük ismi Melaye Bate, Melaye Ciziri ve Feqiye Teyran bu dönemde yetişir*", **age**, 47-48. Bu dönemde ortaya çıkan eserler arasında belki de en önemlisi, 17. yüzyılda yaşamış bir medrese alimi olan Ahmed-i Hani tarafından Kürtçe kaleme alınan manzum destan *Mem u Zin*'dir.

sancaklara bölünmesinin “pek çok kaleleri ve müstahkem mevkiileri bulunan ve ahali daima silah kullanmak alışkanlığında olan” dağlık yerlerde uygulanmasının bir zaruret olduğunu söyler⁴¹. Bununla birlikte; bu sancaklar üzerindeki merkezi denetimin azalmasıyla birlikte Kürt beyleri buraların yönetimini de ele geçirmiş, böylece, *Ekrad* (Kürt) *Beyliği* statüsündeki sancakların sayısı zamanla artmıştır. Ayrıca, Çaldıran Savaşı sonrasında Osmanlı sınırlarına dahil olan ve daha önce Ermeni soylular tarafından yönetilmekte olan bazı yerlerin yönetimi de Kürt beylerine geçmiştir⁴²:

“Kars’ın kuzeyinde yer alan Ermeni prensliği Samtskhe, 1514’te Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı bir vassal devlet haline gelmişti. Başlıca nüfusu Ermeni köylüler oluşturuyor ama göçer Kürt aşiretleri de bölgede dolaşıyordu. 1578/9’da prenslik, imparatorluğun Çıldır eyaleti haline getirildi, yöneticileri de beylerbeyi yapıldı. 17. yüzyıla gelindiğinde Çıldır’da 15 sancak vardı. Bunlardan dördü ‘göçer’ ya da ‘kalıtsal’ diye nitelendirilmekteydi, yani anlaşılın, Kürt aşiret reislerince yönetiliyorlardı. 1800 yılı dolaylarındaki kaynaklarda yirmi iki sancaktan söz edilmektedir ve bunların sadece üçü sıradan sancak*, geri kalan on dokuzu ise beyliğin veraset yoluyla geçtiği Kürt sancaklarıdır!”

Doğu Anadolu üzerindeki Osmanlı-İran mücadelesi sırasında Osmanlı Devleti Kürtlerle anlaşarak İran ile arasında bir tampon bölge oluştururken; Safevi Devleti de “Osmanlılara karşı bir duvar halinde bırakmak amacıyla” Doğu Ermenistan’ı (Karabağ bölgesi) Ermeni Beylerine bırakır⁴³.

Kürt beylerini özel bir antlaşma ile kendisine bağlayan Osmanlı Devleti’nin, aynı zamanda, Doğu Anadolu’da Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelere Müslüman Kürt aşiretlerini yerleştirmek yönünde bir iskan politikası izlediği görülür. Bruinessen, 19. yüzyıl gezginlerinin ifadelerine dayanarak, “*Ermenistan yaylası*”ndaki Kürtlerin Diyarbekir eyaletinden sınır muhafızları olarak getirilen

---

“*Mem u Zin herkes tarafından Kürtlerin milli destanı olarak kabul edilir*”, Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 391.

⁴¹ Hammer, **age**, 1084-1085.

⁴² Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 243-244.

* “Sıradan sancak” ile, yöneticisinin merkez tarafından atanması kastediliyor – Ö.G.

⁴³ Sasuni, **age**, 26. Sasuni’ye göre; İran’da oluşturulan bu özerk bölge, “gelecek yüzyıllardaki Ermeni siyasi hareketlerinin temel ocağını” teşkil edecektir, **age**, 27.

* “Van Gölü’nün kuzeyindeki, Fırat ve Dicle’nin kaynaklarının bulunduğu yüksek yaylaya, evvelce çoğunluğu oluşturan Ermeni nüfus nedeniyle Ermenistan yaylası deniyordu.”, Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 26. Bruinessen “Ermeni-Kürt platosu” olarak da adlandırılan bu düzlükte, 1514’teki Çaldıran Savaşı sonrasında Kürtler yerleştirilmeden önce, tamamıyla (esas olarak tarımla uğraşan) Ermenilerin yaşadığını ileri sürer, **age**, 172.

Kürtler olduğunu ve bu tarz göçlerin vergi muafiyeti gibi ayrıcalıklarla teşvik edildiklerini belirtir⁴⁴. Sasuni de Osmanlı idaresi'nin, Ermenistan'da hakimiyetini kurduktan hemen sonra, göçebe Kürtlerin Ermenistan'a yerleşmesini teşvik ettiğini ve göç edenlere, özellikle de “İran sınırı üzerinde bir çeşit tampon bölge” oluşturan Beyazıt ve Eleşkirt Paşalıklarına özel kolaylıklar sağladığını söyler⁴⁵. Bununla birlikte; bu göçün her zaman teşvikle olmadığı da anlaşılmaktadır. Zira Şeref Han, “Fars Savaşları”nın Kulp (Diyarbakır) yöresi halkı üzerinde neden olduğu etkiyi anlatırken şu ifadeleri kullanmaktadır⁴⁶:

“Hükümdarlar bu savaşlar sırasında fırsattan yararlanarak halka zulmettiler; ve Sılêmanî aşiretleri vatani terk etmek, ve *yerleşip savunmak, korumak şartıyla*, fethedilip Kızılbaşlardan* alınmış olan vilayetlere göç etmek *zorunda kaldılar* (vurgular bana ait – Ö.G.)”

1911 yılında “Kürt-Ermeni Hikayesi” adlı bir kitap yazan Hagop Şahbazyan'a göre; İranlılara ve Ermenilere karşı kullanılmak üzere, Kürtlerin Ermeni ülkelerine (Erzurum'a ve Erivan'a) göç ettirilmeleriyle Kürt-Ermeni karışımı başlamıştır ve bazı Kürt ırkları, bu süreçte dinlerini değiştirmeye zorlanan İslamlaşmış Ermenilerdir⁴⁷. Bruinessen de, Osmanlı tarafından, “Ermenistan yaylası”na sınır muhafızları olarak Kürt aşiretleri yerleştirilmesi sonucunda, Ermeni köylülerle

---

⁴⁴ **age**, 244. Rus askeri yetkilisi Ayvarov, Kürtlerin göç ettirildiği bölgeyi “*Erzurum, Kars, Erivan, Ahaska ve Karabağ yaylaları*” olarak belirtir. Ayvarov, bu göçün İdris'in emri ile olduğunu ve göç ettirilenlerin de yerli Kürtlere zarar veren göçebe Kürtlerden oluştuğunu ifade eder, Ayvarov, **Osmanlı – Rus ve İran Savaşlarında Kürtler: 1801-1900** (İstanbul: Sipan Yayıncılık, 1995), 3-4. Soane de; İdris'in Haydaran aşireti ve müttefik aşiretleri kuzeye, “İran sınırını korumaları için Ermenistan içlerine” gönderdiğini ve bu aşiretlerin orada kaldıklarını ileri sürer. Soane söz konusu aşiretler için; “Kürtlerin en geri kalmışları olup Ermenistan'ı baştan başa ve batı yönünde Erzurum'a kadar mesken tutmuşlar, öyle ki neredeyse bu illere de Kürdistan adını vermeyi gerektirecek kadar kalabalıklar” ifadesini kullanır, Soane, **age**, 383. Britannica'da ise; İdris'in Torosların güneyindeki Kürt aşiretlerini kuzeydeki Ermenistan topraklarına yerleşmeye ikna ettiği; Sultanın da İran'a karşı kullanmayı düşündüğü bu aşiretlerin reislerine şeref ve yöneticilik makamları verdiği yazmaktadır. Ansiklopedide ayrıca, bölgenin bu şekilde yeniden organize edilmesinden sonra bile, buradaki halkın (Ermenilerin) İran'a olan sempatisinin devam ettiği belirtilmektedir, “Armenia”, **Encyclopedia Britannica**, 378.

⁴⁵ Sasuni, **age**, 68.

⁴⁶ **Şerefname**, 336. Şeref Han, göç eden bu aşiretler üzerinde denetim sağlamakta Kulp Beyinin zorluk çektiğini anlatır (buradan, göç etseler dahi Beyin, aşiretinin üyelerinden sorumlu olduğu anlaşılacaktır). Göç eden bu kişiler arasından bir kişi “Erivan'a bağlı” Bayezid'de kendini bey ilan eder ve onun etrafında toplanan bin kadar aile devlet vergilerini ödemek istemezler. Bunun üzerine Kulp Beyi, “*hükümdarlık ve görev gereği olarak, Hazine paralarını tahsil etmek, sonra da, göçmüş olan o kabile ve aşiretleri Meyyafarkin'e (Silvan-Ö.G.) geri getirmeye çalışmak için*” Beyazid'e gider, ancak burada meydana gelen savaşta hayatını kaybeder, **age**, 336-337.

* “Kızılbaş” ile İran yanlıları kastediliyor – Ö.G.

⁴⁷ Hagop Şahbazyan, **Kürt-Ermeni Tarihi**, çev. Ferit M. Yüksel, (Ankara: Kalan Yayıncılık, 2005), 73.

“göçer Kürtlerin” ortak yaşamlarının başladığını belirtir ve bu ikisi arasındaki ilişkiyi şöyle anlatır⁴⁸:

“Kışın bu düzlük çok soğuk olduğundan (-25 C ° normal sayılır) bölgedeki Ermeniler kısmen ya da tamamen yeraltında evler inşa ederek bu koşullara uyum sağlamışlardı. Kürtlerin böyle kışlık evleri yoktu –çadırları vardı- ve kendilerine verilen sınır muhafızlığı görevinden dolayı daha sıcak olan güney ve güneybatıya da gidemiyorlardı. Dolayısıyla Ermenilerle aynı evde yaşamaya başladılar, sürüleri için de bu köylerde ahır yaptılar. Ermeniler onlara yiyecek ve saman sağlıyor, Kürtler de bunun karşılığını havyan ürünleriyle ödüyorlardı. Ama güçlü taraf olduklarından tam karşılığıyla değil, uygun saydıkları miktarla.”

2.3.2. Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtlerin ve Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Durumları ve Birbirleriyle İlişkileri (19. Yüzyıla Kadar)

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda farklı dinsel cemaatler “*millet*” adı altında örgütlenmişti. *Millet sistemi* olarak adlandırılan bu toplumsal yapılanma içinde Müslüman *milleti* (*millet-i hakime*) diğer *millet*lerden (*millet-i mahkume*) ayrıcalıklı bir konumda olmakla birlikte; gayrimüslim *millet*ler de dinsel kurumlarını ve inançlarını serbestçe devam ettirebilmekte ve sosyal yaşamlarında kendi geleneksel kurallarını uygulayabilmekte idiler⁴⁹. 1454’ten beri uygulanan bu sistemde, gayrimüslimlerin Osmanlı yönetimi ile ilişkisi “*Milletbaşı*” adı verilen cemaat liderleri aracılığıyla sağlanıyordu⁵⁰:

“(Milletbaşı) yalnız o azınlığı ilgilendiren yasalar yapıp uygular, vergi toplar, Padişah tarafından tanınmış bir kamu hukuku tüzel kişisi olan cemaati yönetir, denetler, devlet katında onu temsil ederdi.”

İmparatorluğun değişik yerlerine dağılmış olan Ermeni *milletini* İstanbul’daki Ermeni Patriği temsil ediyordu⁵¹. Fatih Sultan Mehmet, daha İstanbul’u almadan önce, Ermenilerin Osmanlı topraklarına göç etmesini -onları Rumların sahip olduğu

⁴⁸ Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, 172-173.

⁴⁹ Gayrimüslimlerin Müslüman bir devlet altındaki statülerinin belirlenmesi, İslam Devleti’nin Müslüman olmayan halkları egemenliği altına aldığı ilk yıllara uzanır. Henüz Halife Ömer zamanında Süryani Hıristiyanlar ile varılan bir anlaşmaya (*Ömer Sözleşmesi*) göre; Hıristiyanların en yüksek dini liderleri başlıca kamusal temsilcileri olacak, Hıristiyanlar kendi soy ve dini yasalarını uygulayabilecek, kendi vakıflarını, mahkemelerini ve okullarını işletebilecek, kendi vergilerini toplayacaklardı, David Gaunt, *I. Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu’da Katliamlar, Direniş, Koruyucular: Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, çev. Ali Çakıroğlu (İstanbul: Belge Yayınları, 2007), 37-39.

⁵⁰ Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, 4.bs. (Ankara: İmaj Yayınevi, 2001), 119-120.

⁵¹ Başlangıçta ortak bir mezhebi paylaşıyor olmalarına karşın, (çoğunlukla misyoner faaliyetlerinin etkisi ile) 17. yüzyıldan başlayarak önce Katolikliği ve ardından (özellikle 19. yüzyılda) Protestanlığı benimseyen Ermeniler İstanbul’daki Gregoryen Ermeni Patrikhanesinden ayrılmaya başladılar. Buna karşılık Gregoryenler, Ermeniler arasında en kalabalık nüfusu oluşturmaya devam ettiler (Katolik Ermeniler, 1830 yılında ayrı bir millet olarak tanındılar. İçinde Ermenilerin de bulunduğu Protestanlar ise 1850 yılında millet statüsü kazandılar, Gaunt, *age*, 41).

sosyal ve dinsel ayrıcalıkların aynısından yararlandıracağı vaadiyle- teşvik etmiş ve İstanbul'u fethettiği takdirde kendisini imparatorluk içerisindeki tüm Ermenilerin patriği yapacağına dair Bursa Ermenilerinin dini lideri Hovakim'e söz vermişti. Nitekim, 1461 yılında onu yeni başkente getirerek Patrik ilan etti ve bundan sonra İstanbul'daki Ermeni nüfusu yıldan yıla artış gösterdi⁵².

II. Selim'in Safeviler karşısında zafer kazanarak İmparatorluk topraklarını doğuya doğru genişletmesiyle Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Ermenilerin sayısında önemli bir artış yaşandı. Bunun nedeni, İstanbul ve Bursa gibi kimi şehirlerde önemli bir Ermeni nüfus bulunmakla birlikte, asıl Ermeni yerleşimlerinin Anadolu'nun doğusundaki şehirler olmasıydı. Osmanlı nüfus kayıtlarına göre hiçbir vilayette çoğunluğu oluşturmamakla birlikte; özellikle Bitlis, Van, Erzurum, Sivas, Diyarbakır ve Mamuretülaziz'de (Elazığ) önemli bir Ermeni nüfus bulunuyordu⁵³.

Doğu vilayetlerindeki Ermeniler, bu şehirlerin bir diğer sakini olan Kürtlerle birlikte yaşıyorlardı ve özel hukuk işlerinde kendi dinsel cemaat kurallarına tabi olmakla birlikte; siyasal açıdan, doğu ve güneydoğu Anadolu'nun yarı bağımsız Kürt emirlerine bağlı bulunuyorlardı⁵⁴. Bu durum bölgedeki diğer Hıristiyan cemaatler açısından da çoğunlukla aynıydı. Bruinessen'e göre; Avrupalıların -misyonerler yoluyla- Anadolu Hıristiyanlarına müdahalesinden önce Kürtler arasında üç "Hıristiyan dinî-etnik cemaati" yaşamaktaydı: Doğunun en kalabalık Hıristiyan cemaati olan Ermeniler; Suriye Ortodoks ya da Yakubi kilisesine bağlı ve ağırlıklı olarak Mardin civarında (Tur Abidin) yaşayan Süryaniler; Nasturi Kilisesi'ne mensup olan ve Hakkari dolaylarında yoğunlaşan Asuriler⁵⁵. Bu Hıristiyan cemaatler

---

⁵² Arpee, **age**, 208-9. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuya doğru genişlemesiyle birlikte, Osmanlı sınırlarına dahil olan zanaat sahibi Ermeniler arasından yetenekli görülenler İstanbul'a getirilmekteydi. Böylece, 1554 yılında İstanbul'daki Ermeni nüfusu 60.000'e ulaşmıştı, M. Serdar Palabıyık, "Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar", Ö. Engin Lütem (der.) **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler** (Ankara: ASAM, 2007): 10.

⁵³ Ermeni nüfusun en yoğun olduğu Bitlis ve Van eyaletlerinde dahi, Ermenilerin toplam nüfusa oranı ancak 1/3 düzeyine yaklaşıyordu. 1917 nüfus sayımına göre belirlenmiş olan nüfus dağılımı tablosu için bkz. Doğu Ergil, **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi** (Ankara: Turhan Kitabevi, 1981), 35.

⁵⁴ Kieser, "Selim'in çok sayıda yerel Kürt beyini tebası olarak Osmanlı İmparatorluğu'na kattığı 16. yüzyıl öncesinde bile", Kürtlerin bu bölgede egemen tabaka olduğunu söyler, Kieser, **İskalanmış Barış**, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 63.

⁵⁵ Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 46. Yazar bir başka eserinde Asuri terimini daha geniş bir anlamda kullanır ve her ikisi de Arami dilleri konuşan Süryanilerin ve Nasturilerin Asuri kavimlerden olduğunu söyler, Bruinessen, "Kurdish Society, Ethnicity, Nationalism and Refugee Problems", **The Kurds**, ed. P.G. Kreyenbroek, S. Sperl, 3. bs. (London: Routledge, 1997): 39. Basil Nikitin ise, Asuri (Assyrians) kelimesinin Nasturiler için kullanıldığını söyler. Nikitin; Hıristiyanlığın İran yüksek yayları halkı ve Kürtler arasında gittikçe daha önemli bir yer kazandığı beşinci asırda, Nasturiliğin bu bölgelerde yayılmış olabileceğini söyler. Yazar, ayrıca, Nasturi cemaatinin 1551'de ikiye bölündüğünü ve bunlardan (eski geleneği bırakarak) Roma'ya bağlılığı kabul edenlere "Keldani"

genellikle Müslüman Kürt beylerinin idaresi altında yaşıyorlardı; ancak nadiren farklı uygulamalar da görülebiliyordu⁵⁶:

“Kürdistan’daki bütün Hıristiyan grupların Kürt aşiretlerin egemenliği altında olmaları kural değildir. Hıristiyanların özerk cemaatleri vardı, hatta orta Kürdistan’da yaşayan Nasturiler Kürt köylülerini idareleri altına dahi almışlardı.”

Diğer taraftan, sadece Hıristiyanlar değil; “aşiretsiz” Kürt köylüler de aşiret beylerinin “boyunduruğu altında” bulunuyorlardı. Bruinessen bu durumu, Kürtler arasındaki “bir çeşit kast sistemi” olarak ifade eder⁵⁷. Yazar, bu sistemin devlet

---

adının verildiğini belirtir. Bundan sonra, 17. yüzyılın ikinci yarısında Keldani patriği “katolik” patrik unvanını alırken; Nasturi patriği de amcadan yeğene geçecek şekilde ırsî bir mahiyet kazanacak olan “Mar Şimun” adını alacaktır, Basil Nikitin, “Nesturiler”, **İslam Ansiklopedisi**, c.9, 208-209.

⁵⁶ Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 172. Nasturi Patriğinin ailesinden olan ve Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Nasturi halkı adına Batılı ülkeler nezdinde çalışmalar yürüten Surma Hanım (Surma d Bayt Mar Samcun) da Hakkari vilayetindeki Asurların (Nasturilerin), vergi vermenin dışında, neredeyse bağımsız olduklarını söylemektedir. Bunlardan Osmanlı sınır boylarındaki 6 aşiret, kendi yasaları çerçevesinde varlıklarını sürdürürken; bir kısmı da, Türk hukukuna bağlı olmakla birlikte, belirli bir özerkliğe sahiptirler. Yazara göre; Kürtler de “Asurların Hakkari yöresindeki bağımsız ve lider konumunu” benimsemişlerdir. Surma Hanım buna örnek olarak; yöredeki bazı Kürt ağalarının Asur ileri gelenlerince seçilmelerini, buna karşılık Asurluların aşiret reislerini seçmelerinde Kürtlerin herhangi bir etkisinin olmamasını gösterir. Yazar ayrıca, Kürtler ve Hıristiyanlar arasında “sık sık” yaşanan savaş durumlarında ve iki Kürt klan arasındaki anlaşmazlıklarda da, arabulucunun Patrik olduğunu belirtir, Surma Hanım, “**Ninova’nın Yakarışı**” (İstanbul: Avesta, 1996), 62-66. Jawaideh ise, Hakkari Mirinin hükümlerine, Nasturi Patriğinin ise onun derebeyi konumunda olduğunu ifade eder, Jawaideh, **age**, 133. Rus askerî müfettişi Ayvarov da, Nasturi topluluğunun kendi patrikleri tarafından yönetildiğini ve komşu Kürtlere vergi ödediklerini yazar. Ayvarov, bu topluluğun hemen hemen özgür bir hayat yaşadığını ve büyük bir mal varlığına sahip olduklarını belirtir, Ayvarov, **age**, 82. 1890’da İran’a giden Isabella Bird, Tiyari (Hakkari) Nasturilerinin pratikte Türkler tarafından hakimiyet altına alınmadıklarını ve Kürtler tarafından taciz edilmediklerini; kendi meliklerinin idaresi altında güçlü bir özerklikleri bulunduğunu söyler. Ona göre Nasturiler; Türklerden ve Kürtlerden bağımsız olarak, kendilerini melikler aracılığıyla yöneten Patrikleri Mar Şimon’a itaat ederler. Vahşi ve dağlıdırlar; sadece kendilerine uyan miktarda vergi verirler. Cesur, güçlü ve savaşçıdırlar; bağımsızlıklarını silahları ile korurlar, Isabella Bird, **Journeys in Persia and Kurdistan**, Vol. II. (London: Virago, 1989), 314, 317. Bird, dağlı Nasturilerin, ovada yaşayan (reaya konumundaki) Nasturilerle kadim kiliseye olan bağlılıkları dışında pek ortak yönleri bulunmadığını; dağlıların gerek kıyafet gerekse gelenekleriyle (habits) daha çok Kürtlere benzediklerini ve birçok Kürtçe kelimeyi kendi dillerine aldıklarını da belirtir, **age**, 315-316. 1834-1835 yıllarında bugünkü Güneydoğu Anadolu ve Irak coğrafyasını gezen James B. Fraser ise, Kürtlerle Nasturiler arasında görmüş olduğu benzerlik karşısında, Nasturileri “Hakkari Kürtleri” olarak tanımlamıştır, James B. Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia, etc.** (Elibron Classics, 2005), 61. Bununla birlikte dağlı Nasturiler, Kürtlerle (ve aynı zamanda kendi aralarında da) sık sık savaşmaktadırlar, Bird, **age**, 317. Dağdakiler gibi savaşçı olmayan ovadaki Nasturi cemaati ise, Kürtlerin sürekli saldırılarına maruz kalmaktadır. Bird’e göre; Türk yöneticiler, “kurbanlar Hıristiyan olduğu için” bu saldırılara göz yummaktadır. Yazar, bu Asuri halkının dünyanın en zavallıları durumunda olduklarından; Avrupa ve Asya şehirlerinde temsilcileri ya da Ermeniler gibi ticari bağlantıları olmadığı için de seslerini duyuramadıklarından dem vurmaktadır, **age**, 324. Soane, Nasturilerin Hakkari’deki varlıklarını, Timurlenk’in baskısı nedeniyle (1380 yılından itibaren) İran, Kalde ve Babil’den bu dağlık bölgeye kaçmış olmalarına bağlar. Soane’ye göre; 15. yüzyıldan itibaren de Romalı Katolik misyonerler, Nasturiler kendi Kiliselerini tanımları yönünde baskı yapmış ve bu konuda Türklerden de destek görmüşlerdir. Bu durumda Nasturiler yine kaçmış ve “korkularından Türklerin uzak durduğu dağlarda yaşayan vahşi Kürtler”in arasına sığınmışlardır. Bundan sonra patrik de Musul’dan Çölemerik’e (Hakkari) taşınmış; Katolikliğe geçenler (Keldaniler) için ise Diyarbakır’da ayrı bir patriklik kurulmuştur, Soane, **age**, 177-178.

⁵⁷ Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 173.

otoritesinin daha kolay sağlanabildiği “verimli ve ulaşılabilir” Diyarbakır ve Erbil ovalarında işlemediğini de belirtir. Buralardaki topraklar, “üzerindeki köylülerle birlikte” askeri veya bürokratik görevlilerin ya da şehirli tacirlerin denetimi altındadır⁵⁸.

Kürt beylerinin tebaası durumundaki Hıristiyan cemaatler, İmparatorluğun genelinde olduğu gibi, politik konularda söz sahibi değildiler. Askerlik yapmadıkları gibi, silah taşımalarına da izin verilmemekteydi⁵⁹. Şerefname’de anlatılan bir olay, Kürtlerin Hıristiyanların silah taşımalarına nasıl baktıklarını göstermesi açısından burada aktarmaya değer görünmektedir. Buna göre; Bitlis Emiri Şeref Han (Şerefname’nin yazarının dedesi), Osmanlı saldırısı ile karşı karşıya kalınca, Safevilerden yardım istemeyi düşünür. Ancak, Emir’in vekili bu fikre karşı çıkarak şöyle der⁶⁰:

“Eğer Rozkanlılar Ulame* ve avanesine (beraberindekilere – Ö.G.) karşı savaşmakta gevşek ve umursamaz davranırlarsa, ben o zaman Bedlis Vilayeti’ndeki Ermenileri ve Hıristiyanları toplayıp bunlarla saldırganlara karşı savaşırım.”

Yazar, “cehaletin ve ahmaklığın son kertesi” olarak değerlendirdiği bu fikri Emir’in nasıl karşıladığına ilişkin bir şey söylemez⁶¹. Ancak ilerleyen sayfalarda bu konudan bir daha söz edilmemesinden, fikrin Emir tarafından kabul görmediği sonucu çıkarılabilir⁶².

Kevork Suakjiyan, Ermenilerin silah taşımamasının -nüfusun çoğunlukla yerleşik durumda olduğu- batı vilayetlerinde sorun oluşturmadığını; diğer etnik grupların da silah taşımadığı bu vilayetlerde Ermenilerin yaşamlarını ya da mallarını sürekli tehdit eden bir tehlike olmadığını belirtir. Buna karşılık yazar, doğu vilayetlerinde durumun farklı olduğunu; bu bölgelerde yaşayan Ermeniler ve diğer gayrimüslimler silah taşıyamazken, yarı-göçebe Kürtlerin ve Çerkezlerin bu hakka sahip olmasının, onlara

---

⁵⁸ **age**.

⁵⁹ Buna karşılık; Hakkari’deki dağlı Nasturi aşiretleri, silah taşıma hakkına sahipti, Surma Hanım, **age**, 69.

⁶⁰ **Şerefname**, 551.

* Kanuni Sultan Süleyman, Ulame’ye Bitlis vilayetini Beylerbeyi olarak vermiş; o da Maraş ve Diyarbekir Beylerbeyi ile ittifak yaparak, Bitlis kalesi üzerine yürümüştür.

⁶¹ **age**.

⁶² Bruinessen de kitabında bu olaya yer verir ve sonunu şu cümleyle bağlar: “*Sonuçta Kürtler, şerefli ama tam bir yenilgiye uğradılar ve Ermeniler de bir süre için başka bir efendiye haraç ödediler.*”, Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 261.

Ermenilerin yaşamlarını ve mallarını tehdit etmekte cesaret vermiş olabileceğini söyler⁶³.

Politik ve askeri alandan dışlanmış olmakla birlikte; Ermeniler (meskun oldukları diğer vilayetlerde olduğu gibi) Doğu vilayetlerinde ekonomik açıdan önemli bir güç sahibiydiler. Bölgede zanaat ve ticaretle uğraşan ya da çiftçilik yapanların büyük kısmını Ermeniler oluşturmaktaydı. Şahbazyan, Kürtlerin savaşçı, Ermenilerin ise çiftçi olduğunu söyler ve onların bu özellikleri kazanmasını bir “hikaye” ile anlatır⁶⁴:

“Kürtler ve Ermeniler kardeşiler, eşit şartlarda yaşarlardı. Onlar, yaşamın iki başlıca güçlerinden olan kılıç ve sabandılar. Onlar kendi istekleri ile işlerini ayırdılar. Ermeniler sabanı seçti, Kürtler ise kılıcı. Bugün her ikisi de seçiminin sonucunu yaşamaktadır.”

Şahbazyan’a göre; çiftçi olmayı seçen Ermeniler gün geçtikçe savaşçı değerlerini yitirip tümenden kılıcı elinden bırakırken, Kürtler çalışmaktan tümenden uzaklaşır ve kılıçla yaşamayı öğrenirler. “Böylece vahşi, dağlı, eşkıya olur çıkar(lar).” Ermeniler, ekonomik özgürlükleri nedeniyle “medeniyete doğru” yol alırken; Kürtler, “dağlılar” olarak kalırlar. Şahbazyan, bu “aşırılıklar” nedeniyle, Kürtlerle Ermenilerin “isteseler dahi” dost olamayacaklarını ifade eder⁶⁵.

Çiftçilik ve zanaatla uğraşan Ermenilerin bölge ekonomisindeki önemi, çeşitli metinlerden okunabilmektedir. Örneğin; Şeref Han, Cezire (Cizre) vilayeti içindeki “Heysem” yöresinden “Burada oturanların çoğu Ermeni ve Hıristiyandır. Cezire hükümdarlarının gelirinin ve tahılının çoğu buradan üretilmektedir” şeklinde söz eder⁶⁶. Yazar, aynı vilayetin narlarıyla ün yapan “Şah” yöresinde de yine Ermeni ve Hıristiyanların oturduğunu belirtir⁶⁷. 1884-1904 yılları arasında görevli olarak bulunduğu Van ve Bitlis vilayetleri hakkında izlenimlerini yazan Rus Dışişlerinden

---

⁶³ Kevork Y. Suakjiyan, “Genocide in Trebizond: A Case Study of Armeno-Turkish Relations During the First World War” (Doktora Tezi, Faculty of the Graduate College in the University of Nebraska, Lincoln, 1981), 24. Suakjiyan, Ermenilere yönelik bu tehditlere örnek olarak; Kürt aşiret reislerinin Ermeni evlerini kışlak olarak kullanmasını ve bazen Ermeni gelinlerini düğünlerinden sonra üç gün alkoymalarını gösterir, *age*, 24-25. Yazarın, Christian Science Monitor’de 1917 yılında yayınlanan bir yazıyı (Armenia and Peace, editorial) ve Sir Edwan Pears’ın “Forty Years in Constantinople” (1916) adlı kitabını referans göstererek verdiği bu örneklerden -feodal ortaçağ toplumlarındaki “ilk gece” uygulamasını anımsatan- sonuncusu abartılmış gibi durmaktadır. Referans verilen söz konusu kaynaklar, Ermenilerin, Batılı güçlerin desteğini almak için, Kürtler tarafından yapılan baskıları abartan anlatımlarının etkisinde kalmış olabilirler. Ermenilerin yaptıkları bu propaganda faaliyetine, aşağıda yer verilecektir.

⁶⁴ Şahbazyan, *age*, 75.

⁶⁵ *age*.

⁶⁶ Şerefname, 150-151.

⁶⁷ *age*, 151.

Tuğgeneral Mayevsriy*, şark vilayetlerinde bulunan Ermenilerin, eskiden beri halkın zengin tabakasını oluşturduğunu söyler⁶⁸. Bruinessen de; Bitlis ekonomisinin motorunu, “göçerlerin sürüleri dışında, Hıristiyan reayanın (başlıcası Ermeniler, biraz da Süryaniler) faaliyeti”nin oluşturduğunu belirtir⁶⁹:

“Yerleşik köylülüğün ve kent nüfusunun çoğunluğu Ermeni’ydi. Siyasal olarak Ermeniler aşağı bir konumdaydı; ama maddi durumları genellikle iyiydi: İçlerinde çok iyi zanaatkar ve ustalar, büyük tüccarlar vardı, bazıları da özel bir tarzda meyvecilik yaparak yüksek kazanç sağlıyordu.”

Ermenilerle Kürtler arasındaki bu ekonomik gelişmişlik farkının, iki halk arasında çatışmalara neden olduğu görülmektedir. Ciddi bir gelir getirici faaliyette bulunmayan silahlı -ve özellikle göçebe- Kürtler, görece daha müreffeh olan Ermeni yerleşimlerinin zenginliğinden zorla pay almaya çalışmışlardır⁷⁰:

“Burada herşeyden önce, göçebelerle yerleşik toplumlar arasındaki bin yıllık ilişkiler ve yerleşiklerin, göçebelerin sömürüsüne uğramaları söz konusu. İyi örgütlenmiş ve elinin altında, nispeten önemli kuvvet toplamış Kürt aşiret beyleri, Ermeni köylerini haraca bağlamıştı. Osmanlı Devlet İdaresi, düzenini Doğu Anadolu’ya hiçbir zaman yayamadı ve iktidarını babadan oğula geçen “valilik” şeklinde Kürt aşiret beylerine bırakmakla yetindi.”

Şahbazyan, Ermenilerin Kürt aşiretlerince ekonomik olarak sömürülmesi karşısında Osmanlı yöneticilerinin ilgisiz kalmasını eleştirir. Yazara göre; Ermeniler, ticaret kârlarının Kürtler tarafından ele geçirilmesi durumunda Türk yöneticilere başvurmakta, ancak yöneticiler gerekli tedbirleri almayarak iki halk arasındaki düşmanlığı artırmaktadır⁷¹. Sasuni ise, Kürtlerin keyfi uygulamaları karşısında çaresiz kalan Ermenilerin, Osmanlı yönetimi tarafından Doğu vilayetleri üzerinde merkezi denetimin tam olarak sağlanmasının kendilerine “nispî barış” ortamı sağlayacağına inandıklarını ve bu nedenle, Osmanlı Devleti ile Kürt aşiretleri arasında bir çatışma meydana geldiğinde Ermenilerin Osmanlı’dan yana tavır aldıklarını ileri sürer⁷². Yazara göre; özellikle 18. yy.da Osmanlı Devleti’nin Doğu illerinde hakimiyetini güçlendirmeye başlaması, Kürtlerin idaresinden kurtulacaklarını düşünen Ermenileri umutlandırmış; ancak merkezi yönetim 19.

---

* Bazı kaynaklarda **Mayevski** olarak geçmektedir.

⁶⁸ V.T Mayevsriy, **19.Yüzyılda Kürdistan’ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri**, (İstanbul: Sipan Yayıncılık, 1997), 109.

⁶⁹ Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 260.

⁷⁰ Stefanos Yerasimos, “Ermeni Meselesi (Kürt Faktörü ve Dış Müdahaleler)”, **1856-1923 Emperyalizm Kısacında Türkler Ermeniler Kürtler**, ed. Ersal Yavi, 3.bs. (İzmir: Yazıcı Yayınevi, 2001): 63.

⁷¹ Şahbazyan, **age**, 76.

⁷² Sasuni, **age**, 38-39.

yüzyılın başlarına kadar Kürtler üzerinde uzun süreli etkin bir denetim kurmayı başaramamıştır. Bu durumda, can ve mal güvenlikleri sürekli tehdit altında olan Ermenilerden bazıları Kafkaslara, Balkanlara ya da Anadolu'nun batısına ve İstanbul'a doğru göç etmek zorunda kalmıştır⁷³. Sasuni, bu yaşananların Ermenilerde hem Kürtlere hem de onların saldırılarını engelleyemeyen Türk görevlilere karşı düşmanca hislere yol açtığını ifade eder⁷⁴.

Sasuni, Kürtlerle Ermeniler arasındaki tüm bu anlaşmazlıklara rağmen; iki halk arasında 19. yüzyıl öncesinde, esas olarak, düşmanlıktan çok dostluk ilişkisi bulunduğunu ileri sürer⁷⁵. Yazar, bu iddiasını temellendirecek fazla bir kaynak sunamasa da; 16. ve 17. yüzyıllarda yazılmış eserlerden alıntılar yaparak, Kürtlerin Ermenilerin dinî kurum ve kişilerine gösterdikleri saygıya işaret eder⁷⁶. Mayevsriy ise, Kürtler tarafından Hıristiyanların -özellikle de Ermenilerin- mallarının talan edildiği iddiasının gerçeği yansıtmadığını; aksi halde Kürtlerin arasında Ermeniler ve diğer Hıristiyan halkların yaşamasının mümkün olamayacağını belirtir⁷⁷:

“...Kürtlerin himayesine sığınan herkes gibi bunlar da Kürtlerin himayesinde yaşamlarını sürdürürler. Doğu illerini bilen her tanınmış alim itiraf eder ki; Kürdistan'da yaşayan bütün Hıristiyan köyleri Kürt köylerinden çok zengin ve refah içinde yaşarlar. Bu konuda hiçbir zaman hükümetin yardımı olmamıştır. Ermeniler buralarda daha kolay geçinirler. Çünkü düzenli çalışmayı Kürtlerden daha iyi bilirler.”

Bruinessen de, Kürtlerle Ermeniler gibi farklı etnik grupların bir arada yaşadığı coğrafyalarda, her bir etnik topluluğun uzmanlaştığı bir işkolu olduğuna ve bunun yarattığı “birbirlerine bağımlı” olma durumuna dikkat çeker⁷⁸. Nitekim, Doğu bölgelerindeki birçok Ermeni'nin (Batıdaki soydaşlarının Türkçe konuşması gibi) günlük yaşamda Kürtçe konuşması, Ermeniler ve Kürtler arasındaki ticari ve kültürel

---

⁷³ **age**, 39-42.

⁷⁴ **age**, 42. Kimi yazarlara göre, bu karmaşık ortamda topraklarını terk etmek istemeyen ancak aynı zamanda kendilerini güvende hissetmek isteyen Ermenilerin bir bölümü, bunu sağlayabilmek adına, dinlerini değiştirme yolunu seçmişlerdir. Örneğin; Ermeni araştırmacı Kevork Halaçyan'a göre, Dersimli Ermenilerin bir bölümü henüz 1600 yıllarında dini liderleri Der Simon öncülüğünde topluca Aleviliğe geçmişlerdir (benzer olaylar, 1895-96 ve 1915-1916 kıyımları sonrasında da çeşitli bölgelerdeki Ermeniler arasında vukuu bulmuştur), aktaran Ayşe Hür, “Dersim, Haygaz ve Bedros'un Hikayesi”, **Kızılbaş**, s. 4 (Eylül 2007), 16-17.

⁷⁵ Sasuni, **age**, 38. Ermeni yazarlar Sasuni (**age**, 38) ve Şahbazyan (**age**, 48), Ermeni ve Kürtlerin aslında birbirleri ile düşmanlıkları olmadığını, aralarındaki anlaşmazlıkların Osmanlı yönetiminden kaynaklandığını iddia ederler. Aşağıda görüleceği gibi 19. yüzyılda, özellikle de Abdülhamit dönemiyle birlikte, Osmanlı'nın Ermeni isyanlarına karşı Kürt aşiretlerden yararlanmak gibi bir politikası olacaktır; ancak her iki yazar da, sözüne ettikleri 17.-18. yüzyıllar söz konusu olduğunda bu iddialarını destekleyecek argümanlar sunamazlar.

⁷⁶ Sasuni, **age**, 38-42.

⁷⁷ Mayevsriy, **age**, 183.

⁷⁸ Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 393.

alışverişin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Misyoner Rufus Anderson, Kürt bölgelerinde yaşayan Ermenilerin (ve Yakubilerin) sadece Kürtçe konuştuklarını, sıradan insanların çoğunun anlayamadığı kendi eski dillerini ise sadece ibadet ederken kullandıklarını belirtir. Bunun üzerine Protestan misyonerler, ibadetin Kürtçe yapılması önerisini ortaya atarlar⁷⁹. Aynı şekilde, “Yeni Ahit” Protestan misyonlar tarafından Ermeni-Türkçesi’nde basılırken; Diyarbakır dolaylarında Kürtçe çevirisi de yapılmıştır⁸⁰.

Bunun yanında, Kürt ve Ermeni topluluklar arasında sosyo-kültürel açıdan da benzerlikler olduğu görülmektedir. Misyoner Emily Wheeler, misyoner okullarına Ermeni kız çocuklarının katılması için çalışmalar yürüttükleri sırada karşılaştıkları olumsuz tepkileri anlatırken, Ermeni kadının sosyal yaşamdaki yerine de değinir⁸¹. Yazarın Doğu bölgelerindeki Ermeni kadınına ilişkin anlattıklarının, Kürt kadının geleneksel yaşamına olan benzerliği dikkat çekicidir⁸²:

“12-13 yaşlarında evlenir; yüzü örtülü, ağzı kapalıdır; ataerkil aile yapısı içerisinde kayınvalidesi ve eşinin büyük erkek kardeşleri ile asla yüksek sesle konuşmaz; ailenin erkeklerine hizmet eder; yemeğini ayrı yer...”

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluk düzeni içinde, Doğu bölgelerinde yaşayan Ermeni ve Kürt toplulukları arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde, Ermenilerin politik olarak Kürt aşiret reislerine bağlı bulunmalarının esas belirleyici unsur olduğu görülmektedir. Bölgede çoğunlukla tarım ve zanaatla uğraşan Ermeni köylerinin, kimi yerlerde göçebe Kürtler tarafından yağmalanması Ermeni ve Kürtler arasındaki temel anlaşmazlık konusunu oluştururken; farklı dinlere mensup olmakla birlikte kültürel yönden önemli benzerlikler taşıyan bu iki halkın, birbirleri ile hoşgörü temelinde bir komşuluk ilişkilerinin bulunduğu da çeşitli yazarlar tarafından ifade edilmektedir.

---

⁷⁹ Rufus Anderson, **History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches** (Boston: Congregational Publishing Society, 1872), 416.

⁸⁰ **age**, 74, 100.

⁸¹ Emily C. Wheeler, “Work Among the Woman in Turkey”, **The Student Missionary Appeal** (New York: Student Volunteer Movement for Foreign Missions, 1898), 385-386. Ermeni yazarlar tarafından yazılan Özlem (Hraçya Koçar, **Özlem**, 2. bs, İstanbul: Nujen Yayınları, 1996) ve Gavur Mahallesi (Mıgırdiç Margosyan, **Gavur Mahallesi**, 10. bs, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006) gibi öykü ve romanlar, Ermeni kültürünün Kürt kültürü ile olan benzerliğini anlayabilmek açısından zengin bilgiler sunmaktadır.

⁸² **age**, 385.

3. XIX. YÜZYILDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

3.1. XIX. Yüzyıla Girerken Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu:

Bilindiği gibi; Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya arasında 1606 yılında imzalanan *Zitvatorok Antlaşması* ile Osmanlı Sultanı Habsburg monarkına “İmparator” sıfatını tanımaya ve ona “kendisine eşit olarak” muamele etmeye razı olmuştu⁸³. Bu “eşitlik tavizi”ni 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı ordusunun Avusturya ve müttefikleri karşısında yenilgiye uğradığı savaşlar izledi. Bu savaşlarda alınan kötü sonuçlar, Osmanlı’yı, Avrupa karşısında “yenilginin açıkça kabulü” anlamına gelen Karlofça Antlaşması’nı imzalamak zorunda bıraktı⁸⁴:

“26 Ocak 1699’da imzalanan Karlofça barış antlaşması bir devrin bittiğini ve bir diğerinin başladığını belirtir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu ilk kez, açıkça kesin bir savaşta yenilmiş bir devlet olarak bir barış imzalamış ve uzun süredir Osmanlı idaresinde bulunan ve Dar-ül İslam’ın bir parçası sayılan geniş toprakları kafir düşmana terk etmek zorunda kalmıştı.”

Bu tarihten sonra “hemen hepsi de Osmanlı’nın ciddi yenilgileri ve toprak kayıplarıyla sona eren uzun savaşlar silsilesi”, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da 16. yüzyıldan itibaren etkisini göstermeye başlayan “ekonomik, teknolojik ve askeri” gelişmelerin gerisinde kaldığını ortaya koymaktaydı⁸⁵. Bu durum, uluslararası siyasetteki konumu gittikçe zayıflayan İmparatorluğun, Avrupalı devletlerin (-ki 18. yüzyılda bunlara Rusya da eklenecekti) “*Hristiyan tebaayı koruma*” misyonu altında iç işlerine müdahale etmesine karşı koyamaz hale gelmesine neden oldu. İmparatorluğun iç işlerine bu şekilde müdahil olmak konusunda ilk adımı atan Avusturya, 1615’te imzalanan bir antlaşma ile Osmanlı’daki tüm Katoliklerin dinsel haklarını koruma misyonunu üstlendi. Böylece, Osmanlı’daki Hristiyan tebaanın “*ikili antlaşmayla korunması dönemi*” başladı⁸⁶. Bundan sonra, *Kutsal Birlik*’le imzalanan Karlofça Antlaşması ile Polonya’ya Osmanlı’daki Katolikler için girişim yapma hakkı tanındı ve bu hüküm 1718 Pasarofça ve 1739 Belgrad gibi

---

⁸³ Lewis, *age*, 36

⁸⁴ *age*, 37.

⁸⁵ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 9. bs. (İstanbul: İletişim, 2000), 37.

⁸⁶ Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, 120.

antlaşmalarda da yinelendi. Rusya'yla imzalanan -ve Osmanlı'nın ilk kez Müslüman bir toprak parçasını (Kırım) kaybettiği- 1774 tarihli *Küçük Kaynarca Antlaşması* ise Rusya'ya Osmanlı topraklarındaki Rum Ortodoks Kilisesi'ni koruma hakkı sağladı⁸⁷.

Dışarıda üstünlüğünü bu şekilde yitiren Osmanlı Devleti, içeride de taşra yöneticileri üzerindeki otoritesini kaybediyor; aynı zamanda farklı dinsel ve etnik grupların birbirleriyle ve devletle uyumunu sağlamakta zorlanıyordu⁸⁸:

“18. yüzyılın sonlarında Osmanlı toplumunun bir bütün olmaktan çok uzak bulunduğu açıktır. İmparatorluk farklı ve çoğunlukla birbirine düşman toplulukların karmaşık bir harmanıydı.”

19. yüzyıla gelindiğinde ise, Hıristiyan “azınlıklar” bu kez “*büyük devletlerin kolektif koruması*” altına alınmaya başladı⁸⁹. Bu dönem Avrupa için 1815 Viyana Kongresi ile başlamakla birlikte; Osmanlı İmparatorluğu için kendisini en belirgin biçimde *Berlin Antlaşması*'nda (1878) gösterecektir. Bu antlaşma ile “Ermenilerin meskun olduğu bölgelerde reformlar yapılması ve bu bölgelerde Ermenilerin Çerkezlere ve Kürtlere karşı korunması” büyük devletlerin gözetimine tabi kılınmıştır⁹⁰.

Büyük devletlerin Hıristiyan tebaa lehine reformlar yapılması yönündeki müdahaleleri ve onların koruyuculuğunu üstlenmeleri, Avrupa'da ortaya çıkan “ulusçuluk” akımından etkilenmiş olan Hıristiyan halklar arasında bağımsızlık hedefleyen hareketlerin güçlenmesine neden olmuştur. Bu durum kendisini öncelikle, Avrupa'nın etkisine daha açık olan Balkanlardaki etnik unsurlar arasında göstermiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise Anadolu içlerinde de milliyetçilik yayılmaya ve özerklik ya da bağımsızlık talep eden milliyetçi hareketler ortaya çıkmaya başlamıştır. Milliyetçi düşünceler Anadolu'da özellikle Ermeniler arasında kendisine oldukça taraftar bulmuş ve aşağıda görüleceği gibi, bundan sonra Doğu Vilayetlerinde Ermeni-Kürt çatışması şiddetlenmiştir.

3.2. Osmanlı Reformu

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri, 19. yüzyılda, devletin içeride ve dışarıda kaybettiği itibarını ve gücünü yeniden kazanmak adına Batıyı örnek alan

---

⁸⁷ **age**, 120-121.

⁸⁸ M. Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme** (İstanbul: YKY, 2001), 19.

⁸⁹ Oran, **Küreselleşme ve Azınlıklar**, 121.

⁹⁰ **age**, 122.

birtakım reform hareketlerine girişmişlerdi. Bu reform hareketlerinin, 1789’da tahta çıkan III. Selim’le başladığı kabul edilir. Ancak, merkezi otoriteyi yeniden kurmak ve devleti yeniden güçlendirmek konusunda asıl başarıyı Selim’in halefi olan II. Mahmut göstermiştir⁹¹:

“III. Selim esas olarak varolan sistemin kötüye kullanılmasına karşı mücadele etmeye çalışmışken, Mahmut yeni adli ve idari düzenlemeler yarattı.”

Mahmut’tan sonra tahta geçen II. Abdülmecit’in saltanatının ilk yılında ilan edilen *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* ile başladığı kabul edilen ve iktidar merkezinin artık “saraydan Babıâli’ye, bürokrasiye” geçtiği Tanzimat Döneminde (1839-1876) de devletin modernleştirilmesine yönelik reformlara devam edilmiştir⁹². Reform sürecinin konumuz açısından iki önemli boyutu; (Ermeni milliyetçiliği üzerinde yapacağı etki nedeniyle) İmparatorluğun gayrimüslim tebaası için getirilen yenilikler ile -modernleşme sürecinin bir parçası olarak- merkezi otoritenin sağlanmasına yönelik girişimlerin Doğu Vilayetlerinde yol açacağı gelişmelerdir. Konunun bu ikinci boyutu, bir sonraki bölümde işlenmektedir. Bu bölümde ise kısaca gayrimüslimlere yönelik reformlardan söz edilecek ve Ermeni milliyetçiliği bölümünde bu konudan tekrar söz edilecektir.

Türk modernleşmesinde önemli bir dönüm noktası kabul edilen Hatt-ı Şerif, “tebaanın hayatı, namus ve mülkiyet güvenliği, iltizamın ve ona ilişkin bütün suistimallerin kaldırılması, silahlı kuvvetlere sürekli ve düzenli asker alınması, suçla itham edilenlerin adil ve açık muhakemesi ve kanunların uygulanmasında her dindeki kişilerin eşitliği” gibi ilkeleri ilan etti⁹³. Lewis’e göre; sonuncu ilke, “eski İslam geleneğinden en köklü ayrılışı” temsil etmekteydi ve bu nedenle “Müslüman ilkelerini ve duygusunu en çok inciten” de bu ilkeydi⁹⁴.

Tanzimat dönemi boyunca, Müslümanlar ile gayrimüslim tebaanın çeşitli alanlarda eşitliğini sağlamaya yönelik başka bazı “laik” yasalar da çıkarıldı ve “*Hangi dinden olursa olsun bütün tebaa için yasa önünde eşitlik*” ilkesi, 1856 tarihli Islahat Fermanı ile daha fazla vurgulandı. Bu süreçte, “sadece imparatorluğun değil, Hıristiyan *milletlerin* hukuk ve kurumları da” laikleştirildi⁹⁵. Zürcher’e göre; bu durum, giderek daha fazla zenginleşerek kendine güveni artmakta olan ve Avrupa ile ticari ilişkileri

⁹¹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 64.

⁹² *age*, 78.

⁹³ Lewis, *age*, 107.

⁹⁴ *age*.

⁹⁵ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 95.

sayesinde öğrendikleri Fransız siyasal düşüncelerinin kendi *milletleri* arasında yayılmasını sağlayan Ermeni ve Rum ticaret burjuvazisinin de katkılarıyla, gayrimüslim cemaatler arasında “kiliselere mahsus denetimden” kurtulmaya yönelik bir hareket başlattı⁹⁶. Bunun sonucunda, önce Ermeniler ve daha sonra da Rumlar ve Yahudiler kendi *milletlerine* yönelik bir çeşit anayasa hazırladılar⁹⁷:

“1857-1860’ta Islahat Fermanının hükümleri içinde yapılan çalışmalar sonunda hazırlanan *Nizamname-i Milleti Ermeniyan = Ermeni Milleti Yönetmeliği**, Ermeniler için zaten mevcut olan birçok haklara ilaveten çok daha yeni ve adil hükümler getiriyordu. Bu nizamname 1862’de hükümetçe resmen tasdik edilmiş ve yürürlüğe girmiştir.”

Zürcher, İmparatorluğun laikleşmeye çalıştığı bir dönemde yapılan bu düzenlemelerin, gayrimüslim cemaatler arasında neden olduğu dinsel kurumsallaşmaya dikkat çeker⁹⁸:

“Bir laikleştirme sürecine bağlı olan bu gelişmelerin ironik sonucu şuydu ki, dini cemaatler (*milletler*) Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik çağında hiçbir zaman sahip olmadıkları bir kurumlaşmayı bir ölçüde meydana getirmiş oldular.”

3.3. XIX. Yüzyılda Merkezi Otoriteyi Güçlendirme Çabaları ve Kürt Emirlerinin Tasfiyesi

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, sadece büyük devletler karşısında üstünlüğün yitirilmesi ve savaşlarda toprak kaybedilmesi ile değil; merkezi yönetimin taşra üzerinde “zaten azalmakta olan” otoritesinin daha fazla zayıflamasıyla da zor durumda kalmıştı⁹⁹. Bu nedenle, devlete yeniden eski gücünü kazandırmanın yollarını arayan II. Mahmut’un öncelikli hedeflerinden biri, yarı bağımsız âyana “boyun eğdirilmesi” olacaktı¹⁰⁰.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti, sınırlarına dahil ettiği tüm topraklar -özellikle de Balkanlardaki ya da Arap yarımadasındaki eyalet/beylikler- üzerinde tam bir hakimiyet kuramamıştır. Anderson’a göre; bu durum, İmparatorluk güçlü olduğu dönemlerde gerçek bir tehlike olarak görülmezken, 1760’lardan itibaren imparatorluğun “derme çatma yapısını” bir arada tutmanın zorlaştığı giderek

---

⁹⁶ age.

⁹⁷ Sadi Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri** (Ankara: Altınok Matbaası, 1967), 69.

* “Ermeni Ulusal Anayasası” olarak da adlandırılmaktadır.

⁹⁸ Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 95.

⁹⁹ Lewis, age, 37-38.

¹⁰⁰ Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 51

belirginleşmeye başlamıştır¹⁰¹. Zira, imparatorluk eski gücünü yitirmeye başladıkça, kenar eyaletlerde olduğu kadar, Anadolu’da da bağımsızlıkçı eğilimler güçlenmeye başlamıştır. Bu durumun İmparatorluk için öncelikli bir problem olduğunu düşünen II. Mahmut, bağımsızlık eğilimi gösteren ayanların üzerine gitmiş; böylelikle, 1812-1820 yılları arasında Anadolu ve Balkanların büyük âyanı “itaat altına” alınmıştır¹⁰². Bundan sonra sıra, “Balkanlarda ardı ardına yaşanan kayıplarla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu’nun vazgeçilmez çekirdeği olduğu kabul edilmeye başlanan” doğu bölgelerinin kontrol altına alınmasına ağırlık verilmiş ve bu bölgenin yeni bir düzene kavuşturulması sorunu, “iç ve dış siyaset açısından” giderek daha büyük bir önem kazanmaya başlamıştır¹⁰³.

Jwaideh’e göre; 1830’lu yıllarda II. Mahmut “Kürdistan’daki yarı otonom Kürt rejimlerini ortadan kaldırmaya” kararlı görünmekteydi ve bu, “itaatsizliği ve serkeşliği cezalandırmayı ve sonunda Osmanlı otoritesini bölgede yeniden kabul ettirmeyi amaçlamaktan ziyade, bu toprakları yeniden ele geçirerek bölgeyi doğrudan Osmanlı hakimiyeti altına almayı amaçlayan” bir girişimdi¹⁰⁴. Mesut Yeğen de, Osmanlı Devleti’nin Kürt bölgelerine yönelik “tazyiki”nin doğrudan bir etno-politik içerik taşımadığını; merkezileştirme girişiminin hedefinde Kürtlerin değil, taşranın özerkliğinin yer aldığını vurgular. Kısacası, “merkezi idarenin Kürt illerine yayılması”, merkezileşme projesi yoluyla “Batılı bir devlet olma yolundaki genel iradenin” bir parçasıdır¹⁰⁵.

II. Mahmut’un 1839’daki vefatından sonra başlayan *Tanzimat* Döneminde de merkezi otoriteyi güçlendirmeye yönelik çalışmalara devam edildi. Bu çabalar sonucunda, “hemen hemen bağımsız olan Kürt Beylerinin, yani büyük aşiret koalisyonlarına hakim olan *Mir*’lerin” gücü kırıldı¹⁰⁶. Kieser’e göre “miras yoluyla babadan oğula geçen” Kürt Emirliklerini ortadan kaldırmaya yönelik bu girişimler, Kürtlerde “büyük bir güvensizliğin ve hayal kırıklığının” doğmasına neden oldu¹⁰⁷.

---

¹⁰¹ Anderson, **Doğu Sorunu**, 16.

¹⁰² Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 51.

¹⁰³ Kieser, **İskalanmış Barış**, 25.

¹⁰⁴ Jwaideh, **age**, 104.

¹⁰⁵ Yeğen, **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**, 232.

¹⁰⁶ Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 51.

¹⁰⁷ Kieser, **İskalanmış Barış**, 24. Jwaideh, Osmanlıların İran’ın gücünden çekinmeyi bıraktıktan sonra Kürt beylerinin ittifakını önemsememeye başladığını ve 1650’den 1730’a kadar Diyarbakır-Van arasındaki özerk Kürt beyliklerinin ortadan kaldırıldığını; ancak bu “ortadan kaldırılma süreci”nin 19. yüzyılın ortalarına doğru tamamlandığını ifade eder, Jwaideh, **age**, 35.

Sonuç olarak; 19. yüzyıl reformları, gayrimüslimleri -dolayısıyla da Ermenileri- sevindirirken, daha önceden sahip oldukları yetkiler ellerinden alınan Kürt Beylerinin merkezle aralarının bozulmasına yol açacaktır¹⁰⁸.

3.3.1. Kürt Emirlerinin Merkezileştirme Karşısındaki Tepkileri ve Gayrimüslimlere Yönelik Tutumları:

Doğu bölgelerinde merkezi otoritenin sağlanmasına yönelik girişimler, bazı Kürt beylerinin şiddetli direnişi ile karşılaşmıştır. Bu Kürt beyleri, yetkilerini kaybetmemek için direnirken, çevresindeki diğer beyliklerden bazen destek almış; bazen de tam tersine hakimiyet alanını genişletmek için komşu Kürt beylerine saldırmıştır. Aynı şekilde, bu beylerin yörelerinde yaşayan gayrimüslim cemaatlerle olan ilişkileri de bir bütünlük sergilemekten uzak kalmış; kimi durumda gayrimüslim cemaatler beyin öfkesinin kurbanı olurken, kimi yerde de Osmanlı'ya karşı beyin yanında yer alabilmişlerdir.

Gayrimüslim cemaatlere karşı olumsuz tutumuyla tanınan beylere, 1820'li ve 30'lu yıllarda topraklarını genişletmek için komşu emirliklerle savaşan ve sonunda kontrolden çıkarak Osmanlı'ya meydan okuyan Soran ailesinden Revanduzlu (Mir) Muhammed Paşa örnek verilebilir¹⁰⁹.

Bahdınan'daki Mzuri aşireti reisinin *Yezidilerce** öldürülmesi ve Bahdınan Emiri'nin bu hareketleri nedeniyle Yezidileri cezalandırmaya yanaşmaması üzerine, Mzuri aşireti ulemasından Molla Yahya, o sıralar gücünün doruğunda olan Revanduz Paşası

¹⁰⁸ Toynbee ve Kirkwood, Kürtler arasında milliyetçilik ve Türklerden hoşlanmama (dislike) duygusunun, 1834'te başlayan "Kürtleri kontrol altına alma" girişimiyle ortaya çıkmaya başlamış olabileceğini söyler, Arnold J. Toynbee, Kenneth P. Kirkwood, **Turkey** (London: Ernest Benn Limited, 1926), 264.

¹⁰⁹ Jwaideh, **age**, 106-119.

* Kendilerine özgü bir dinî inançları olan ve Kürtçe konuşan Yezidiler, "özellikle Musul'un güneybatısında Irak-Suriye sınırına doğru olan dağlarda ve Musul'un doğusundaki Seyhan bölgesinde yoğunlaşmışlardır. 1830'lar ve 1840'larda pek çok Yezidi gördükleri zulüm nedeniyle Seyhan bölgesini terk etmiş ve Rusya sınırları içindeki Kafkasya'ya yerleşmiştir.", Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 45. 19. yüzyıl başlarında bugünkü Doğu Anadolu ve Irak dolaylarında seyahat ederek araştırmalarda bulunan Buckingham, "cennetin eski prensi" olarak Şeytana büyük bir saygı duyan Yezidilerin, Şeytanın Tanrı tarafından kötülüğün ruhu olarak atandığına, yani hala onun hizmetinde olduğuna ve bu nedenle de saygıyı hak ettiğine inandıklarını yazar, J. S. Buckingham, **Travels in Mesopotamia**, (London: Henry Colburn, 1827), 116. Şeref Han ise; Yezidilerin, Musul dolaylarındaki Laleş dağında gömülü olan Şeyhlerinin, onlar adına namaz ve oruç ibadetlerini yerine getirmeyi kendi üzerine alarak onları bu yükümlülükten kurtardığına inandıklarını söyler. Yazar, Yezidi Kürt aşiretlerinin İslam bilginlerine karşı "açık düşmanlıkları ve sert kinleri" olduğunu da belirtir, Şeref Han, **Şerefname**, 23-24. Bruinessen ise, Yezidilerin her zaman Müslüman komşularının zulmüne maruz kaldıklarını söyler. Yazar, Yezidilerin Hıristiyanlarla Müslümanlardan daha iyi ilişkilerinin olduğunu ve din değiştirmek zorunda kaldıklarında Hıristiyan olmayı tercih ettiklerini de belirtir, Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 45.

Mir Muhammed'den "Müslümanları zalim Yezidilerden kurtarmasını" ister. Yardım isteğini kabul eden Paşa, "sefere dini bir nitelik vermek" için, müftüsü Molla Hati'den cihat ilan eden bir fetva alır. Daha sonra Yezidi köylerine saldırarak büyük bir katliam yapan Mir Muhammed, bu sefer sırasında yolu üzerinde veya gücünün ulaşabileceği yakınlıkta yer alan Hıristiyan cemaatleri de katleder, onların mallarına el koyar ve kutsal mekanlarını yağmalar. Bu hareket karşısında Osmanlı'dan bir tepki görmeyen Mir Muhammed, Bahdınan Emirliği'ne saldırarak bu Emirliğe son verir ve bölgedeki diğer Beylere de saldırır. Muhammed'in fazla güçlenmesinden rahatsız olan II. Mahmut, Kürt beylerini kontrol altına alması için görevlendirdiği Reşit Paşa'yı büyük bir kuvvetle onun üzerine gönderir. Sonunda, Reşit Paşa, diplomasi yoluyla Mir Muhammed'i teslim olmaya ikna eder (1834)¹¹⁰.

Mir Muhammed komşu beyliklerle ve gayrimüslimlere yönelik saldırgan bir tutum takınırken; bunun tersi durumlar da söz konusudur. Örneğin, Jwadieh, Reşit Paşa'ya karşı Sason-Mafkan bölgesinde *birleşik kuvvetleriyle* çarpışan Kürt beylerinin, Kürtlerin yanında, yörede yaşayan Ermeni halkın da desteğini kazandıklarını yazar¹¹¹.

19. yüzyılda yaşamış olan Kürt beyleri arasında en bilindik figürlerinden birisi olan Cezire (Cizre) merkezli Botan hanedanının mirlerinden Bedirhan Bey ise, gayrimüslim cemaatlerle ilişkisi bakımından üzerinde özellikle durulması gereken bir örnek oluşturur.

Bedirhan'ın ayaklanmadan önceki faaliyetleri hakkında net bilgiler bulunmamakla birlikte; Kürt beylerini kontrol altına almakla görevli Reşit Paşa'nın 1938 yılında Bedirhan üzerine de bir saldırı gerçekleştirdiği bilinmektedir. Safrastian, bu saldırı karşısında Muks'lu Mahmud Han'ın *Kürt, Ermeni ve Asurilerden oluşan* büyük bir kuvvetle Bedirhan'a yardıma gitmeye çalıştığını, ancak başarılı olamadığını ileri sürer¹¹². Sonunda Bedirhan yenilir, ancak devletle anlaşarak yerinde kalır. Anlaşma sonucunda bir Osmanlı alayının başına geçirilir ve 1839'da, Nizip'te, Kavalalı

---

¹¹⁰ Jwaideh, *age*, 106-117. Muhammed Paşa'nın yakalanmasında, Paşa'nın müftüsü Molla Hati ve ulemadan birçok kişinin Reşit Paşa'nın çabalarıyla Osmanlı tarafında yer almasının büyük etkisi olduğu söylenir. Molla Hati, "Halifenin ordusuna karşı silah taşıyanların kafir olduklarını ve karılarının artık onlara helal olmadığını" ilan eder. Bu fetva, Mir Muhammed'in taraftarları arasında büyük yılmılık yaratır ve Paşa sonunda teslim olmak zorunda kalır, *age*, 118. Çay da, başta Molla Hati olmak üzere, bölgedeki dinî liderlerin tepkisinin Mir Muhammed'i engellediğini söyler, Çay, *age*, 344. Oysa, ileride görüleceği gibi, birkaç on yıl sonra Kürt emirlerinin kontrol altına alınmasının ardından, bu kez din adamlarının kendisi Osmanlı'nın başına dert olacaktır.

¹¹¹ Jwaideh, *age*, 105.

¹¹² Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan* (London: The Harvill Press, 1948), 51.

Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya karşı savaşı¹¹³. Osmanlı'nın bu savaşta yenilgiye uğramasından cesaret alan Bedirhan, komşu beylikleri düzenlediği seferlerle topraklarını ve gücünü artırmaya yönelir¹¹⁴:

“1845'te, kabaca söyleyecek olursak, Diyarbakır, Musul ve İran sınırı arasında kalan bölgeyi askeri garnizonlar aracılığıyla *filen* denetlemekteydi artık.”

Gücünü iyice pekiştiren ve bölgedeki Kürt aşiretleri tarafından büyük bir saygı görmekte olan Bedirhan'ın sonuna hazırlayan ise, Tiyari Nasturilerine saldırması olacaktır. Nasturiler, aralarında uzun zamandır sürtüşme olan Hakkari Miri Nurullah Bey'e vergi ödemeyi reddederler¹¹⁵. Mirin bu durum karşısında müttefiki olduğu Bedirhan Bey'den yardım istemesi üzerine, Bedirhan 1843 yılında Nasturiler üzerine yürüyerek büyük bir katliam gerçekleştirir¹¹⁶. ABD, Fransa ve İngiltere bu olayı protesto ederek Bedirhan'ın cezalandırılmasını isterler. Bedirhan'ın güçlenmesinden rahatsız olan ve onu tasfiye etmek için fırsat kollayan Osmanlı Devleti, büyük bir orduyu Cizre'ye gönderir¹¹⁷. Sonunda Bedirhan, 1847'de Osmanlı askerlerine esir düşer ve sürgüne gönderilir¹¹⁸.

Surma Hanım'a göre, Asurların (Nasturilerin) Kürtlerle ilişkileri genel olarak dostça olmakla birlikte; aralarında “doğal olarak” savaşlar ve anlaşmazlıklar da çıkmaktadır. Bedirhan olayında ise, “tamamen yerel bir çatışma” büyük bir felakete dönüşmüştür¹¹⁹.

¹¹³ Kieser, **İskalanmış Barış**, 95.

¹¹⁴ Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 275-276.

¹¹⁵ Jwaideh'e göre, Nurullah Bey döneminde, Nasturi Patriği ile Mir arasındaki geleneksel “ast-üst ilişkisi” oldukça zedelenmiş durumda idi, Jwaideh, **age**, 133.

¹¹⁶ Ayvarov, Bedirhan'ın Tiyari Sancağındaki Hıristiyan ahalinin yarısını öldürdüğünü ve 1846 yılında da Tuhum Sancağındaki Hıristiyan ahaliyi katlettiğini yazar, Ayvarov, **age**, 82.

¹¹⁷ Kürtlerin ve Nasturilerin asi davranışlarından rahatsız olan Osmanlı Devleti'nin iki halkın birbirine düşmesinde parmağı olduğu; en azından katliama göz yumduğu bazı yazarlarca ileri sürülmektedir. Jwaideh, özellikle Musul Valisinin “katliamdaki suç ortaklığından şüphelenmemek için” çok az sebep olduğunu söyler, Jwaideh, **age**, 138. Ayvarov da, “Kürtlerce hakimiyeti pek tanınmayan Musul'daki Türk Mehmet Reşit Paşa'nın, Bedirhan'ı engellemediğini, bundan maksadının ise, “Asurlarla Kürtleri birbirine kırdırarak onları güçsüz bırakmak” olduğunu yazar. Böylece “Türkler”, “Kürdistan dağlarında” hakimiyet kurmayı başarabilecektir, Ayvarov, **age**, 82. Soane de Nurullah ve Bedirhan Beylerin “Türk devlet görevlileri” tarafından kışkırtıldığını, olayları bastırmakla görevlendirilen paşanın “müsamahakar” tavrının da bunu desteklediğini ileri sürer. Yazara göre; Kürtler, Nasturilerle her zaman iyi anlaşmış ve “dört yüzyıl boyunca yan yana hiçbir huzursuzluk olmadan yaşamışlardır”, Soane, **age**, 178-179.

¹¹⁸ Kalman'a göre; ayaklanmanın bastırılmasından sonra “Muş, Hakkari, Cizre, Botan ve Mardin'i içine alan *Kürdistan Eyaleti*, Osmanlılarca oluşturulur.”, M. Kalman, **Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid** (İstanbul: Zel Yayıncılık, 1994), 24.

¹¹⁹ Surma Hanım, **age**, 66.

Nasturi katliamına yol açan nedenler üzerinde tam bir uzlaşma olmamakla birlikte¹²⁰; Amerikalı misyonerlerin bu olaylarda (kısmen de olsa) etkili olduğu çoğunlukla kabul edilmektedir¹²¹:

“İngiliz ve Amerikalı misyonerler, orta Kürdistan’daki Hıristiyanları ‘keşfetmiş’lerdi artık. Nasturileri kendi kiliselerine döndürme konusunda hiç de yapıcı sayılmayacak bir yarışa başladılar. Nasturilerin yaklaşık yarısı aşiret şeklinde örgütlenmişti ve çok bağımsız bir tarza sahipti; diğerleri ise Kürt ağalarına bağlı köylülerdi. Ama hepsinde de, sürekli Müslümanların, yani Kürtlerin egemenliğinde bulunmaktan kurtulma ümidi vardı. Osmanlıların Hıristiyan bir devlet olan Rusya karşısındaki yenilgisi, onlara daha iyi bir dönemin habercisi gibi gözüküyordu. Misyonerlerin gelişini hoş karşıyorlar, çünkü Avrupa güçlerinin kendi kaderlerini tayin konusunda yardımcı olacaklarını umuyorlardı. (...) Kürtler kendilerini tehdit altında hissediyorlardı ve misyonerler de onların bu endişelerini giderecek hiçbir şey yapmıyordu.”

Jwaideh, misyonerlerin varlığının, (İstanbul’la olan irtibatları nedeniyle) Osmanlı askerlerini bölgeye getireceğinden çekinen Kürt aşiret reislerini kızdırdığını ve özellikle Amerikalı misyoner Dr. Grant tarafından Nasturiler için kurulan hizmet binasının, Kürtler arasında, bunun kendilerine karşı saldırgan amaçlarla kurulmuş bir kale olduğu yönünde endişelere neden olduğunu yazar¹²²:

“Gerek Kürtlerin, gerekse Türklerin* misyoner binasına gereksiz yere atfettikleri önemin ve (Dr. Grant ve diğerlerinin açıklamalarına kıyasla) mesnetsiz suçlamaların katliamı etkileyen faktörlerden olduğu kesindir.”

Ayvarov da, Aşita’da kurulan “misyoner evi”nin, “yabancıların buraya kalıcı bir şekilde yerleşerek Kürtler arasında Hıristiyanlığın yayılmasına ön ayak olacakları” şeklinde söylentilere neden olduğunu ve “bu olaya kadar Asurlarla sükunet içinde yaşayan” Kürtlerin, bundan sonra yerli Hıristiyan ahaliye karşı kin beslemeye başladıklarını ifade eder¹²³.

Jwaideh’e göre; bazı şeyhler, “diğer karizmatik liderler gibi” güçlü bir dinî çizgisi olan Bedirhan’ın üzerinde oldukça etkili olmuşlardır ve bu durum, onu “Nasturilere ve diğer gayrimüslimlere karşı insafsızca davranmaya sevk eden bir araç” görünümündedir¹²⁴. Buna karşılık; olaylarda dinî fanatizmden çok, egemenlik

¹²⁰ Nedenler konusundaki tartışma hakkında bkz. Jwaideh, **age**, 128.

¹²¹ Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 276-277.

¹²² Jwaideh, **age**, 134-135. Kieser, misyoner binasının bulunduğu noktanın eskiden kale olan ve “Hisar” adı verilen bir yerleşim yeri olduğuna dikkat çeker, Kieser, **İskalanmış Barış**, 97. Abdulhaluk Çay da, söz konusu hizmet binasının Kürtler arasında yol açtığı tedirginlikten söz eder. Çay ayrıca, misyonerlerin Hakkarili Nasturileri vergi vermeme konusunda kışkırttıklarını da ileri sürer, Çay, **age**, 346.

* “Türkler” ile Osmanlı, özellikle de Musul Valisi kastediliyor (Ö.G.).

¹²³ Ayvarov, **age**, 82.

¹²⁴ **age**, 127.

çatışmalarının rol oynamış olması ihtimali daha yüksek görünmektedir. Zira, Bedirhan Bey, mahiyetindeki gayrimüslim tebaaya karşı hoşgörülü davranışlarıyla bilinmektedir. Örneğin Izady, Bedirhan'ın, farklı *milletlere* mensup kullarına “gerçek bir Kürt prensinin geleneksel iyilikseverliği” ile yaklaştığını ve himayesindeki Ermeni, Asuri ve Keldanilere, Müslüman Kürtlerle eşit davrandığını yazar¹²⁵. Kieser ise, Nasturi katliamından sonra bile (1846'da), misyonerlerin Bedirhan hakkında olumlu ifadeler içeren raporlar gönderdiklerine dikkat çeker ve bunun, Nasturilerin Bedirhan'ın yönetimi altındaki güncel durumlarıyla da ilgili olduğunu not eder¹²⁶:

“Görünüşe göre, Bedir Han, hakimiyet bölgesinde yapılacak misyon faaliyetine olumsuz bakmıyordu. Wright ile Breath (misyonerler - Ö.G.), Bedir Han'ın Nurullah'a ait bölgeyi de doğrudan denetimi altına almasını istiyorlardı.”

Bedirhan Bey'in torunu Abdurrezak Bedirhan da, oto-biyografyasında dedesinin, Hıristiyanlara hoşgörü ile yaklaşılması için tedbirler alarak, onların hoşgörüsünü kazandığını ifade eder¹²⁷.

Şahbazyan'a göre; Bedirhan, Ermeni ve Kürtlerin eşit, “hatta kankardeş” olduklarını, fakat tarihin derinliklerinde aşiret ve dinlerle birbirlerinden ayrıldıklarını iddia etmekteydi. Bedirhan, kendi önderliğinde kurulacak yeni devlette, Ermenilerle Kürtlerin eşit statüde olacaklarını; din, milliyet gibi kavramların önemli olmadığını söylüyordu¹²⁸.

Sasuni de, Bedirhan'ın ordusunu Botan Kürtlerinden ve Botan sınırları* içinde 800 Ermeni ailesinin yaşadığı Dıh bölgesi Ermenilerinden oluşturduğunu ve bu “silahşör Ermeniler”in Bedirhan'ın sağ kolunu oluşturduğunu söyler¹²⁹. Daha sonra Çatak Ermenileri de bütün silahlı güçleriyle Bedirhan'a katılarak, “Kürt-Ermeni ordusunu”

---

¹²⁵ Izady, **age**, 124.

¹²⁶ Kieser, **İskalanmış Barış**, 98.

¹²⁷ Abdurrezak Bedirhan, **Otobiyografya** (İstanbul: Peri Yayınları, 2000), 11.

¹²⁸ Şahbazyan, **age**, 79.

* Botan Emirliği, o dönemde Diyarbakır, Siirt ve Bitlis'in güneyini içine alıyordu, Sasuni, **age**, 68.

¹²⁹ **age**, 70. Şahbazyan'a göre ise; “Ermeniler, derebeylerin kendi aralarında yaptıkları savaşta büyük zarar görüyorlardı. Zira, mesleklerini ve çiftçiliği bırakıp akınlara katılmak zorunda kalıyorlardı. Bedir Han, böylece bu akınlara sayesinde sınırlarını Van'a kadar büyüttü. Orduları, Tıhi Ermenileri ve Bohdan Kürtlerinden kurulmuştu.(...) (Bedirhan'ın Kürt hükümraniği kurduğunu görerek akınlara başlayan) Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Muks'a kadar girdi.(...) Muks emiri Abdal Bey, kardeşleri (...) ile birlikte tutuklanarak İstanbul'a yollanırlar. Rodos Adası'na hapsedilirler. Bugün Muks'un Ermeni halkı, Osman Paşa'nın zaferini, sözleri Kürtçe olan bir şarkı ile “Askıyarhadın, askıyarhadın” diye kutlarlar.” Şahbazyan, **age**, 66. Yazar, Tıh Ermeni köyünün o zamanlar 800 evden meydana geldiğini; ancak, yazarın zamanında hane sayısının göçler sonucu 20 eve düştüğünü yazar, **age**, 71.

daha da güçlendirirler¹³⁰. Bedirhan'ın kurulacak olan devletin başına kendisi geçmeyi, “iktisadi hayatını yönetme vazifesini” de Ermenilere vermeyi planladığını; askeri gücün ise “pratikte olduğu gibi”, Ermeni ve Kürtlerden teşkil edileceğini yazan Sasuni; onun kimi yazarlarca zorbalık olarak nitelendirilen sert önlemlerini de, Ermeni-Kürt ittifakını kurmak ve bu iki halkın bağımsızlığına hizmet etmek için atılmış adımlar olduğu gerekçesiyle olumlar¹³¹. Yazara göre; Bedirhan, Ermeni ve Kürtlerin ailevi birliktelikler kurmasını da desteklemek niyetindeydi¹³²:

“(Bedirhan) İki halkın birbirine yakınlaşmasını sağlamak amacıyla ‘kaynaştırma siyaseti’ne başvuracaktı, bilhassa ailevi bağların kurulması, yani Kürt ve Ermeni, din ve ırk gözetilmeksizin birbirlerinden kız alıp kız verecekler fakat aynı zamanda bir müddet için dini inançlarını ve etnik kişiliklerini koruyabileceklerdi.”

Kalman ise, Bedirhan'ın Ermeni kardeşliğinden söz etmesinin çıkarıcı bir tutumdan kaynaklandığını ileri sürmekte ve Botan'daki Ermenilerin tümünün Bedirhan'ın yanında olmadığını ifade etmektedir.¹³³

Şahbazyan da Bedirhan'ın Ermeniler sayesinde dış ülkelerden destek alma isteğine vurgu yapar. Bununla birlikte yazar, Badirhan'ın iki halkın kardeşliği konusundaki samimiyetine de inanmış gibidir¹³⁴:

“...Bedir Han, kuvvetlenmiş ve bu güçlenmenin bir bölümü de Ermenilerle işbirliği sayesinde olmuştur. Ermeniler, Bedir Han'la uyuşmak zorunda idiler, fakat fırsat kolluyorlardı. Bedir Han Bey'in planı basitti. Hükümranlılığının sınırlarını Van, Bitlis, Muş, Diyarbakır ve Urmiye'ye kadar genişletmişti. Dış tehlikelere karşı kendi ve Kürtler adına (İran'dan – Ö.G.) koruma hakkı istemeyi kararlaştırmıştı. Ermeniler için ise Ruslardan ve Gürcülerden yardım istenecekti. Fakat ülkenin yöneticisi kendisi, yani Bedir Han Bey olacaktı. Buna karşılık prensliğin mali işler kısmını karşı tarafa bırakmıştı. Askeri kanadı ise Ermenilerden ve Kürtlerden oluşmuştu. Irkların yakınlaşması için de asimile siyaseti uygulamaya karar verildi. Dünürlük bağları ile, yani Kürtler ve Ermeniler, din ve ırka bakılmaksızın birbirlerinden kız alıp vereceklerdi. Her biri kendi dini ve ırkını koruyabilecekti. (...) Bedir Han Bey için, Ermeni ve Kürtler eşitti. Onun için dinleri ne olursa olsun aynı kandan türemiş soylardı.”

Şahbazyan, Bedirhan'ın Ermeni ve Kürtlerden savaşçı bir millet oluşturmak istediğini; ancak bunu yaparken, “benliğini kaybetmeyi istemeyen, rahat ve güvenli bir şekilde gelişmeyi uman” Ermeni halkının durumunu dikkate almadığını söyler. Bu durum Ermenilerin desteğini sağlamak konusunda yetersiz kalmasına neden olur

¹³⁰ Sasuni, **age**, 71. Sasuni, Ermeni ve Kürtlerin daha önce de aynı ordu altında savaşmış olduklarını yazar. Bu ordu, 16. yüzyılda İran'a karşı kullanılmak üzere Van'da kurulan Vanguli teşkilatıdır, **age**, 77.

¹³¹ **age**, 70.

¹³² **age**, 73.

¹³³ Kalman, **Batı-Ermenistan**, 25.

¹³⁴ Şahbazyan, **age**, 70.

ve sonuçta, Osmanlı ordusu bölgeye geldiği zaman Ermeni halkı “Bedir Han Bey’den kurtulmak için” Osmanlı’ya yardım eder ve onu imparatorluğa teslim eder¹³⁵.

Kalman, Ermenilerin, Kürtlerle olan çelişkilerinden dolayı, merkez ile Kürt beyleri arasında yaşanan çelişkilerde Osmanlı’dan yana tavır aldıklarını; ancak, Bedirhan’ın Osmanlı karşısında güçlendiğini gördükçe, onun tarafına geçmeye başladıklarını belirtir. Kalman’a göre; bu taraf değiştirmede, Bedirhan’ın Asurlara yönelik katliamının da etkisi vardır. Bu katliamı gören Ermeniler, güçlüden yana tavır alarak kendilerini korumak istemişlerdir¹³⁶.

Sasuni ise, o dönemde Ermenilerin “iki değişik akıma” ayrılmış olduklarını belirtir: İstanbul Ermeni Patrikliği, şehirlerdeki ruhani liderler ve varlıklı şehir sakinleri Osmanlı taraftarlığı yaparken; dağlık bölgelerdeki Ermeni beyleri Kürt beyliklerine taraftardır ve böylelikle kendi “yarı-bağımsızlıklarını” koruyabilmektedirler¹³⁷. Yazar, Berberyan’ın 1871’de yazdığı “*Ermeni Tarihi*” adlı kitaptan, Ermeni Patriği Matteos’un Bedirhan’ı Osmanlı’ya şikayet ettiğini ve kendisini dinleyen Vaspurakan (Van) Ermenilerinin Bedirhan kuvvetlerini sıkıştırarak Bedirhan’ın teslim olmasına neden olduklarını aktarır. Bununla birlikte Sasuni, Berberyan’ın “Bedirhan üzerine saldıran Osmanlı ordusunun Patrik’in şikayeti üzerine yola çıktığı” yönündeki iddiasını abartılı bulur. Ona göre; Osmanlı’nın 100.000 gibi çok büyük bir orduyla sefere çıkmasının nedeni, Devletin, Bedirhan’ın -Kürt beylerinin desteğini almanın yanında, Ermeni-Kürt birliğini sağlayarak- başlattığı “büyük siyasi tehlike”yi görmesidir¹³⁸.

Aslında 19. yüzyılda Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler, dönemin siyasi gelişmeleri doğrultusunda, günden güne daha gerilimli bir hal almaktadır. Doğu vilayetlerindeki kargaşa ortamında Ermeniler, Osmanlı’nın bölgede hakim konuma gelmesinin, onları yaşadıkları çifte boyunduruktan kurtaracağını ümit etmektedirler. Buna karşılık; Bedirhan olayında olduğu gibi, Kürt ayaklanmalarında bazı Ermeniler,

---

¹³⁵ **age**, 71.

¹³⁶ Kalman, **Batı-Ermenistan**, 24-25.

¹³⁷ Sasuni, **age**, 74.

¹³⁸ **age**, 74-75. Şahbazyan da *Berberyan’ın* kitabına atıfta bulunarak, Madteos’un Bedirhan’ı şikayet ettiğinden ve ayrıca Madteos’un Diyarbakır, Bitlis, Karni, Palu ve Van ruhani önderliklerine gönderdiği bir bildiriye söz etmektedir. Söz konusu bildiriye, “Her önderlik eziyet gören halkın intikamını almalı ve Osmanlı ordusuna yardım etmeli” diye yazmaktadır. Şahbazyan, bu şekilde harkete geçen Van Ermenilerinin Bedir Han’la birlikte onun müttefiki Han Mahmud da yakaladıklarını belirtir, Şahbazyan, **age**, 67.

Kürtlerin yanında yer alabilmiştir. 1864'te Sasun Kürtleri Osmanlı idari teşkilatının Sasun'a girmesini istemeyerek ayaklandığında da, bölgedeki Ermeniler, Kürtlerin yanında yer almış; ancak bu isyan kısa sürede bastırılmıştır¹³⁹.

Bedirhan'dan yönetimi eline alan yeğeni Yezdanşir de kısa bir süre sonra Osmanlı'ya karşı ayaklanmıştır. Nasturi Patriği Uraham, 1855 yılında Rus askeri yetkililerine yazdığı mektuplardan birinde, Yezdanşir'in yakalanmasının ardından, ona bağlı Kürtlerin Patriğe sığındıklarını; kendisinin de onlara "Türlere karşı istediğiniz gibi hareket edin yalnız Hıristiyan ahaliye dokunmayın" dediğini ve Kürtlerin onun sözünü dinleyerek, "uygunsuz hareket"te bulunmadıklarını yazmıştır¹⁴⁰. Patrik başka bir mektupta, Asurların meskun olduğu sekiz vilayet olduğunu ve bu vilayetler halkının Rus askerî birliklerinin gelmesini beklediğini; Türk paşaların duymasından çekindiği için Kürtleri Rusların tarafına çekmek için açık bir çalışmada bulunamayacağını; ancak, Ermeni ve Kürt halkının Rus askerlerini heyecanla beklediklerini ve en ufak bir işaretle onlara katılmaya hazır olduklarını belirtmiştir. Rus askerî müfettişi Ayvarov, "Türkiye'de memurları bulunan" Ermeni piskoposu İsak'tan da benzer bilgi ve teklifler aldıklarını söyler¹⁴¹.

3.3.2. Emirlerin Tasfiyesinin Doğu Bölgelerinde Neden Olduğu Sosyo-Politik Değişim:

Kendilerine tanınmış belirli bir özerklik çerçevesinde bazı şehirlerin yönetimini ellerinde bulduran ve bölgesindeki aşiretler tarafından yönetici konumları kabul görmüş olan Kürt emirlerinin merkezileştirme çabaları kapsamında tasfiye edilmesi, beklendiğinin aksine, Doğu bölgelerinde bir karmaşa durumuna yol açmıştır¹⁴²:

"Doğu vilayetlerinin geleneksel egemenlik düzeni, en yüksek hiyerarşi basamağının doğrudan sultana bağlı olduğu ağalar, beyler ve emirler tarafından belirleniyordu. Mahmut'un ve Tanzimat'ın zor kullanarak uygulamaya koyduğu tedbirler bu düzeni büyük ölçüde parçalamış, ancak yerine kurulması planlanan yeni, modern Müslüman düzen tam olarak tesis edilememişti. Doğu vilayetlerinin genellikle Kürtler ve Ermeniler tarafından iskan edilen kırsal alanlarında hiçbir zaman başkenttekine benzer işleyen bir millet sistemi olmamıştı, ancak açık hiyerarşi ilişkilerine karşılıklı olarak dikkat edilmesiyle belirli bir *modus vivendi* sağlanmıştı. Bu *tahammül edilebilir birlikte yaşam* Kürtlerin kendi özerk egemenlik alanlarına sahip buldukları ve himayeleri altındaki gayrimüslim reayadan geleneksel vergilerini aldıkları müddetçe devam etti. Tanzimat Devleti de vergi talep ediyor(du)(...) Bunun sonucu olarak reaya pratik olarak devlete ve yerel egemenlere olmak üzere bir çifte vergilendirmeye karşı

¹³⁹ Sasuni, **age**, 90.

¹⁴⁰ Ayvarov, **age**, 88.

¹⁴¹ **age**, 88.

¹⁴² Kieser, **Iskalanmış Barış**, 33-34.

karşıya kalmıştı. Devlet, Doğu Vilayetleri topraklarında Rusya karşısında aldığı mağlubiyetle, söz konusu bölgede geçici olarak neredeyse tüm hakimiyetini ve güvenilirliğini yitirmişti.”

Bey ailelerinin halk arasında gördüğü saygı ve diğer aşiret reisleri arasındaki prestijli yeri, onlara, otoritelerini kullanmada kolaylık sağlıyordu¹⁴³:

“Bu yerli kurumlar, binlerce yıllık bir geçmişe sahipti (...) Artık geçmişte kalmış olan kraliyet mensupları, başa çıkılmaz aşiret reislerini hizaya sokar, fanatik dinci liderlerin hırslarını kontrol altında tutar ve dış dünya ile ekonomik ilişkileri sürdürürlerdi.”

Osmanlı Devleti, bu güçlü beylerin tasfiyesi sonucu oluşan iktidar boşluğunu dolduracak bir sistem geliştiremeyince, bölgede kanunsuzluk ve düzensizlik baş gösterdi¹⁴⁴:

“Hükümetin, Kürdistan’ın daha ulaşılamaz yerlerine nüfuz edememesi ve Kürtler üzerinde etkin bir kontrol sağlamayı başaramaması, yeni idare sistemini işlemez kıldı.(...) O zamana kadar, güçlü beyler tarafından etkin bir şekilde kontrol altında tutulan aşiret reisleri, artık her türlü kanunsuzluğa karışmakta serbestti.”

Ayvarov, “yerli derebeylerin” ortadan kaldırılmasıyla başlayan ve “tam bir anarşi hakimiyeti” olarak nitelendirdiği bu dönemde, Osmanlı güçleri ile Kürtler arasında yaşanan kanlı çatışmaların, Kürtlerin Türklere karşı “büyük bir kin” beslemesine neden olduğunu ileri sürer¹⁴⁵.

Merkezden atanan yöneticiler Kürt beylerinin tasfiyesinden sonra bölgenin kontrolünü beklendiği gibi sağlayamayınca ortaya çıkan bu otorite boşluğu, “toplumun mevcut aşiret yapısının” sonucu olarak, “aşiret başkanları” ve “aşiretler arası çatışmalardaki arabuluculuklarıyla nüfuzlarını artırmış olan dini önderler” tarafından doldurulacaktır¹⁴⁶. Özellikle şeyhler, aşiret reisleri üzerindeki kontrollerini artırarak, kısa zaman içinde, Kürt toplumunun yeni önderleri olarak ortaya çıkacaktır¹⁴⁷:

“Bu dönemden itibaren, Kürdistan’da neredeyse önemli politik önderlerin çoğu ya şeyhlerdi ya da en azından şeyh ailelerinin üyeleri idi.”

---

¹⁴³ Izady, **age**, 126.

¹⁴⁴ Jwaideh, **age**, 143.

¹⁴⁵ Ayvarov, **age**, 47, 49.

¹⁴⁶ Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 51-52.

¹⁴⁷ Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 344. Şeyhler, bu dönemde elde ettikleri itibarlı konumu uzunca bir süre devam ettireceklerdir. Örneğin, 1919 yılında İngiliz dışişlerine rapor gönderen İngiliz casusu; “Binbaşı Noel, Kürt Şeyhleri ile görüş birliğine varırsa, bundan büyük faydalar sağlayacağımızı söylüyor. Bunlar İstanbul’da Abdülkadir ve Bedirhan’dan daha fazla ünlü kimselerdir” demektedir, İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu’nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller II** (Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1992), 388. Cumhuriyet döneminde çıkan Kürt isyanlarında da şeyhlerin ağırlıklı bir rol oynadığı görülecektir.

Jwaideh, şeyhlerin “ulusal liderlik” konumuna yükselmelerinin, sadece dini konumlarından dolayı gördükleri itibardan kaynaklanmadığını; bu durumun, “büyük beylerin ortadan kaldırılmasından sonra, halk arasından yeterli ve gerekli prestije sahip cismani liderlerin çıkmamış olmasının bir sonucu” olduğunu ifade eder. Ona göre; “diğer arkaik ve savaşçı halkların çoğu gibi Kürtlerde de kahramanlara tapan bir anlayış hakimdi” ve “aşırı derecede dar görüşlü olan bu halk, hala kahramanlık çağının hüküm sürdüğü bir zamanda, kendi içlerinden birinin onlar üzerinde otoritesini kurmasını dört gözle beklemekteydi”¹⁴⁸.

Sasuni, şeyhlerin liderlik konumuna yükselmelerinde, Osmanlı idaresinin tutumunun da rol oynadığını ileri sürer¹⁴⁹:

“Şeyhler Osmanlı idaresinin baskılarından nispeten uzaktılar. Osmanlı idaresi onları İslamlığın birer memuru olarak kabul ediyor ve bu dini memuriyet onlara kendi nüfuzlarını büyük Kürt kitleleri üstünde yayarak, yavaş yavaş büyük beylerin yerini alma yolunda kolaylıklar sağlıyordu. Küçüklü büyüklü aşiret reisleri şeyhlere bağlanıyor, onların emirlerine uyuyor ve onların dini nüfuzlarından faydalanarak, kendi idarelerindeki Kürtler üstünde idarelerini güçlendiriyorlardı.”

Doğu vilayetlerinde merkezileştirme hareketi devam ederken, Ermeniler -yukarıda belirtildiği gibi- Tanzimat’ın getirdiği kolaylıklardan faydalanarak, kendi idari mekanizmalarını kurmaya başlamışlardı. Kürtlere ise böyle bir imkan tanınmıyor, tam tersine; daha önce sahip oldukları yarı-özerklik, giderek daha fazla ellerinden alınıyordu. Sasuni’ye göre; “başlarında din adamlarının bulunduğu Ermeni mümessillikleri”, Kürtlerin kıskançlığına neden oluyordu. Bununla birlikte, Kürt şeyhler, “Osmanlı idaresinin izni olmadan” Ermeni din adamları gibi, kendi bölgelerinin lideri haline geliyor; hatta bunlardan bazıları güçlenerek kendilerini “Umum din reisi” ilan ediyordu¹⁵⁰.

Sasuni, Kürt beyliklerine yönelik müdahalelerden sonra, Kürtlerin “Osmanlı taraftarı” olarak gördükleri Ermenilere karşı düşmanlıkla dolduğunu ve Osmanlı’nın da Kürtlerle Ermeniler arasında oluşan bu gerginliği bölgeye yerleşmek için kullandığını ileri sürer. Yazara göre; Osmanlı, rahatsız olduğu bir Kürt beyini, Ermeniler tarafından şikayet edilmesini bahane göstererek, sürgün ediyor ya da tutukluyordu. Bu beyler daha sonra affedilerek yerlerine döndüklerinde, hınçlarını

---

¹⁴⁸ Jwaideh, *age*, 144-145.

¹⁴⁹ Sasuni, *age*, 90.

¹⁵⁰ *age*, 93.

“Osmanlı yanlısı Ermenilerden” alıyordu¹⁵¹. Sasuni, 1865’ten sonra ise, merkezin Kürt şeyhleri ve aşiret reislerini eskisi kadar takip etmeyi bıraktığını ve bu durum Ermenilerin işini daha da zorlaştırdığını iddia eder. Yazara göre; nüfuzlarını ve topraklarını genişletmek isteyen şeyhler, “dini fanatizmi bir silah olarak kullanıyordu” ve bunun etkisiyle bir kısım Ermeniler mülklerini terk edip göç etmek zorunda kalırken, bir kısmı da Kürt ağalara bağlı topraksız köylüler haline geliyordu¹⁵². Izady de şeyhlerin liderliği döneminde gayrimüslimlere yönelik hoşgörü geleneğinin kaybedildiğini iddia eder:

“Kürt yöneticileri arasındaki dini hoşgörü geleneği ancak, eski yerel yönetim düzeninin ortadan kaldırıldığı 19. yy ortalarına kadar devam edebildi. Örneğin: Bitlis, kültürlü Rozhaki-Boxti (Botan - Ö.G.) hanedanlığının ikametgahı olmaktan çıkarılıp mistik mezhebinin Sofu öncülerinin yön verdiği bir fanatik dinsel etkinlikler merkezine dönüştürüldü.”¹⁵³

Şahbazyan’ın kitabında bahsettiği Şeyh Sabadullah, bu dönemde dini fanatizmin ne boyutlara ulaşabildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yazar’a göre; Bedirhan’ın döneminde Fizan* ve çevresinde fetihlerde bulunan ve “din özgürlüğüne” karşı olan Şeyh Sabadullah, Hıristiyanların yüzünü görmenin ve onların da kendi yüzünü görmesinin haram olduğunu düşünerek Ermeniler arasında yüzünü kapatarak dolaşmakta idi¹⁵⁴. Bununla birlikte, Izady, Kürt dini liderlerin demagojik bir araç olarak kullandıkları dinsel bağnazlığın yalnızca Hıristiyanları hedeflemediğine; Yezidilerin yanında Şii, Alevi, Yahudi ve Babailere yönelik katliamlara da yol açtığına dikkat çeker¹⁵⁵. Bruinessen ise; şeyhlerin popülaritesinin artmasında, Hıristiyanların gücü ellerine alacakları korkusunun da rolü bulunduğu ve bu korkunun ortaya çıkmasında yabancı devletlerin Osmanlı’nın içişlerine müdahalesinin yanında, bölgedeki misyonerlerin varlığının da etkili olduğuna vurgu yapar¹⁵⁶.

3.4. Doğu Vilayetlerinde Misyoner Faaliyetleri:

Osmanlı topraklarında yaşayan Doğu Hıristiyanlarına yönelik misyonerlik faaliyetleri, henüz Ortaçağ’da, Katolikler tarafından başlatılmış ve bu faaliyetlerin

---

¹⁵¹ age, 93-94.

¹⁵² age, 93-95.

¹⁵³ age, 126.

* Fizan, eskiden Libya’yı oluşturan üç bölgeden biridir. Bugünkü Libya’nın güneybatısında yer alır.

¹⁵⁴ Şahbazyan, age, 71.

¹⁵⁵ Izady, age, 127.

¹⁵⁶ Bruinessen, Ağa Şeyh Devlet, 347.

bilinen ilk sonucu, 1551 yılında, Katolikliği benimseyen Nasturilerin (Keldaniler), kadim kiliselerinden ayrılmaları olmuştur. 17. yüzyıla gelindiğinde, Jean-Baptiste ve ardından gelen Katolik misyonerler, Nasturilerin yarısından fazlasını Katolik yapmayı başarmışlardı. Daha sonra Sultan, Katolıklere Ermeniler arasında çalışmaları için de izin verdi¹⁵⁷. Amerikalı ve İngiliz Protestanların da misyonerlik faaliyetlerine başladıkları 19. yüzyılda ise, İmparatorluk topraklarındaki misyoner faaliyetlerinde ciddi bir artış yaşandı.

“Müslümanların din değiştirmesi, ölüm cezasını gerektiren bir suç olduğundan”, misyonerler daha çok yerli Hıristiyanlar (ve Yezidiler) üzerinde etki kurmaya çalışıyorlardı. Buna karşılık, “Aleviler gibi heterodoks Müslümanları” da gizlice etkilemeye çalışıyorlardı¹⁵⁸. Kieser, Alevi Kürtlerin Protestan misyonerlere sempatiyle baktığını ve devletin bundan rahatsızlık duyarak Alevi köylerinde misyon okullarının açılmasını engellediğini belirtir. Kieser’e göre bunun nedeni, devletin, “Alevilerin Doğu Vilayetleri konusundaki uluslararası reform çabaları çerçevesinde Ermeni taleplerini desteklemelerinden” korkmasıydı¹⁵⁹.

Tanzimat dönemi reformları nedeniyle hem devlete hem de yabancılarla işbirliği yapmalarından şüphelendikleri Hıristiyan komşularına kızgın olan Sünni Kürtler ise, misyonların varlığından şüphe ve endişe duyuyorlardı¹⁶⁰:

“(Hıristiyan) milletler başlangıçtaki birkaç sert anlaşmazlıktan sonra misyonları giderek daha fazla bir destek olarak kabul etmeye başlarken, misyonlar, pek az ilgilendikleri Kürtler tarafından reddedilmiş, güvensizlik ve merak karışımı bir duyguyla izleniyor, ara da bir de arabulucu olarak kabul ediliyorlardı. Emirlikleri dağıtıldığı ve ne reform prensiplerinden, ne de eğitimin gelişiminden faydalanabildikleri için, Sünni Kürtler hiç şüphesiz Tanzimat’ın kaybedenleriydi. Doğu Vilayetlerinde yapılacak reformları uluslararası bir mesele haline getiren Berlin Anlaşması’nda onlardan sadece olumsuz bir şekilde, yani güvenliği tehdit eden bir risk faktörü olarak söz ediliyordu.”

Anderson, “değersiz” Hıristiyan komşularına gösterilen ilgiyi kıskanan Müslümanları sakinleştirmek için, misyoner Dr. Grant’tan bir Müslüman okulunda

---

¹⁵⁷ Robert Blincoe, **Ethnic Realities and the Church: Lessons from Kurdistan: a History of Mission Work, 1668-1990** (California: Presbyterian Center for Mission Studies, 1998), 24.

¹⁵⁸ Gaunt, **age**, 42.

¹⁵⁹ Kieser, **Iskalanmış Barış**, 38-39.

¹⁶⁰ **age**, 25. Misyonerlerin varlığından rahatsız olanlar sadece Kürtler (veya Müslümanlar) değildi. Anderson’a göre, cemaatini kaybetmekten korkan Nasturi lideri Mar Şimon da misyoner faaliyetlerine karşı çıkmış ve bu faaliyetleri engellemek için çalışmıştır, Anderson, **History of the Missions**, 292-293, 318 ve diğer yerler.

her gün çok kısa süreyle ders vermesinin rica edildiğini; ancak Kürtlerle temas sağlanan bu gibi etkinliklerin istisna olarak kaldığını belirtir¹⁶¹.

Misyonerlerin, Hıristiyan azınlıklarla olan ilişkileri, Kürtlerin Hıristiyan komşularına olduğu kadar misyonerlerin kendisine de şüpheyle bakmalarına, hatta onlara kin duymalarına yol açıyordu. Doğu Anadolu'da olduğu kadar, daha güneyde de misyonerlerin varlığı Kürtleri kızdıırıyordu. Musul'da 10 yıl misyonerlik yapan Samuel Audley Rhea'nın anılarından, Kürtlerin misyonerlere olan öfkesini görmek mümkündür¹⁶²:

“Bir akşam üzeri, Habur yakınlarında silahlı bir Kürt yolumuzu kesti. Musul rehberimiz ona Müslüman selamı verdi. Kısa bir süre sonra Kürt, Ablahad'ın Hıristiyan olduğunu anlayarak, “Bana barışımı geri ver! Bana barışımı geri ver!” dedi. Bununla, duadaki “Sana barış getirdim”* vaadini kastediyordu. Sonra silahımı bize doğrulttu ve ateş etti, ama ıskaladı.”

Kieser, Abdülhamit'in tahta geçmesinden sonra, misyonların (özellikle de Protestanların) büyük devletlerle ve Hıristiyan milletler arasındaki milliyetçi akımlarla “aynı cephede” değerlendirildiklerini; buna karşılık misyonerlerin her tür milliyetçiliğe uzak durduklarını ileri sürer¹⁶³:

“Gerçekten de Protestan misyonlarının öncüleri, 1870'li yıllardan beri Büyük Britanya, Almanya ve ABD'nin siyasi başarıları üzerinde yükselecek olan güçlü bir Protestanlığın hayalini kurmuyor değillerdi. Bununla birlikte enternasyonalizme ve insan haklarına güçlü bir şekilde bağlıydılar; Ermeni milliyetçiliği de dahil olmak üzere, tüm milliyetçiliklere mesafeli duruyorlardı. İç politika alanında ise 1908'den sonra Jön Türkler tarafından gerçekleştirileceğini düşündükleri liberal bir Osmanlıcılığa giderek daha fazla angaje oluyorlardı.”

Buna karşılık birçok yazar, misyonerlerin gelişinin Doğu vilayetlerinin Müslüman ve Hıristiyan halkları arasındaki ilişkilerin bozulmasında etkili olduğu görüşündedir¹⁶⁴. Hatırlanacağı gibi, yukarıda, Bedirhan Bey'in isyanı anlatılırken, Nasturilere karşı yapılan saldırıda misyonerlik faaliyetlerinin tetikleyici bir etkisi olduğu konusunda birçok yazarın hemfikir olduğu belirtilmişti.

Misyonerlerin genelde Müslümanlar ve özelde Kürtler tarafından hoş karşılanmamasının, herhangi bir din görüşünü yaymaya çalışmalarından çok misyonların Osmanlı'yı yıkmak ya da işgal etmek isteyen devletlerle ilişkileri olduğu

¹⁶¹ Anderson, **History of the Missions**, 179.

¹⁶² Dwight W. Marsh, **The Tennessean in Persia and Koordistan: being Scenes and Incidents in the Life of Samuel Audley Rhea** (Philadelphia : Presbyterian Board of Publication, 1869), 152.

* “Peace to you!”

¹⁶³ Kieser, **İskalanmış Barış**, 26.

¹⁶⁴ Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 343.

ve hatta onların hesabına çalıştıklarına inanılması olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda Kieser'den aktarıldığı gibi, bu görüşün özellikle II. Abdülhamit dönemiyle birlikte yaygınlık kazanması, söz konusu padişahın Panislamcı bir siyaseti benimsemiş olması kadar, büyük (Hıristiyan) devletlerin 1878 Berlin Antlaşmasından sonra artan bir şekilde Osmanlı içerisindeki gayrimüslim cemaatler üzerindeki etkinliklerini pekiştirmeleri ve özellikle de İngiltere'nin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumaya yönelik dış politika anlayışından sapmaya başlamasıyla da örtüşmektedir. Tüm bunlara yüzyıl sonlarına doğru -aşağıda görüleceği gibi- Hıristiyan cemaatler arasında milliyetçi hareketlerin başlaması eklendiğinde, Müslümanların misyonerlere öfkelenmesinin nedenleri anlaşılabilir.

Her ne kadar Kieser, misyonerlerin tarafsız olduğunu ve asıl amaçlarının “barış”ı getirmek olduğunu öne sürse de; misyonerlere sempatiyle bakan yazarların, hatta bizzat misyonerlerin yazdıkları, misyoner faaliyetlerinin büyük devletlerin dış politika hedefleriyle belirli bir uyum içinde olduğuna işaret etmektedir¹⁶⁵:

“Ermeniler, Roma Katolisizmine döndüklerinde, Avrupa’da bir müttefik kazandılar. (...) Ermeniler ve Nasturiler, onları Müslüman egemenliğinden kurtararak bağımsız krallıklarını geri verecek güçlü bir Hıristiyan partner umut ettiler. Güçlü bir müttefik isteği, Yakın Doğu’daki etnik Hıristiyanların Fransız (17.yy), Amerikan (19.yy) ya da Rus (20.yy) misyonerlerin dinlerine dönmelerine sebep oldu.”

1842 yılında İngiltere’den yola çıkarak Osmanlı’nın güneydoğu topraklarına giden ve kendi deyimiyle “Doğu Hıristiyanlarının iyiliği için, İngiltere’deki kardeşleri arasında onlar adına sempati uyandırmak” arzusuyla gördüklerini kaleme alan James Fletcher, Fransa’nın Katolik misyonerlik faaliyetleri ile ilişkisini vurgulamaktadır. Yazar, Roma’nın Osmanlı’daki misyoner faaliyetlerinde yalnız olmadığını, Fransa’nın politik gücüyle bu faaliyetlere destek sağladığını; her bir Fransız resmi görevlisinin -din adamı olmayan bir kişinin olabileceği kadarıyla- az ya da çok Roma’nın Katolik bir misyoneri olduğunu ve misyonların her yerde Fransa’nın koruması altındaymış gibi düşünüldüğünü ifade etmektedir¹⁶⁶:

“Doğu Hıristiyanlarını Romalı misyonerler aracılığıyla yönlendiren Fransa, Türk İmparatorluğunun düşmesi durumunda, Roma’nın üstünlüğüne itaatlerini sunan bu doğu Hıristiyanları arasında kendisine dostane ve enerjik yandaşlar (*partisans*) bulacaktır.”

---

¹⁶⁵ Blincoe, *age*, 24.

¹⁶⁶ J. P. Fletcher, *Narrative of a Two Years Residence at Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria, and Syria*, c. 1 (Elibron Classics, 2005), 139-140.

Fletcher'a göre; Fransa'nın doğu Hıristiyanları konusunda tek rakibi Rusya'dır ve o da sadece Ortodokslarla (*Greeks*) ilgilenmektedir. Oysa Ortodoks din adamları cahil ve etkisizken, Katolik misyoner örgütü "*Propaganda*", bölgenin yerli Hıristiyanlarını Avrupa eğitiminin avantajlarıyla hazırlamakta ve bu genç yerli Hıristiyanları kendi insanları arasında liderlik yapma üzere tekrar ülkesine göndermektedir¹⁶⁷. Yazar, böylelikle, Roma'nın Doğu Hıristiyanları üzerindeki egemenliğinin kaçınılmaz olduğunu ileri sürmektedir¹⁶⁸.

Misyoner Rufus Anderson ise, İngiltere'nin Türkiye büyükelçisinin ve diğer devlet adamlarının kendilerine, "Rusya Türkiye'deki Ortodoksların, Fransa Katoliklerin koruyucusu olarak tanınırken, İngiltere de kendisini Batı Asya'da Protestanların koruyucusu olarak güçlendiremez mi?" sorusunu sorduklarını ifade eder. Bundan sonra, gerek Türkiye'deki, gerek İran'daki İngiliz büyükelçilerinin, Amerikan misyonerler ile onların Ermeniler ve Nasturiler arasındaki taraftarlarının korunması konusunda önemli etkileri olur. İstanbul Büyükelçisi Redcliffe'in etkisiyle, Müslümanlıktan dönenler için ölüm cezası kaldırılır ve Protestanlık Bab-ı Alı tarafından ayrı bir mezhep olarak kabul edilir¹⁶⁹.

3.5. Büyük Devletlerin Ermenilere Yönelik Müdahalesi ve Berlin Antlaşması

Yukarıda, "XIX. Yüzyıla Girerken Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu" başlıklı bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun güçten düşmesiyle birlikte, büyük devletlerin imparatorluk içindeki Hıristiyan cemaatlerin koruyucusu rolünü üstlendikleri belirtilmişti. Rus Çarlığı, büyük devletler arasındaki bu koruyuculuk yarışında Osmanlı'daki Hıristiyan cemaatlerin ağırlıklı bir kesimi ile aynı mezhebi paylaşıyor olmanın avantajına sahipti ve aynı zamanda, özellikle Balkan uluslarına yönelik olarak, etkili bir Panislavcı siyaset izlemekteydi. Rus hükümetinin, bu siyasetin bir gereği olarak, Osmanlı hükümetini Bulgarlara yönelik kapsamlı reformlar yapması için savaş tehdidi ile zorladığı 1876 yılında, Rusların Balkanlardaki etkinliğini sınırlamak isteyen İngiltere'nin önerisiyle bir uluslararası konferans düzenlendi. Osmanlı delegesi, konferansın ilk toplantısında, "*Kanun-i Esasi*"nin ilan edildiğini

---

¹⁶⁷ **age**, 140.

¹⁶⁸ **age**, 141.

¹⁶⁹ Rufus Anderson, **Foreign Missions: Their Relations and Claims** (New York: Charles Scribner and Company, 1869), 5-6.

açıkladı. Bu açıklama Osmanlı'nın, kendisinden başka bir ıslahat talep edilmemesini istediğini anlamına geliyordu¹⁷⁰:

“Osmanlı'ya göre; Kanun-i Esasi'nin ilanı ile bütün tebaaya meşruti haklar verilmiş olduğundan İmparatorluğun Hıristiyan bölgelerindeki bütün ıslahat tartışmaları gereksiz hale gelmiş oluyordu. Büyük güçlerce yapılan bütün ilave öneriler Babıali tarafından reddedildi.”

Sonuçta konferans başarısız oldu ve Rusya'nın Osmanlı'ya karşı 1877 yılında başlatmış olduğu savaş, 1878 yılında Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile sona erdi¹⁷¹. Osmanlı için “kelimenin tam anlamıyla bir yıkım” olan antlaşma, büyük devletler arasındaki güç dengesinin Ruslar lehine bozulmasından endişelenen Avusturya ve İngiltere'nin baskıları sonucunda Berlin'de yeniden masaya yatırıldı¹⁷². Buradaki konferansta kabul edilen *Berlin Antlaşması*'nın 61. maddesi, “Ermenilerin meskun olduğu bölgelerde mahalli şartların gerektirdiği reformların yapılması” ve aynı bölgelerde “Ermenilerin Çerkezlerle ve Kürtlere karşı korunmasını” yükümlülüğü altına sokuyordu. Osmanlı hükümeti, bu antlaşma ile, reformlar yolunda atılan adımlar hakkında Avrupalı büyük güçleri düzenli olarak bilgilendirme taahhüdünde bulunuyordu¹⁷³.

Böylece Osmanlı Ermenilerinin durumu bir “uluslararası sorun” halini alırken, Jwaideh'e göre, gelecekteki bir Ermeni devleti için de yeşil ışık yakılmış oluyordu¹⁷⁴:

“Berlin Antlaşması ile Ermenilere vaad edilen iyileştirme ve reformlar, muhtemel bir Kürt devletinin imkansızlığını ima ederken aynı topraklar üzerinde kurulacak Ermeni devletine dair olumlu izlenimler taşımaktadır.”

¹⁷⁰ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 113-114.

¹⁷¹ Rus ordusunun, savaş ilanının ardından öncelikle Osmanlı sınırları içindeki Ermeni bölgelerine girmesi, bunun Ermenilerin suç ortaklığı ya da açık işbirliği ile gerçekleştiği yönünde şüphe uyandırmış; Çarlık ordusunda Ermeni generallerin bulunması ise, bu şüpheleri artırmıştı. Suakjiyan, bu durum sonucunda Kürtlerin ve Çerkezlerin, Ermenilere saldırımları için Osmanlı yöneticileri tarafından cesaretlendirildiklerini iddia eder, Suakjiyan, *age*, 28-29.

¹⁷² Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 114-115.

¹⁷³ Salahi R. Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı: Barışma Ümitleri* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları), 46-47.

¹⁷⁴ Jwaideh, *age*, 157. Hovanisyan'a göre ise; Ermeniler, Berlin Antlaşması ile hiçbir avantaj kazanmamışlardır. Tersine, bu antlaşmadan sonra, Sultan'ın hükümeti tarafından organize edilen ve silahlandırılan Kürt aşiretleri –özellikle Rus ordusunun geri çekildiği doğudaki sınır bölgelerinde- etrafa terör saçmıştır (spread havoc). Ne Ermeni patriğinin dilekçeleri ne de bölgedeki Avrupalı konsolosların mektupları bu saldırıları durdurabilmiştir. 61. maddenin uygulanmasının denetiminden sorumlu Avrupalı güçler de, 1881'den itibaren, imparatorluğun diğer sorunlarının içine fazlasıyla girerek; Ermeni meselesini yavaş yavaş rafa kaldırmaya başlamışlardır, Richard G. Hovannisian, “The Historical Dimensions of the Armenian Questions”, Richard G. Hovannisian (Ed.), *The Armenian Genocide in Perspective* (Conference information: 1982 : Tel Aviv, Israel) (London: Transaction Publishers, 1986), 24. Suakjiyan da; asıl olarak Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne önem veren Britanya'nın, Ermenileri fazla önemsemediğini ve 1880'lerde Ermeni meselesini gündeminden düşürdüğünü belirtir, Suakjiyan, *age*, s.30.

Ermeni yazarlar ise, Berlin Antlaşması'nın Ermenilerin beklentilerini karşılamadığını ifade etmektedirler¹⁷⁵. Bournatian'a göre bu antlaşma, Ermenileri hayal kırıklığına uğratmakla kalmamış, *sadık milleti* şimdi şüpheli konumuna getirmiştir. Bunun üzerine birçok Ermeni köyü Kürtler ve Çerkezlerin saldırısına uğramış ve Patrik, "Ermenilerin hiçbir zaman Balkan ulusları gibi Osmanlı'dan ayrılmayı düşünmediklerini, reformların Ermeni sorununu çözeceğini umut ettiğini" açıklayarak ortalığı yatıştırmaya çalışmıştır¹⁷⁶. Sasuni de, Berlin Antlaşması'nın Ermenilerle Kürtler arasındaki "uçurumu" derinleştirdiğini ileri sürerek, Osmanlı Devleti'ni bu durumda payı olmakla suçlar. Yazara göre; Osmanlı delegasyonu antlaşmada Kürt ve Çerkez isimlerinin anılması konusunda özellikle direnmiştir¹⁷⁷:

"Böylelikle Osmanlı devleti Ruslar ve batı devletleri ile birlikte üçüncü bir koruyucu taraf durumuna geliyor ve Rusya ve batı devletleri önünde Ermenilerin güvenliğini sağlamayı yükümlenerek, Ermenilerin Osmanlı karşısında tehlikede olmadıklarını, ancak Kürtler ve Çerkezler karşısında tehlikede olduklarını göstermeye çalışıyordu."

Nansen, Avrupalı devletleri Berlin Konferansında samimi davranmamakla ve antlaşmada belirtilen reformların Osmanlı tarafından uygulanmayacağını bildikleri halde, bu antlaşmayı Avrupa diplomasisinin bir zaferi olarak göstermekle suçlar¹⁷⁸. Bournoutian da, büyük devletlerin, diğer uluslararası gelişmeler nedeniyle, Berlin Antlaşması'nın ardından "Ermeni Sorunu"ndan uzaklaştıklarını ifade eder¹⁷⁹. Jwaideh ise, 61. maddeni uygulanmasıyla ilgilenen tek devletin İngiltere olduğunu; Almanya ve Avusturya'nın konuyla ilgilenmediğinin ve Fransa ile İtalya'nın da bunu İngiltere'ye ait bir mesele olarak gördüklerinin altını çizer. "Kafkas eyaletleriyle sınırı bulunan bu hassas bölgede" İngiliz nüfuzunun artmasından ve "yeniden güçlenmiş bir Osmanlı Devleti" fikrinden rahatsızlık duyan Rusya ise, reform fikrine zaten sıcak bakmamaktadır¹⁸⁰. Koçaş da, Osmanlı'daki Hıristiyanların koruyucusu rolünü üstlenmiş olan Rusya'nın, kendi topraklarındaki Ermenilerin haklarını büyük ölçüde sınırladığına dikkati çeker ve Rusya'nın bununla kendi içindeki Ermenileri Ruslar arasında eritmeyi amaçladığını öne sürer. Yazara göre; bu durum Ermenilerin bir müddet Rusya ile mücadele etmelerine sebep olmuşsa da, Ermeni komiteciler Türklerle mücadele etmek için Ruslara ihtiyaçları olduğunu düşünerek, onlarla

---

¹⁷⁵ Örnek olarak bkz. Sasuni, *age*, 102; George A. Bournoutian, **A History of the Armenian People, vol. II: 1500 A.D. to the Present** (California: Mazda Publishers, 1994), 92.

¹⁷⁶ *age*.

¹⁷⁷ Sasuni, *age*, 102.

¹⁷⁸ Fridtjof Nansen, **Armenia and the Near East** (New York: Duffield Company, 1928), 283.

¹⁷⁹ Bournoutian, *age*, 92.

¹⁸⁰ Jwaideh, *age*, 188.

işbirliği yapmışlardır. Hatta, “Rusya’ya düşman olan” Hınçaklar bile, “Türk düşmanlığında” Ruslarla birleşmiş ve onlardan yardım görmüşlerdir¹⁸¹.

K. Mazhar Ahmed ise, Ermenilerin aynı dine inandıkları için Ruslara sempaticileri olduğu gibi, Rusya’nın hakimiyetine giren “Doğu Ermenistan” topraklarının Osmanlı egemenliğindeki “Batı Ermenistan”dan daha hızlı bir gelişme göstermesinin de Osmanlı Ermenilerinin Rusya’ya olan ilgisini artırdığını ileri sürer. Bu nedenle Osmanlı Ermenileri Rus topraklarına göç ediyor ya da Osmanlı-Rus savaşında Ruslara yardım ediyorlardı. Ruslar da “Batı Ermenistan” topraklarını elde etmek uğruna buradaki Ermenileri kendi tarafına çekmek için elinden geleni yapıyordu¹⁸².

Akgün de, Rusya’nın Doğu Anadolu’daki emelleri doğrultusunda “Kürt kabilelerini kışkırtarak ve Ermenilere saldırtarak, Ermenileri devamlı olarak Osmanlı Hükümeti’nin acizliği karşısında dış güçlere başvurduktmak” şeklinde bir politika izlediğine vurgu yapar¹⁸³.

Izady de, büyük devletlerin Hıristiyan cemaatler üzerinden İmparatorluğun işlerine yönelik bu gibi müdahalelerin Müslüman ve Hıristiyan halk arasındaki ilişkilerin bir savaş halini almasında belirleyici bir rolü olduğuna vurgu yapar¹⁸⁴:

“Batılı Hıristiyan misyonerlerin 19. yy ortalarında gelişiyile birlikte su yüzüne çıkmaya başlayan karşılıklı uyumsuzluk, 20.yy.’ın başında etnik gruplar arası bir savaşa dönüşmüştü. Batılı Hıristiyan imparatorluklar, Müslüman kardeşlerine karşı ayaklanmaları için yerel Hıristiyanları etkin biçimde destekleyip, silaha sarılmaları durumunda, onlara askeri yardım gönderecekleri gibi boş vaatlerde bulunarak onları kışkırtıyorlardı. Tüm bu entrikalar, Hıristiyanlara yardım etmek değil, yerel Müslüman yönetimleri zayıflatmak amacı güdüyordu. Beklenebileceği gibi, yerel Hıristiyanlar tüm olasılıkları göze alıp gerçekten silaha sarıldıklarında, Hıristiyan süvari birliği hiçbir zaman tepelerden süzülüp, onları yaklaşmakta olan katliamlardan ve kötü akıbetten kurtarmaya gelmedi. Müslüman komşularıyla 13 yüzyıl boyunca barış içinde yaşamış olan Kürdistan’ın tüm tarihî Hıristiyan cemaatleri bu şekilde yok edildi.”

3.6. Ermeniler Arasında Milliyetçi Örgütlerin Kurulması

Sasuni’ye göre 19. yüzyılın ilk yarısında Ermenilerin bağımsızlık gibi bir talepleri bulunmuyordu. Bu yıllarda, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının yanı sıra Ermenilerin yaşadığı eyaletlerdeki “keyfi idareye son vermek yönünde aldığı güçlü tedbirler”

¹⁸¹ Koçaş, age, 60-71.

¹⁸² Kemal Mahzar Ahmed, **I. Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan**, çev. Mustafa Düzgün (Ankara: Berhem Yayınevi, 1992), 56.

¹⁸³ Seçil Akgün, **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu: Kurtuluş Savaşı Başlangıcında** (İstanbul: Tercüman, 1981), 23.

¹⁸⁴ Izady, age, 127.

nedeniyle de Ermeniler, Osmanlı'ya taraftar olmaya devam ediyor ve durumlarının iyileşmesini bekliyorlardı¹⁸⁵. Bununla birlikte yazar, İstanbul'da büyük yankı uyandıran reformların Doğu'da etkisini göstermekten uzak olduğunu da belirtir. Ermeni Anayasası'nın ilanı ise, Ermenilerin yaşadığı “en ücra kazalara kadar” etkisini gösterir. Bundan sonra Ermeniler her yerde oylarla göreve getirilmiş ruhani ve idari meclislere sahip olurlar¹⁸⁶. Sasuni'ye göre; bu gelişme “Ermeni ihtilalini hazırlayıp, onu doğuran en büyük nedenlerden biri” olmuştur¹⁸⁷:

“İnkâr edilemez ki; Ulusal Anayasa Ermeniler için bir rönesans devri oldu. Ermeniler Ulusal bir merkez (İstanbul) meydana getirdiler, taşradaki bütün dinsel ve diğer kurumlar buraya bağlandılar. Eğitim ve kültür hızla ilerledi ve Ermeni halkı birbirine daha çok bağlandı, ulusal uyanış başladı...”

Mayevsriy ise, Ermeniler arasında milliyetçi fikirlerin gelişmesinde ruhanilerin önemine dikkat çeker¹⁸⁸:

“...bunların dini meselelerle ilgili hiç çalışmaları yoktur. Fakat milli bilincin oluşması hususunda çok hizmetleri vardır. Hatta teşvik eden güç rolünü üstlenmişlerdir. Yüzyıllarca bu gibi fikirleri gizlice manastırlarda ve duvarların ardında halka vermişlerdir. Bunların manastırlarında dini ibadet yerine Hristiyanlık ve Müslümanlık düşmanlığı yapılmıştır.”

Osmanlı Ermenileri, 1860 yılından başlayarak çeşitli cemiyetler altında toplanmaya başlamışlardır. Bunlardan ilki, “Kilikya'yı yükseltmek” amaçlı “Hayırsever Cemiyeti”dir. Bu cemiyeti “sosyal mahiyette” diğer cemiyetler izler. 1878'den itibaren ise “ihtilalci” birkaç cemiyet kurulmaya başlar¹⁸⁹. Hovanisyan, Ermenilerin silahlı örgütlenmeye yönelmesinde, Berlin Antlaşması sonrası maruz kalınan saldırılar karşısında Osmanlı yönetiminin tebaasını korumak yerine baskı ve haksızlığa aracı olmasının ve Avrupalı güçlerin de bu sorun üzerindeki ilgilerini kaybetmesinin rolüne değinir. Bu durum karşısında bazı Ermenilerde, *Balkan Hristiyanları gibi* örgütlenmeleri, hatta silahlanmaları gerektiği düşüncesi yerleşmeye başlar. Yine de, bunlar arasında sadece çok az kişi, ulusal bağımsızlıklarını ilan etmeye hazırlanmaktadır. Çoğunun istediği kültürel özgürlük,

---

¹⁸⁵ Sasuni, **age**, 91.

¹⁸⁶ **age**, 91-92.

¹⁸⁷ **age**, 92.

¹⁸⁸ Mayevsriy, **age**, 111.

¹⁸⁹ Bu cemiyetlerin isimleri ve kuruluş tarihleri için bkz. Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası** (Ankara: TTK, 1985),128-129.

dinsel otonomi, yasa önünde eşitlik, konuşma, basın ve toplanma özgürlüğü, silahlanma hakkı vb. şeylerdir¹⁹⁰.

“İhtilalci siyasi parti” olarak ortaya çıkan ilk oluşum **Armenakan** Partisidir. Marsilya’da “Armenia” adlı bir gazete çıkaran Mıgırdıç Portakalyan’ın dokuz eski öğrencisi tarafından 1885 yılında kurulan Armenakan Partisi’nin amacı, “ihtilal yolu ile Ermenilerin kendi kendilerini idare hakkını elde etmek”tir¹⁹¹. Parti, ses getiren bazı anarşik eylemler gerçekleştirmişse de; asıl etkili ihtilalci örgütler, Hınçak (*Çan*) ve Taşnak (*Hay Heghapokhagan Taşnaksutyun = Devrimci Ermeni Federasyonu*) partileri olacaktır.

1887 Ağustosunda Kafkasyalı Avetis Nazarbek ve Mariam Vardanyan tarafından Cenevre’de kurulan **Hınçak Partisi**’nin önde gelen üyeleri, yüksek öğrenim için Avrupa’ya gitmiş ve Gürün’e göre “hayatlarında Osmanlı İmparatorluğuna ayak basmamış” olan Rusyalı gençlerdir¹⁹².

Tunaya, Hınçak’ı siyasi programına göre “sosyal demokrat” olarak nitelendirir ve partinin kurucularının “bu tarihlerde inkişaf etmekte bulunan Marksizmden faydalandığı”nın parti programında açıkça görüldüğünü belirtir¹⁹³. Parti programının birinci kısmında, üretici sınıfların kurtuluşunun sosyalizmde olduğu teması işlenir¹⁹⁴. Daha sonraki kısımlarda Ermenilerin ezilmişliğinden söz edilerek, “Ermeni sosyalist demokratları”nın uzun vadeli hedefinin “Ermenilik içinde genel ve yaygın bir sosyalizm teşkilatının gerçekleşmesi” olduğu belirtilmektedir. Kısa vadeli hedefler arasında ise “ihtilal çıkarmak, mutlakiyet idaresine mensup sınıfları yok etmek; Ermeni halkı[nı] buldukları kölelik durumundan kurtarmak, siyasi işlere katılmaları için kendilerine siyasi kudret ve kuvvet vermek, ve iktisadi gelişmelerini, genellikle kültürce ilerlemelerini önleyen engelleri kaldırmak” yer almaktadır. Bu

---

¹⁹⁰ Hovannisian, “The Historical Dimensions”, 24.

¹⁹¹ Gürün, *age*, 129-130.

¹⁹² *age*, 130.

¹⁹³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952** (İstanbul:1952), 85. Ter Minassian, ilk Ermeni komünistlerin Hınçaklardan çıktığını ve bunların İran, Suriye-Lübnan ve Mısır’da komünist partilerin kuruluşunda tarihsel roller oynadığını söyler, Anahide Ter Minassian, “1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğun Rolü”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923**, ed. Mete Tunçay, E.Jan Zürcher (İstanbul: İletişim, 1995): 170.

¹⁹⁴ Program metni için bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi** (İstanbul: Belge Yayınları, 1976), 432-436. (Kieser, Uras’ın I. Dünya Savaşı sırasında Ermeniler hakkında bilgi toplamak üzere Anadolu’ya gönderildiğini ileri sürer, Hans-Lukas Kieser, “Alevis, Armenians and Kurds in Unionist-Kemalist Turkey (1908-1938)”, **Turkey’s Alevi Enigma: A Comprehensive Overview**, ed. P.J. White, J. Jongerden (Leiden: Brill, 2003): 180.)

kısa vadeli hedeflere ulaşmanın araçları propaganda, terör, akıncı alayları teşkilatı (savaşçı kuvvet), genel ihtilal teşkilatı ve isyan alayları teşkilatı olarak belirtilirken; genel isyan için en elverişli zamanın “herhangi bir devlet tarafından Türkiye’ye savaş açılması” olduğu belirtilmektedir¹⁹⁵. İhtilalin faaliyet alanının “Türkiye Ermenistanı” olduğu belirtilen programda, Ermeni halkının kaderinin “Türk İmparatorluğu”ndan ayrılmasının “tarihi bir zorunluluk” olduğu ifade edilmektedir¹⁹⁶.

1890 yılında “Türkiye dahilindeki teşkilatını” tamamlayarak İstanbul’u merkez olarak seçen Hınçak, Tunaya tarafından aktarılan bir “şube programı”na göre, üyelerine silahlanma zorunluluğu da getirmiştir¹⁹⁷:

“6. maddeye göre: Her aza kendi kesesinden silahlanmalıdır. Bu veçhile (1 altı patlar ve 1 süngü) tedarik etmelidirler. 7. madde: Memalikin akvamı vahşiyesi [ülkedeki vahşi milletler – Ö.G.] terki silah etmedikçe her aza üzerinde daima silah taşınmalıdır. Taşımazsa en azdan 5 kuruş cezayı nakdi verecektir.”

İstanbul dışında Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Eğin (Kemaliye), Arapkir ve Trabzon’da örgütlenen Hınçak; Sasun (1894) ve Zeytun (1895) isyanı ile Bab-ı Ali yürüyüşünü (1895) gerçekleştirmiştir¹⁹⁸. Eylemler istenilen neticeyi vermeyince, Komite üyeleri arasında ikilik çıkmış; bunun üzerine örgüt, başarısızlığın nedenini sosyalizmin ilkelerine bağlayarak bu ilkeleri programlarından çıkarmak isteyenler (*Nazarbek karşıtları*) ve sosyalizmi benimseyenler (*Nazarbek yandaşları*) olarak ikiye ayrılmıştır¹⁹⁹.

Ermeni örgütleri içinde en etkili olacak parti ise çeşitli Ermeni örgütlerinin içerisinde toplandığı bir federasyon olan **Taşnak*** olacaktır. Parti, 1890 yazında, Tiflis’te “sosyalist olmayan milliyetçiler ile, Rus ve Gürcü ihtilalcilerle işbirliği yaparak Çar rejimini devirmeye çalışan sosyalistlerin” birleşmeleriyle kurulmuştur²⁰⁰. Hınçak

¹⁹⁵ **age**, 433-436.

¹⁹⁶ **age**, 435. Uras’ın aktardığı bu program 1897 tarihli siyasi programdır. Parti farklı yıllarda programını yenilemiştir. Uras’ın aktardığına göre; 1891 tarihli başka bir programda Hınçak’ın amacı, Türkiye’deki Ermenileri kurtardıktan sonra Rusya ve İran’dakileri de kurtararak “büyük federatif bir hükümet” kurmaktır. Bu hükümet daha sonra uzun vadeli hedefin, yani sosyalizmin kurulması için çalışacaktır, **age**, 441.

¹⁹⁷ Tunaya, **age**, 85-86.

¹⁹⁸ Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler** (İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983), 64.

¹⁹⁹ Nurşen Mazırcı, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1918**, İstanbul: 1987, 32.

* Batı Ermenice’nde “Taşnak”, Doğu Ermenice’de ise “Daşnak” olarak telaffuz edilir.

²⁰⁰ Göyünç, **age**, 64-65.

Partisi de bu federasyona katılmış; ancak, “Taşnakların faaliyete geçmekte yavaş olduklarını ileri sürerek” 5 Haziran 1891’de Federasyonla ilgilerini kesmişlerdir²⁰¹.

1892 yılındaki ilk programında “tamamen sosyalizmi kabul etmiş” olan Taşnak, Tunaya’ya göre; beşinci kongresinde Marksizm esaslarını daha fazla kuvvetlendirmiş ve amaçlarına ulaşmak için devrimci yöntemleri benimsemiştir²⁰²:

“1907 kongresinde kabul edilen talimatname ihtilalci bir aksiyon programını bütün mana ve şumulüyle [içeriğiyle] iktibas etmektedir. Programı gerçekleştirmek için ihtilalden, tedhişten (terör) de faydalanılacaktır.”

Mazıcı’ya göre; Taşnaklar Marx’ın “Bir düzine program yerine bir eylem daha önemlidir” ilkesini benimsiyor, “Türkü, Kürdü nerede görürse[n] vur, hangi koşullarda olursa olsun, gericileri, sözünden dönenleri öldür, öcünü al” sloganlarıyla hareket ediyorlardı²⁰³. Taşnak’ın etkinlikleri doğudaki illerde ve İstanbul’da yoğunlaşmışken, propaganda merkezi ise Paris’ti²⁰⁴. Örgütün yayın organı “Bayrak” anlamına gelen *Troşak* (Droşak) gazetesidir. İstanbul’daki Osmanlı Bankası işgali (1896), II. Sasun isyanı (1904), II. Abdülhamid’e karşı girişilen Yıldız suikastı (1905) gibi birçok eylem Taşnak tarafından gerçekleştirilmiştir²⁰⁵.

Gürün’e göre; Hınçak Partisi “Türk-Rus-İran Ermenistanlarından oluşacak bağımsız bir Ermenistan” hedeflerken, 1892 tarihli Taşnak programı bağımsızlıktan söz etmemekte, sadece ıslahat talep etmektedir. Bununla beraber, 1919 yılındaki genel kongrede, programı genişleterek, “Türk ve Rus Ermenistanlarının birleştirilip müstakil ve bağımsız bir Cumhuriyet kurmak” görüşünü benimsemişlerdir²⁰⁶.

3.7. Ermeni Milliyetçiliğinin Kürtler Üzerindeki Etkisi

Bruinessen, Kürt milliyetçiliğinin toplumsal bir güç olma niteliğinin yeni bir olgu olduğunu, ancak bunun geçmişte bir Kürt milli bilinci olmadığı anlamına gelmediğini ifade eder. Ona göre Kürtler, dinsel açıdan farklılık gösterdikleri

---

²⁰¹ Gürün, **age**, 133.

²⁰² Tunaya, **age**, 86.

²⁰³ Mazıcı, **age**, 32.

²⁰⁴ **age**, 33.

²⁰⁵ Tunaya, **age**, 86.

²⁰⁶ Gürün, **age**, 134. Suakçıyan da, Taşnak’ın kuruluş amacının bağımsızlık değil, Osmanlı içerisinde bir özerk yönetim (self-rule) sağlamak olduğunu belirtir, Suakçıyan, **age**, 30.

Müslüman olmayan komşularının yanında; kendilerini, dilleri ayrı olan Türk, Arap ve Farslardan da farklı görmüşlerdir²⁰⁷.

Baskın Oran, 1639'da imzalanan *Kasr-ı Şirin Antlaşması*yla Osmanlı ve İran arasında barış sağlanmasının ardından “yarı bağımsız” Kürt beyleriyle İran'a karşı yapılan ittifakın önemini yitirdiğini ve bu beylerin Osmanlı tarafından etkisizleştirildiğini ileri sürer. Oran'a göre; bundan sonra, Kürt beyliklerinin durumu zorlaşır ve Kürtler arasında birlik ihtiyacı doğmaya başlar²⁰⁸. Kürt tarihçileri tarafından kendisine büyük önem atfedilen ve Beyazıt (Ağrı) Miri İshak Paşa'nın danışmanı olan medrese âlimi *Ahmed-i Hani*, 1695 yılında tamamladığı *Mem û Zîn* adlı manzum eserinde bu birlik isteğini dile getirir. Hani, eserinin, Kürtlerin yaşadıkları sıkıntıları anlattığı “Derdimiz” bölümünde, bu sıkıntıların kaynağının Kürtlerin “ittifak sağlayamaması” olduğunu söyler²⁰⁹:

“Olsaydı bir uzlaşma ve dayanışmamız eğer
Ve hepimiz birbirimize itaat etseydik eğer
[...]
O zaman tamamlardık dini de devleti de
Ve elde ederdik bilimi de hikmeti de”

Şair, aynı eserin “Kitabın Kürtçe Yazılış Sebebi” başlıklı bölümünde ise Kürtçe'yi himaye edecek yöneticilerin bulunmamasından dert yanar²¹⁰. Bununla birlikte, 19. yüzyıla kadar bu duyguların Kürtler arasında yaygınlık kazandığı söylenemez. Bruinessen, Hani'nin fikirlerinin pek çok Kürt tarafından paylaşılmış olduğunu; ancak “haşmetli” bir Kürt yöneticiye duyulan özlemin Kürtler arasında “başkalarına karşı güçlü bir dayanışmaya” yol açmadığını ifade eder²¹¹:

“Bu özlem aşiret reislerini kendilerini memnun edecek bir durum söz konusu olduğunda Kürt yoldaşlarına karşı Kürt olmayan yabancılarla ittifak yapmaktan hiçbir zaman alıkoymamış, bunların hiçbir zaman dış bir düşmana karşı birleşmelerini sağlamamıştır.”

19. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı'nın gücünü iyice yitirmesiyle, -İmparatorluğun diğer köşelerinde olduğu gibi- doğusunda da toplumsal ve ekonomik şartlar giderek daha fazla kötüleşmeye; dolayısıyla halk arasında memnuniyetsizlik artmaya başlamıştır. Böyle bir ortamda -yukarıda sözü edilen- merkezileştirme çalışmalarının

²⁰⁷ Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, 390.

²⁰⁸ Baskın Oran, “Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 873.

²⁰⁹ Şengül, Kardeş, *age*, 49-50.

²¹⁰ *age*, 50-51.

²¹¹ Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, 391.

başlaması, bazı Kürt beylerinin ayaklanmasına neden olur. Oran'a göre "milliyetçilikle ilgisi olmayan ama ileride Kürt milliyetçi aydınları tarafından yüceltilerek kullanılacak olan" Kürt beylerinin isyanları, 1847'de Bedirhan'ın yenilmesiyle bastırılır²¹². Bozarslan da, "büyük bir kısmı Mısır'daki Mehmet Ali isyanından etkilenmiş olan" 1880 öncesi Kürt isyanlarının milliyetçi bir söyleme sahip olmadıklarını; bu isyanların amacının, -etnik dinamiklerden yola çıkmakla birlikte- "milli olmayan bir devletin kurulması" olduğunu savunur. Milliyetçi temalar ancak Şeyh Ubeydullah'ın 1880 yılındaki isyanı ile birlikte ortaya çıkacaktır²¹³. Oran, bu durumu, Kürt beylerinin tasfiyesiyle doğan iktidar boşluğunun *şeyhler* tarafından doldurulmasının "Kürtlük" duygusunu güçlendirmesiyle açıklar. Yazara göre; "din" ögesi, "aşiret" ögesini aşarak bir bütünleşme yaratmaktadır²¹⁴.

1880'lerde belirginleşmeye başlayan Kürt milliyetçiliği, yüzyıl sonunda, Bedirhan Bey'in mensubu olduğu Botan ailesinin önde gelenleri tarafından yurtdışında basılmaya başlanan *Kürdistan* gazetesinde somut ifadesini bulur. Gazete, Bedirhan Bey'in oğlu Mithat (Miktat) tarafından "daha rahat hareket edebilmek için" gittiği Mısır'da, 1898 yılında yayınlanmaya başlar. Mithat'ın ölümü üzerine kardeşi Abdurrahman gazeteyi İngiltere'de basmaya devam eder²¹⁵.

1898-1902 yıllarında basılan Kürdistan gazetesinin kapak sayfasında *Kürdleri tahsil-i ulum ve fünûna teşvik eder nasayih ve edebiyat-ı Kürdiyeyi hâvî ayda bir neşrolunur Kürdçe ve Türkçe gazetedir** ifadesi yer alır. Gazetede çıkan yazılara bakıldığında, gazete çevresinin özerklik gibi bir talebinin olmadığı, sadece kötü yönetimden ve Abdülhamit'in politikalarından şikayetçi oldukları anlaşılmaktadır. Gazete yazarları, Kürtlerle Ermeniler arasında bir düşmanlık olmadığını savunur ve Ermenilere yönelik saldırılardan Abdülhamit yönetimini ile onun kurmuş olduğu Hamidiye Alaylarını sorumlu tutar²¹⁶.

---

²¹² Oran, "Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği", 873. Bedirhan isyanı için bkz. yukarıda "Kürt Emirlerinin Merkezileştirme Karşısındaki Tepkileri ve Bölgedeki Ermenilerin Tutumu".

²¹³ Bozarslan, "Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)". **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 844. Şeyh Ubeydullah'ın ayaklanması aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

²¹⁴ Oran, "Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği", 874.

²¹⁵ M. Kalman, **Osmanlı – Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik** (İstanbul: Med Yayınları, 1994), 157.

* Kürtleri ilim ve fen öğrenmeye teşvik eden öğütleri ve Kürt edebiyatını içeren, ayda bir yayınlanan Kürtçe-Türkçe gazetedir - Ö.G.

²¹⁶ bkz. **Kurdistan: İlk Kürd Gazetesi 1898-1902**, c. II., (Latin harflerinden) çev. M. Emin Bozarslan (Uppsala: Fyris-Tryck AB, 1991), 467-470, 503-509 ve diğer yerler.

Bununla birlikte, entelektüel Kürtlerin bu düşünceleri tabana yayılmaktan uzak kalmıştır²¹⁷. Beşikçi, Ermeniler milliyetçi fikirler etrafında örgütlenirken, bu fikirlerin Kürtler arasında yaygınlık kazanmamasının sosyo-ekonomik temelleri bulunduğunu öne sürer²¹⁸:

“Doğu Anadolu’nun özellikle Kuzey kentlerinde oturan Ermeniler, genellikle sanat ve ticaretle uğraşıyorlardı. Bu yoldan sağladıkları birikim artmıştı. Küçük çapta da olsa sanayi işeri de yapabiliyorlardı. Bu ekonomik güç, Ermenilerdeki milliyetçilik akımlarının daha hızlı gelişmesini sağladı. Oysa, kırsal alanlarda feodal bir düzende hayvancılık yaparak yaşayan Kürt Aşiretleri’nde aşiret yapısının özelliğinden ötürü milliyetçilik akımı bir türlü gelişme olanağı bulamıyordu.”

Yönetici sınıfla aynı dini paylaşıyor olmalarının da Kürtleri -Ermenilere kıyasla- milliyetçi duygulara daha kapalı hale getirdiği ileri sürülebilir. Aşağıda “Hamidiye Alayları” incelenirken din faktörünün Kürtlerin Osmanlı taraftarlığının sağlanmasındaki yerine değinilecektir. Diğer taraftan, Hıristiyan komşularının (özellikle) Ermenilerin eşitlik ve hatta bağımsızlık fikirleri etrafında örgütlenmeye başlamaları ve bu fikirlerin Hıristiyan devletlerin desteğini sağlamış olması söz konusu olduğunda, din faktörünün -Hıristiyanların bu meydan okuyuşu karşısında- Müslüman Kürtler arasında bir *bizlik* duygusu yaratılması yönünde etkide bulunduğu görülür. Doğal olarak bu durum, yeni çatışmaların habercisi niteliğindedir²¹⁹:

“Ermeni ulusçuluğu, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu –ama hiçbir zaman ve hiçbir yörede çoğunluk oluşturmadığı- yerlerde, kesin Ermeni egemenliği ve nüfus çoğunluğu yaratmak planını gündeme getirdi. Bu plan zaten iktisaden daha varsıl duruma gelmiş olan Ermeni topluluğu ile Doğu illerinin bir bölümü göçer olan daha yoksul Müslüman halkı arasında beliren gizli uyuşmazlığı açık çatışmaya dönüştürdü.”

Bozarslan’a göre; diğer Hıristiyan cemaatler arasında olduğu gibi Ermeniler arasında da “Müslümanlarla eşitliği, hatta istiklâli hedefleyen” hareketlerin başlaması, “doğrudan etkileri ve yarattıkları tepkilerle” asrın sonuna doğru Kürt milliyetçiliğinin oluşmasında önemli rol oynayacaktır²²⁰.

²¹⁷ Beşikçi, Kürtler arasında milliyetçi akımların daha çok bazı Kürt aydınlarında ve aşiret ileri gelenlerinde etki yaptığını söyler, Beşikçi, **Doğu Anadolu’nun Düzeni**, 386. Bozarslan da aynı görüşte olmakla beraber; milliyetçi duyguların sadece *Efendiler* olarak adlandırılan Kürt entelektüeller arasında değil -en azından İstanbul’da- entelektüel olmayan Kürtler arasında da kısmen etkili olduğunu belirtir: “Nakşibendiliğin Halidi kolunun müritleri ve İstanbul’un çoğu Kürt hamalları ‘Kürt milliyetçiliğine yakın’ olarak bilinmekteydiler ve bu nedenle İstanbullular arasında bir korku uyandırmaktaydılar.”, Hamit Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)”, **Türkiye’de Etnik Çatışma**, ed. E.J. Zürcher, 2.bs. (İstanbul: İletişim, 2005), 92.

²¹⁸ Beşikçi, **Doğu Anadolu’nun Düzeni**, 386.

²¹⁹ Ergil, **age**, 32.

²²⁰ Bozarslan, “Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi”, 844.

Her şeyden önce, bir Ermeni devletinin kurulması fikri, yörenin Müslüman halkı için topraklarından sürüleceği ya da Hıristiyan bir yönetim altında yaşamak zorunda kalacağı anlamına geliyordu. Ahmed'e göre; Kürtler arasında "Rusya, Britanya ve Fransa'nın elbirliği ile bir Ermeni devleti kurduculacağı ve Kürtlerin de bu devletin egemenliği altına sokulacağı" söylentileri dolaşmaktaydı ve gerçekten de Ermenilerin büyük bir kesimi, özellikle de Taşnaklar, böyle bir niyete sahipti²²¹. Yazar böyle bir fikrin, Kürtlerin geniş bir kesiminde endişeye neden olduğunu belirtir²²²:

"Kürt aydınları, vatan topraklarının küçülmesinden; köylü, topraklarını kaybedeceğinden; Kürt bey ve ağaları da otoritelerinin elden çıkacağından korkuyorlardı."

Kürt şair Hacı Kadir Koyi tarafından 19. yüzyıl sonlarında kaleme alınan aşağıdaki mısralarda bu endişe açık bir biçimde dile getirilir²²³:

"Ey Cezire ve Botan, Kürtlerin memleketi
Bu ne büyük bir felaket ki
Seni Ermenistan yapmak istiyorlar
[...]
Kuran'a el basarım ki
Eğer bir Ermenistan oluşursa
Tek bir Kürd kalmaz bu diyarda."

Aşağıda ayrıca ele alınacak olan Şeyh Ubeydullah'ı Kürtler arasında bir birlik yaratma fikrine götüren temel nedenlerden biri de Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması korkusu olacaktır. Şeyhin şu sözleri, Hıristiyan *milletlerin* devlet kurması konusundaki düşüncelerinin bir özeti sayılabilir²²⁴:

"Bu duyduklarım da ne? Ermeniler Van'da bağımsız bir devlet kuracaklarmış ve Nesturiler de kendilerini İngiliz tebaası ilan edip İngiliz bayrağını yükselteceklermiş. *Kadınları silahlandırmak zorunda kalsam da* buna asla izin vermeyeceğim (vurgu bana ait-Ö.G.)."

Ahmed, bir Ermeni devleti kurulmasa da, büyük devletlerin zorlamasıyla Ermeniler lehine reform yapılmasının bile Kürtleri olumsuz etkilediğine dikkat çeker ve buna örnek olarak 1894-1896 yıllarındaki Ermeni olayları başlamadan önce Kürt göçebe aşiretlerinin silah taşımalarının Hamidiye Alaylarının iznine tabi kılınmasını gösterir.

---

²²¹ Ahmed, *age*, 66.

²²² *age*, 65.

²²³ Bozarlan, "Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi", 844.

²²⁴ Jwaideh, *age*, 157.

Ona göre; bu tür önlemlerin çoğu gerçekleştirilmedi ama “yüreklere korku düşürdü”²²⁵.

Diğer taraftan, Ermenilerin milliyetçi fikirler etrafında bir araya gelmeye başlaması, komşuları olan Kürtlerin de bu fikirlerle tanışmasına ve bu konuda Ermenileri örnek almalarına neden olmuştur. M. Ahmed, Ermeni milliyetçiliğinin Kürtler arasında uyandırdığı etkiye örnek olarak, Hacı Kadir Koyi'nin bir dizesini örnek verir. Koyi Ermeni milliyetçiliğinden tedirgin olmakla birlikte, onlar arasındaki dayanışmanın Kürtler tarafından örnek alınmasını da istemektedir²²⁶:

“Hem haklarıdır, çünkü Ermeniler birbirine tutkunlar
Bizim gibi birbirleriyle dalaşan aslanlar değiller”

Baskın Oran, Ermeni ve Kürt milliyetçiliği arasındaki bu ilişkinin “diyalektiğini” şu şekilde açıklar²²⁷:

“Kürtlerin bu sosyo-ekonomik karmaşada güçleşen yaşamı, Kürt beylerinin Ermenilere uyguladıkları sömürüyü katmerlendirecek, bu da mağduriyet duygusu icabı Ermeni milliyetçiliğinin doğmasında önemli rol oynayacaktır. Arkasından diyalektik süreç devam edecek ve II. Abdülhamit'in Ermeni ayaklanmalarını bastırmak için Sünnî ve büyük Kürt aşiretlerinden topladığı Hamidiye Alayları Kürt milliyetçilik duygusuna katkıda bulunacaktır.”

3.8. Şeyh Ubeydullah İsyanı

1877-1878 Osmanlı–Rus Savaşı, Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılmasının yarattığı düzensizliğin daha da artmasına sebep olmuştur. Doğu eyaletlerinin güvensizlik ortamında, halk açlık ve salgın hastalıktan kırılmaktadır²²⁸. Böyle bir ortamda, Şemdinli'nin güçlü şeyh ailelerinden birine mensup olan ve Nakşibendi tarikatının başına geçmiş bulunan Şeyh Ubeydullah'ın resmî olarak*, Ruslara karşı savaşan ve Kürt aşiretlerinden oluşan kuvvetlere komutan olarak atanması, onu, zor durumdaki Kürt halkının gözünde bir kahraman haline getirir²²⁹:

---

²²⁵ Ahmed, **age**, 65.

²²⁶ Ahmed, **age**, 68.

²²⁷ Oran, “Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği”, 873.

²²⁸ Jwaideh, **age**, 145.

* Jwaideh, 1847'den (yani, Bedirhan'ın düşüşünden-Ö.G.) beri ilk kez bir Kürt liderin resmi üniformayla ödüllendirilmiş olduğunu not eder, **age**, 146.

²²⁹ **age**, 145-146. Ayarov, Ubeydullah'ın, Osmanlı'nın cihat çağrısı üzerine Ruslara karşı harekete giriştiğini yazar, Ayarov, **age**, 95. Yazara göre, Osmanlı yöneticileri, Kürtler ile ilişkilerinin son yıllarda iyice bozulmasına bir çare olarak, 1877-78 Rus Savaşı sırasında cihat ilan etmişlerdir ve bu da İslam bayrağına önem veren Kürtler arasında oldukça etkili olmuştur. Böylece Kürtler, Ruslara karşı savaşa konusunda Osmanlı'ya yardım etmişlerdir, **age**, 93 (Yazar, bir başka sayfada, Sünnî Kürtler

“Şeyh Ubeydullah, kendini halkının çıkarına adanmış milliyetçi Kürt lideri rolü ile kendi topraklarında saf haliyle İslam’ı yeniden kurmak için çabalayan Müslüman kimliğini birleştirdi.”

Şimşir, Ruslarla savaşmaya giden Ubeydullah’a bağlı kuvvetlerin sefere giderken Ermeni köylerine saldırdıklarını, hatta Doğu Beyazıt’ta katliam yaptıklarını belirtir ve bu hareketi nedeniyle Ubeydullah’ı, Berlin Antlaşması’na “Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı korunması” hükmünü getiren 61. maddenin konulmasında payı olmakla suçlar²³⁰.

Berlin Antlaşması’nda Ermenilerin koruma altına alınması, Kürtlerin, geleceklerinin ne olacağı konusunda endişeye düşmesine neden olmuştur. O sırada Kürtler arasında oldukça yüksek bir prestiji olan Şeyh Ubeydullah, bu ortamdan faydalanarak, liderliğini üstleneceği bir ayaklanma başlatmıştır. Ubeydullah, önce, 1879’da bölgedeki valilere ve komutanlara karşı bir ayaklanma düzenlemeye kalkışır; ancak başarısız olur. Buna karşılık, bir daha ayaklanmayacağına söz vererek ceza almaktan kurtulur²³¹.

Kısa bir süre sonra Kürt ileri gelenleri Şemdinan’a (Şemdinli/Hakkari) gelerek, Ubeydullah’ın etrafında toplanmaya başlar (1880). Kürtler arasında görülen bu hareketlenme, Şeyhin bir isyan çıkararak Ermenilere saldıracağı yönünde söylentilere neden olur. Ancak, Şeyh, beklenmedik bir biçimde, Kürt aşiretlerinin kötü koşullarını bahane ederek İran üzerine saldırır. Ubeydullah’ın düzenlediği sefer sırasında çok sayıda Şii katledilir. Sonuçta, büyük devletlerin baskısıyla Şeyh, Osmanlı tarafından geri çekilmeye zorlanır ve Mekke’ye sürgüne gönderilir²³².

Kieser’e göre; “diplomatik ve gerektiğinde askeri yollarla Kürtlerin kendi kaderlerini tayin hakkı için” mücadeleye başlamaya karar verdiği anlaşılan Ubeydullah’ın amacı, “Osmanlı egemenliği altında bir Kürt özerkliği”dir²³³. Kieser, onun bu niyetinin, 5 Ekim 1880’de misyoner Cochran’a gönderdiği ve İngiliz hükümetine iletilmesi ricasıyla düşüncelerini yazdığı mektubunda da görüldüğünü ifade eder. Kürtlerin kendi din ve gelenekleriyle ayrı bir halk olduğunu belirttiği bu mektubunda Ubeydullah, “Avrupalı büyük devletlerin -Ermeni Sorunu’na olduğu gibi- Kürtlerin

---

ve Türklerle aralarında din farkı bulunan Dersim Kürtlerinin bu çağrıya kulak vermediklerini belirtir, **age**, 96).

²³⁰ Bilal Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)** (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007), 179-183.

²³¹ **age**, 185.

²³² Sasuni, **age**, 102-109.

²³³ Kieser, **İskalanmış Barış**, 185.

durumuna bir araştırmayla ilgi göstermesini” ve “Kürtlerin kendi kaderlerini tayin etmesini” istemiştir²³⁴.

Jwaideh de Şeyh Ubeydullah’ın asıl amacının, “Kürtlerin birliği ve bağımsız bir Kürt devletinin oluşturulması” olduğunu ve bunu istemesinin en önemli nedenlerinden birinin, “*Kürdistan’da Ermeni egemenliğinin kurulması korkusu*” olduğunu ileri sürer²³⁵. Berlin Antlaşması ile Ermeniler için reform yapılması ve onların Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerinin sağlanması konusunda garanti verilmesinin yanında; Türk ve İran yönetimlerinin, Kürtlerin yerleşik olduğu bölgelerde, Ermenilere daha üstün bir statü sağlayacaklarına yönelik “dedikodu”ların yayılması da bu korkunun yerleşmesinde önemli rol oynamıştır²³⁶.

Jwaideh, bölgedeki İngiliz Başkonsolosu Binbaşı Trotter’ın, Ermeni özerkliği fikrinin Kürtler arasında yarattığı endişenin önemine ilişkin olarak, “Osmanlıları ve Kürtleri dışlayarak Ermenilere beklenmedik bir şekilde ayrıcalıklar verilmesi Kürtlerin Hıristiyanlara ve reformların garantörü hükümete karşı birleşmesini mümkün kılmaktadır” dediğini aktarır²³⁷. Bununla birlikte yazar, Berlin Antlaşması’yla kendisine dayatılan reformları gerçekleştirmek istemeyen Osmanlı’nın Şeyh’in başlattığı harekete sıcak baktığını ileri sürer²³⁸. Jwaideh’e göre Osmanlı Devleti, çoğunluğu Hıristiyan olan ve Ruslarla aynı mezhebe ve/veya aynı etnik kökene (Slav) sahip Balkan halklarının yaşadığı toprakların elden çıkmasını bir şekilde kabullenebilirdi. Ancak; doğu eyaletleri “bölünmez Müslüman anavatanı” içerisinde görülürken, buradaki en önemli Hıristiyan grup olan Ermenilerin de Ruslarla etnisite ya da mezhep yönünden bir ilişkisi bulunmuyordu. Ayrıca Osmanlı, Balkanlar’da kaybettiği toprakları İran’ın Sünni Kürtlerin yaşadığı bölgeleri ile Azerbaycan’ın Şii olmakla birlikte Türkçe konuşulan bölgelerini sınırlarına katarak telafi etmek gibi bir umudu da bulunuyordu²³⁹. Yazar, tüm bunların Şeyh ile Osmanlı hükümetini birbirine yakınlaştırdığını ve bu nedenle Osmanlı’nın -Şeyhe açıkça destek vermese bile- onu el altından desteklediğini, en azından onu engellemediğini

---

²³⁴ **age**, 184.

²³⁵ Jwaideh, **age**, 151, 156.

²³⁶ **age**, 156. Jwaideh, İngiliz askeri ataşelerinin bölgeye gelmesinin Kürtlerin huzursuzluğunu daha da artırmış olduğunu not eder, **age**, 156-157.

²³⁷ **age**, 164.

²³⁸ **age**, 186.

²³⁹ **age**, 187.

ileri sürer²⁴⁰. Jwaideh'in öğrencisi Olson da, reformlar nedeniyle doğu bölgelerindeki otoritesinin zayıflayacağından çekinen Osmanlı'dan destek bulduğu görüşündedir²⁴¹. Yazar, Osmanlı'nın Ubeydullah'ı hem Ermenilere; hem de Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki emellerine karşı kullanmayı düşündüğünü söyler²⁴².

Sasuni ise, Ubeydullah'ın isyanı döneminde tahtta olan II. Abdülhamit'in Pan-İslamcı bir politikayı benimsemiş olduğunun altını çizer ve Sultanın bu politika doğrultusunda Şeyh Ubeydullah'ı desteklediğini iddia eder. Yazara göre; Abdülhamit Kürt şeyhleri üç amaç için kullanmak istemektedir²⁴³:

- 1) Ermeni ve Süryanilerin Kürtler tarafından kılıçtan geçirilmesi sonucu, Ermeniler için yapılması zorlanan reformları suya düşürmek ve suçu da Kürtlerin üzerine atmak.
- 2) Şeyhler aracılığıyla, Kürtlerin Halife Sultan'a bağlılıklarını sağlamak ve Kürt kuvvetlerinden askeri anlamda yararlanmak.
- 3) Dini fanatizm yaratarak, halklar arasında çarpışmalar yaratmak; böylece Kürtleri Müslüman kimliği altında eriterek onları bağımsızlık mücadelesinden uzak tutmak.

Bununla birlikte, Şeyhin, Ermenilere karşı Kürtler arasında bir birlik yaratma gayretinin Osmanlı'dan teşvik ya da destek gördüğüne dair kesin bir bilgi mevcut değildir. O dönemde Osmanlı topraklarında bulunan Avrupalı görevlilerin Şeyhin merkezle olan ilişkisine dair düşüncelerini içeren raporları ve mektupları da birbirleriyle çelişmektedir²⁴⁴. Zaten Şeyh de beklenildiği gibi Hıristiyanlar üzerine değil; Kürt aşiretlerine karşı olumsuz tavrı nedeniyle İran üzerine sefer düzenler ve sefere giderken bir fetva çıkararak Kürtlere Ermeni ve Süryanilere dokunmamalarını nasihat eder. Bu nasihat Şeyhe bağlı kuvvetler arasında büyük ölçüde etkisini gösterir ve Hıristiyanlara yönelik bir saldırı girişiminde bulunmazlar²⁴⁵. Soane de, Şeyh'in İran'a saldırdığı zaman, misyoner Dr. Cochrane ile olan samimiyetinden

---

²⁴⁰ **age**, 164-192. Bununla birlikte yazar, Şeyhin Osmanlı'nın elinde bir "piyon" olmadığını; olaylara liderlik edenin bizzat Şeyhin kendisinin olduğunun altını çizer, **age**, 165. Ahmed ise, Osmanlı yöneticilerinin, Şeyhin Urmiye yöresindeki Ermenileri öldürmesi için kendisinden istekte bulduklarını, ancak Şeyhin bu teklife aldırış etmediğini iddia eder, Ahmed, **age**, 67.

²⁴¹ Robert Olson, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı (1880-1925)**, çev. B. Peker, N. Kıracı (Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1992), 24.

²⁴² **age**, 25-26.

²⁴³ **age**, 106-107

²⁴⁴ Bu konu hakkında bkz. Jwaideh, **age**, 162-166.

²⁴⁵ Sasuni, **age**, 109-110.

dolayı, misyonerlerin yoğun bir faaliyet içerisinde buldukları Urmiye şehrine dokunmadığını ileri sürer²⁴⁶.

Jwaideh, Şeyhin -Hıristiyan unsurların büyük devletlerin zorlaması ile kayırılmasına itiraz etmekle birlikte- Ermenilere ve Nasturilere karşı düşmanca bir tutum takınmayı değil, onların desteğini kazanmayı denemeyi tercih ettiğini ifade eder. Yazara göre; bölgenin içinde bulunduğu karmaşanın Hıristiyanlara olduğu kadar Kürtlere de zarar verdiğini gören Şeyh, bu zorluklardan çıkış yolunu “Türk ve İran etkinliğinin kırılması ve Kürt-Hıristiyan yakın işbirliğinin kurulmasında” görmektedir²⁴⁷. Bu düşünce doğrultusunda Ubeydullah, Nasturi patriğiyle ve Van-Hakkari bölgesinin ruhani lideriyle bağlantı kurmaya çalışır ve onlara kendisiyle işbirliği yapmaları karşılığında, yerel Hıristiyan nüfusu koruyacağına dair güvence verir. Jwaideh, bunun, harekete geçirecek insan sayısını artırmak ve Hıristiyan Avrupa’nın desteğini almak açısından akılcı bir politika olduğu görüşündedir²⁴⁸:

“Burada belirtmek gerekir ki; Şeyhin Ermenileri ve Nesturileri kayıracak bir tavıra karşı çıktığını ilan etmesiyle onları kendi tarafına çekme çabaları arasında gerçekte bir çelişki yoktur. Bu politikayı izlerken kafasında bir sürü hedef vardı. Ermenileri ve Nesturileri kendisiyle işbirliği yapmaya ikna etmekle, ittifak halinde ulusal bir cephe oluşturacaktı. Osmanlı’ya karşı beklenen mücadelesinde harekete geçirebileceği daha fazla maddi güce ve insana sahip olacak ve Kürtler haricindeki muhalif unsurların da önünü alacaktı. Dahası, yerel Hıristiyanların müttefiki ve koruyucusu olarak bilinmek ona umut ettiği gibi, Avrupalı Hıristiyan güçlerin sempatisini ve desteğini kazandıracaktı.(...) Şeyhin Hıristiyanları koruma sözü, sağlayacağı büyük avantajlar için küçük bir maliyetti.”

Şeyhin işbirliği teklifi, bunu Berlin Antlaşması’nda kendilerine garanti edilen ayrıcalıkları geri almaya yönelik bir Osmanlı tertibi olarak değerlendiren Ermeni ve Nasturiler tarafından ihtiyatla karşılanır²⁴⁹. Buna karşılık Şeyh, sınırlı ölçüde de olsa, Hıristiyanların yardımından faydalanır²⁵⁰:

“...Şeyhin İran’a olan saldırısı başladığında, kuvvetlerinin arasında bir piskoposun liderliğinde dağlı Nesturilerden oluşan bir askeri birlik de vardı. Askeri bando tümüyle Nesturilerden oluşuyordu. Ünlü bir Ermeni, irtibat kurmak ve işgalci ordusunun yolu üzerinde bulunan Ermeni nüfusunu korumak üzere Şeyhin kuvvetlerine katılmıştı.”

---

²⁴⁶ Soane, **age**, 182.

²⁴⁷ Jwaideh, **age**, 156-158.

²⁴⁸ **age**, 158.

²⁴⁹ **age**, 159.

²⁵⁰ **age**.

3.9. Hamidiye Alaylarının Kurulması:

Lewis; 1876 yılında tahta çıkan II. Abdülhamit'i, "hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirlere şiddetle düşman" olarak niteler. Bununla birlikte yazar, Sultan'ın -İmparatorluğu ve kendisinin devlet içindeki konumunu güçlendirme aracı olarak gördüğü- Batılılaşma ve reformlara, "akıllıca seçmek ve uygulamak şartıyla", tamamen karşıt olmadığını belirtir. Yazar, Tanzimat hareketinin (hukuk, idare ve eğitim reformunun) Abdülhamit idaresinin ilk yıllarında gerçekleştiğini ve zirvesine eriştiğini vurgular ve onu "Tanzimat devlet adamlarının gerçek varisi" olarak tanımlar²⁵¹.

Buna karşılık, Tanzimat reformları "aşiret yapılarının çözülmesini" amaçlamışken; Abdülhamit, 1891'de imparatorluğun doğu eyaletlerini denetlemek üzere "aşiret reislerinin yönetiminde" milisler (bir tür jandarma kuvveti) oluşturarak, aşiret yapısını güçlendirmiştir²⁵². Sultanın adı (Hamidiye) verilen bu aşiret milislerine subay olarak atanan aşiret reislerinin yeni yetkilerle donatılması ise, Bruinessen'e göre; bu kişilerin gücünün alabildiğince artması ve bunun da istismara yol açması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca bazı aşiretlerin diğerleri karşısında güçlenmesi, bölgedeki güç dengesinin bozulmasına yol açmıştır²⁵³.

Bruinessen, Hamidiye Alaylarının kurulmasının, büyük güçlerin, özellikle de Rusya ve İngiltere'nin, doğu eyaletlerine yönelik planlarına ve milliyetçi/ayrılıkçı Ermeni hareketine karşı alınmış "reaksiyoner" bir önlem olduğunu ifade eder²⁵⁴. Suakjiyan da, Alayların kuruluşunun, -Balkanlardaki toprakların hızla kaybedilmesiyle- Osmanlı İmparatorluğu için doğudaki sınırların korunmasının giderek daha önemli bir politika haline geldiği bir döneme rastlamasına dikkat çeker. Yazara göre; bu dönemde doğu sınırları Rusya tarafından dışarıdan zorlanırken; büyümeye başlayan Ermeni milliyetçiliğinin de içeriden bir tehdit oluşturmaya başlaması. Abdülhamit'i Hamidiye Alaylarını kurmaya yönelten temel sebebi²⁵⁵. Buna karşılık Bruinessen,

²⁵¹ Lewis, **age**, 176-177.

²⁵² Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 285.

²⁵³ **age**, 285.

²⁵⁴ **age**, 285. Nasturiler üzerine bir kitap yazmış olan Anzerlioğlu, Hamidiye Alaylarının kurulduğu dönemde Osmanlı yönetiminin, Batılı devletlerle işbirliği yapmalarını engellemek istediği Nasturilerin yaşadıkları yerde de bir nahiye teşkilatı kurmaya ve bu teşkilatın başına müdür olarak Mar Şimon'un yeğeni Davut Efendi'nin tayinine karar verdiğini ifade eder. Bunun yanında, bölgede askeri önlem almak amacıyla, bir jandarma bölüğü oluşturulmasına karar verilmiş ve aşiretlerin başındaki maliklere nahiye müdürleri olarak maaş tahsis edilmesi için Hakkari mutasarrıflığı, Van vilayeti ve merkez arasında yazışmalar yapılmıştır. Ancak Van vilayeti, merkeze bunun uygun bir çözüm olmayacağını bildirmiştir, Yonca Anzerlioğlu, **Nasturiler** (Ankara: Tamga Yayıncılık, 2000), 69.

²⁵⁵ Suakjiyan, **age**, 31.

halifeye bağılılıkları bilinmekle birlikte, kendi haline bırakılmış Kürtlerin bu karmaşa döneminde nasıl davranacağından emin olunamamasının da Alayların kurulmasına karar vermede etkili olduğunu belirtir²⁵⁶:

“Hamidiye hem Kürtler için sultana bağılılığı cazip kılmanın bir aracı, hem de doğuda düzeni sağlamanın en etkili yolu olarak görülmelidir.”

Kieser de, Hamidiye Alaylarının kurulmasının Kürtlerin devlete bağılılığının sağlanmasındaki rolüne vurgu yapar²⁵⁷:

“Sultan Abdülhamit, Doğu Vilayetleri’ndeki kaosa ve filizlenen Ermeni milliyetçiliğine, 1890’lı yılların başlarında Kürt Süvari Birlikleri kurmakla, onları özel imtiyazlarla donatmakla ve bu sayede aşiretleri tekrar merkezi devlet tarafına kazanmakla cevap verdi. İslamî devlet böylece 1924 yılında hilafetin kaldırılmasına kadar Sünnî Kürtlerin prensibî sadakatini de sağlamış oldu.”

Sasuni ise, merkezileştirme girişimleri nedeniyle devletle arası bozulan Kürtlerin ayrılıkçı fikirlere yönelmesinin Alaylar sayesinde engellendiğini görüşündedir²⁵⁸:

“(1880’lerde) Ermeniler uyanmış ve bağımsızlık savaşlarına başlamışlardı. Bu nedenle o zamana dek Osmanlı ülkesinin en sadık unsuru sayılan Ermeniler, artık tehlikeli olarak görülmeye başladılar. Kürtlere gelince, onlar siyasi bakımdan zayıflayıp, o tarihlerde Sultan Abdülhamit’in elinde bir araç haline geldiklerinden, hem Ermeni tehlikesini boğabilirler ve hem de Osmanlı’ya karşı tamamiyle zararsız bir hale gelebilecek derecede kendi güçlerini kaybedebilirlerdi.”

Hamidiye Alaylarına bazı Arap aşiretleri ile Karapapak Türkmen aşireti de alınmakla birlikte ağırlığı Kürt aşiretler oluşturmaktaydı. Saygın’a göre; Alaylara katılanların çoğunluğu “Doğu Anadolu Bölgesinden göçebe ve yarı göçebe Kürt aşiretleri” idi; “Kuzey Irak ve Dersim’deki aşiretler” ise Alaylara katılmamıştı²⁵⁹.

Hamidiye Alaylarının başına buyruk davranışlar sergileyerek amacı dışında hareket ettiği; Ermeni köylerinin yanında Alaylara katılmayan Kürt köylerine de saldırılar düzenleyerek talana giriştikleri bugün çeşitli görüşlerden birçok yazar tarafından kabul edilmektedir²⁶⁰. Bununla birlikte, Alaylar bu davranışları nedeniyle o dönemde de eleştiriye uğramışlardır. Bu eleştiriler çoğunlukla Ermeniler ve büyük devletler tarafından yapılmakla birlikte; yukarıda sözü edilen *Kürdistan* gazetesi çevresi de yayınladığı çeşitli yazılarla Hamidiye Alaylarını eleştirmiş ve bu alaylarda görev

²⁵⁶ Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 286.

²⁵⁷ Kieser, **İskalanmış Barış**, 37.

²⁵⁸ Sasuni, **age**, 115-116.

²⁵⁹ Selami Saygın, **Yeni Şark Meselesi** (İstanbul: Ülke Kitapları, 2003), 186.

²⁶⁰ Örnek olarak bkz. Saygın, **age**, 187-188; Altumur Kılıç, **Titrek Pusula** (İstanbul: Timaş Yayınları), 52; Gerard Chaliand, Yves Ternon, **The Armenians: From Genocide to Resistance** (London: Zed Books, 1983), 28. Bruinessen ve Sasuni, baskın ve yağma hakkının Alaylara resmen tanınmış olduğu görüşündedirler; Sasuni, **age**, 116; Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 286.

alan kişilerin Ermenilere olduğu kadar bölgedeki Müslüman halka da zulmettiğini ifade etmiştir. Gazetenin 26. sayısında yer alan “Kürtler ve Ermeniler” başlıklı yazıda, devlet görevlilerinin bu zulümler karşısında kendilerine başvuran insanlara, “Hamidiye Alaylarında görev alanların Padişaha bağlı oldukları, bu nedenle de onları şikayet etmenin Padişahı gücendireceği” şeklinde yanıt vererek bu hak arama çabalarını engellendikleri dile getirilir²⁶¹. 28. sayıda yer alan “Hamidiye Süvari Alayları” başlıklı bir diğer yazıda ise, Alayların asıl görevinin Osmanlı toprak bütünlüğünün önündeki en büyük tehdidi oluşturan Rus işgalini önlemek üzere düzenli ordu birliklerine yardım etmek olması gerektiği; ancak alayların, tam tersine, sınır boylarında kargaşa yaratarak “bir mıknatıs etkisiyle” Rusları vatanın içlerine çekecekleri ifade edilir²⁶². Söz konusu yazıda Hamidiye Alayları, komşu halkları birbirine düşürmekle de suçlanır²⁶³:

“Hükümetin emirlerine ve kanunlara her bakımdan boyun eğmek zorunda olan ve mahkûm bir unsuru (Ermeniler kastediliyor – Ö.G.) büsbütün işkence altına almak ve yok etmek için elde etkili ve güçlü bir intikam aygıtı olmak üzere kurulmuş olan bu alayların 10 yıldan beri Kürdistan bölgesinde işledikleri cinayetler ve çıkardıkları rezaletler, bütün dünyanın dikkatini çekecek ölçülere varmış, Osmanlı ümmeti ve vatanı için içerde pek büyük zararların ve gediklerin meydana gelmesinin tek nedeni olmuştur. (...) Vatan(in) bayındırlıktan ve mutluluktan uzak tutularak, her köşede kanlı bir yıkıntı meydana getirilmesi, binlerce insan bireyinin hiçbir kanun hükmü önünde mahkûm edilmeksizin yok edilerek şanlı Osmanlı kılıcının masum kanlarıyla bulaştırılması, ‘Hamidiye’ adını taşımayan tüm Osmanlı ümmetinin yaşam ve özgürlüğünün tehlikeye uğratılması, yüzyıllarca kardeşçesine işleyen bir uyum içinde yaşamış değişik unsurların birbirlerine düşürülmesi, vatanın savunması için temel oluşturan düzenli güce zaaf getirilmiş olması. İşte Hamidiye Alaylarının şimdiki niteliklerindeki bitip tükenmez fenalıklar!”

Hamidiye Alayları ile *Kürdistan* çevresi arasındaki bu ayrışma, Kürtler arasında ileride de varlığını devam ettirecek olan bir bölünmeye işaret etmektedir. Bu bölünmenin taraflarından birisi, Ermenilerle uzlaşma ve işbirliğine olumlu bakan (ve *Kürdistan Gazetesi* ile başlatabileceğimiz) çizgiyi takip ederken; diğeri, Ermeni milliyetçiliğini Kürtler için bir tehlike olarak görerek, bu hareketi bastırmak konusunda devletin yanında yer alacaktır. Aşağıda görüleceği gibi, Cumhuriyetin ilanına kadar olan dönemde, Hamidiye Alayları ile ete kemiğe bürünen ikinci eğilim Kürtler arasındaki hakim çizgiyi oluşturacaktır. Bunda, gerek Osmanlının son dönemlerinde gerekse de Milli Mücadele sürecinde, Kürtlerin ve Türklerin İslam

²⁶¹ **Kurdistan**, 469. Alayların yargılanması, Padişahın veya alayları kurmakla görevlendirilmiş olan Mareşal Zeki Paşa'nın iznine bağlıydı, Saygın, **age**, 187.

²⁶² **Kurdistan**, 505-508.

²⁶³ **age**, 506-507.

kardeşliğine yönelik politikanın başarılı bir şekilde uygulanmış olmasının önemli bir etkisi vardır.

3.10. 1894-1896 Olayları

19. yüzyılda yaşanan ve yukarıda sıralanan gelişmeler, daha çok bir Müslüman-Hıristiyan çekişmesi ekseninde, Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin giderek daha fazla gerilmesine neden oluyordu. Yüzyılın son on yılında, bu gerilim açık bir şekilde çatışmaya dönüşmüştü²⁶⁴:

“18.yy’ın sonu gibi geç bir tarihte Kürtlerin Hıristiyan azınlıklara yönelik tavrı, Avrupalı gezginler tarafından örnek bir tavır olarak değerlendiriliyordu. 19.yy’ın sonlarına gelindiğinde ise, yerel ölçekte baş gösteren birçok dinsel saldırı, daha önceki bu uyumlu tabloyu değiştirmişti. Batı’daki Hıristiyan dindaşlarından giderek daha fazla yakınlık ve yardım gören yerel Hıristiyanlar hızlı bir şekilde daha eğitilmiş, kozmopolit ve de zengin hale geldiler. Bu ölçüde artan bir servet doğal olarak, yerel Kürt yöneticilerin daha fazla vergi toplama tutkularını ateşleyecekti. Fakat yükselen eğitim düzeyi ve kozmopolitçilik aynı zamanda Hıristiyanların bu keyfi vergilere boyun eğme olasılığını geçmişe oranla biraz daha azaltıyordu. Bu iki süreç doğal olarak birbiriyle çatıştı. Bir azınlık olan Hıristiyanlar, daha önce de yaptıkları gibi, yerel Müslüman yönetimleri ve Kürt beyleri karşısında, Batıdaki büyük Hıristiyan devletlerden yardım isteyecek ve zaman zaman da bu yardımı alacaktı. Müslümanlar Hıristiyanları gizli kapaklı faaliyetlerde bulunmakla suçlarken, Hıristiyanlar da Müslümanları tehditkar davranmakla suçluyordu.”

Bu gergin ortam, Ermenilerin çok kötü koşullarda yaşadıkları, can ve mal güvenliklerinin olmadığı yönünde propaganda yaparak milliyetçi talepleri konusunda Avrupa’nın desteğini almak isteyen Ermeni komiteciler tarafından kullanılmıştır. Mayevsriy, 1895’te Van’a varıldığı vakit Ermeni-Kürt münasebetlerinin fazlasıyla iyi olduğunu; Türkiye’nin birçok yerinde bu iki kavmin birbiriyle çok zaman dost geçindiğini; ancak, 1895 yılı sonunda bu münasebetin birden aksi şekil aldığını yazar. Mayevsriy’e göre bu olayların sorumlusu, Kürtleri Ermenilere karşı kışkırtan Ermeni komitecilerdir²⁶⁵. Bu yıllarda Ermeni komitecilerin, Müslüman/Kürt kıyafetleri içinde Ermeni köylerine ya da kiliselere saldırılar düzenleyerek her iki tarafı kışkırtmak suretiyle Müslüman (Kürt) – Hıristiyan (Ermeni) çatışması

²⁶⁴ Izady, **age**, 126-127.

²⁶⁵ Mayevsriy, **age**, 186. Yazar, Ermenilerin komitecileri içlerinden kovmaları sonucunda, 1897’de, ilişkilerin eski halini alıp düzelmeye başladığını söyler. Bundan sonra gelen Ermeniler ise Kürtlerle aralarını bulmak için çaba sarfetmişlerdir, **age**.

yaratmaya çalıştıkları Osmanlı arşivlerinden okunabilmektedir²⁶⁶. Üstelik, bölgenin Ermeniler dışındaki Hıristiyan halkları da bu saldırıların hedefi olabilmektedir²⁶⁷.

Ermeni komitecilerin saldırılarının yanında, Hamidiye Alayları da Ermeni köylerine saldırarak ya da haksız yere vergi toplamaya kalkışarak çatışmaların çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu şekilde ortaya çıkan küçük çaplı çatışmalar, silahlı Hınçak fedailerinin öncülüğünde 1894 yılında başlatılan Sasun isyanı ile büyük bir silahlı ayaklanmaya dönüşmüştür. Bu ayaklanmayı Bitlis, Zeytun, Van ve Muş ve diğer yerlerdeki çeşitli isyanlar ile Kürtler ve Ermeniler arasındaki karşılıklı çatışmalar izlemiştir²⁶⁸. İsyânların bastırılmasında ise çoğunlukla Hamidiye Alayları görev almıştır. Olaylarda binlerce insan hayatını kaybederken, çok sayıda Ermeni göç etmek zorunda kalmıştır²⁶⁹.

1894-1896 yılları arasında gerçekleşen kanlı olaylar komitecilerin işine yaramış; henüz filizlenmekte olan Ermeni milliyetçi hareketi, bu olayların ardından güç kazanmıştır²⁷⁰. Yaşanan olaylar, (komitecilerin beklediği gibi) Avrupa'nın dikkatini yeniden Ermenilere çevirmesine neden olmuştur. Ancak büyük devletler Osmanlı'ya karşı Ermenilerin bekledikleri şekilde bir yaptırım girişiminde bulunmamışlar; diplomatik uyarılarla ya da olayları kınayan açıklamalar yapmakla yetinmişlerdir²⁷¹. Nansen'e göre; bunun nedeni dönemin uluslararası ortamıydı. Afrika nedeniyle İngiltere ve Fransa arasında problem yaşanırken; o sıralarda ittifak halinde olan Fransa ve Rusya, olaylara müdahale etmek isteyen İngiltere'yi yalnız bırakmışlardı. Rus Dışişleri Bakanı, "Osmanlı'ya karşı güç kullanmayacakları" ve "Abdülhamit'e olan güvenlerini sarsacak bir şey yaşanmadığı, sadece Padişahın reformları uygulayabilmesi için biraz zamana ihtiyacı olduğunu düşündükleri" yönünde açıklamalar yapmaktaydı. "Kendi çıkarlarına düşünen" Avusturya ise, olaylara karışmak istememişti²⁷².

---

²⁶⁶ Örnek olarak bkz. "Ermeni fesatçıların Muş ve çevresinde Müslüman kıyafetine girerek Ermenileri öldürmeleri", **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)** (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2007), 74-16.

²⁶⁷ Örnek olarak bkz. "Mamuretülaziz'de başlarına sarık saran Ermeni fesatçıların Süryani Kadim Kilisesi'ne saldırımları", **age**, 54-57.

²⁶⁸ İran Genelkurmay Başkanlığı ve İran'ın Türkiye büyükelçiliği (1958-1961) görevlerinde bulunmuş olan Arfa'ya göre; Doğu eyaletlerinde yaşanan bu çatışmalar İstanbul'a da sıçramış; bazı Kürt hamallar ile Ermeniler arasında olaylar çıkmıştır, Hassan Arfa, **The Kurds: An Historical and Political Study** (London: Oxford University Press, 1966), 25.

²⁶⁹ Bournatian, **age**, 94-95; Sasuni, **age**, 119-125; Suakjiyan, **age**, 31; Şimşir, **age**, 218-237.

²⁷⁰ Chaliand, Ternon, **age**, 28.

²⁷¹ Nansen, **age**, 286-290.

²⁷² **age**, 289-290.

4.1.3. Taşnak'ın Ermeni-Kürt İttifakını Sağlamaya Yönelik Çalışmaları

19. yüzyılda gelişen iç ve dış politik olaylar Kürtlerin ve Ermenilerin giderek birbirlerinden daha fazla uzaklaşmaları, hatta birbirlerine karşı cepheleşmeleri ile sonuçlansa da; Ermeni milliyetçileri Osmanlı'ya karşı mücadelelerinde Kürtleri kendi yanlarına çekmeye yönelik birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. İki büyük Ermeni partisi Hınçak ve Taşnak'ın parti programlarında diğer halkların (dolayısıyla Kürtlerin de) Ermenilerin mücadelesine katılımlarının açık olduğuna ve bu mücadelenin aslında ezilen diğer halkların kurtuluşuna da katkı sağlayacağına ilişkin ifadeler bulunmaktadır. 1897 tarihli Hınçak programında, mutlakiyet idaresinin devrilerek yerine kurulması hedeflenen demokratik ve meşruti rejimlerde “milliyet ve sınıf ayırmadan her çeşit hemşehrinin” temsilci seçme ve seçilme hakkı olduğu ve kanun önünde “milliyet ve din farkı” olmadan herkesin eşit olacağı ifade edilmektedir²⁷³. Aynı programda, “Ermeni halkı ile kader arkadaşı olan Ermenistan'ın diğer halklarını, örneğin Asurileri, Kürtleri kazanmak ve bunların aynı baskı altında ezilen halklar olması dolayısıyla hürriyetlerini elde etmek amacıyla bu işte işbirliği yapmalarını” sağlamanın komitenin hedeflerinden biri olduğu ve “bütün küçük milletlerle birlikte Türkiye boyunduruğundan kurtulduktan sonra İsviçre gibi bir genel federasyon kurmak” istedikleri belirtilmektedir²⁷⁴. Partinin aynı yıla ait teşkilat nizamnamesinin birinci maddesinde ise komitenin kurallarına uyan herkesin “cins ve din farkı gözetilmeden” Hınçak komitesi üyeliğine kabul edileceği belirtilmektedir²⁷⁵.

Taşnak partisi de 1892 tarihli Parti Programında komşu halkların desteğini kazanmanın önemi vurgulanmıştır²⁷⁶:

“Taşnak, silahlı olarak amacına ulaşmak için silahlı gruplar oluşturur. Bunlar bir taraftan Hükümete karşı sürekli ve amansız bir savaş verirken; aynı zamanda hem Ermeni ve hem de yabancı unsurları (Süryaniler, Yezidiler, Kürtlerin bir kısmı, emekçi Türkleri, vs.) ezen her türlü şartları ortadan kaldırmaya çalışır. Bu prensip, özülle diğer halkların bize taraftarlığını sağlamasa bile hiç olmazsa, onların bize karşı direnişini durdurabilir.”

Her iki parti de yazılı metinlerinde komşu halkların desteğini ve katılımını sağlamaktan söz etmekle birlikte; Kürtlerin işbirliğini sağlamak konusunda somut

²⁷³ Uras, *age*, 433-434.

²⁷⁴ *age*, 436.

²⁷⁵ Nizamname metni için bkz. *age*, 437-439.

²⁷⁶ Sasuni, *age*, 119. Sasuni'nin kitabına “Sunuş” yazan yayınevi, yazarın kendisinin de “Menşevik Ermeni Hükümeti” döneminde milletvekilliği yapmış bir Taşnak önderi olduğunu belirtir, *age*, 5-6.

adımların daha çok Taşnak partisi tarafından atıldığı görülmektedir²⁷⁷. Saral'a göre; Taşnak ilk yıllarından itibaren Kürtlerle işbirliği oluşturabilmek için çalışmıştır²⁷⁸:

“Taşnaksutyun komitesi, daha ilk senelerinde Kürtlerle anlaşmak ve bunları kendi hesaplarına kazanmak için büyük gayretler sarf etmişti. Cenevre’de komitenin organı olan Truşat gazetesi vasıtasıyla, Arap harfleriyle yazılmış Kürtçe beyannameler tertip olunmuş ve Kürtlere, Osmanlı Hükümeti’nin tuzaklarına kapılmamalarını, Ermeni katliamlarına iştirak etmemelerini ve Ermenilerle dostça geçinerek, hükümete karşı hareket için birleşmelerini tavsiye eden bu beyannameler, dahilde Ermeni komiteciler tarafından Kürtler arasında dağıtılmışlardı.”

Taşnak üyeleri Kürtlere yönelik propaganda faaliyetlerinde, sıradan Kürt halkı ile bir problemleri olmadığını; sadece, Osmanlılarla birlik olarak kendilerini sömürdüklerini öne sürdükleri bazı Kürt ileri gelenlerine karşı olduklarını vurgulamışlardır²⁷⁹:

“1890 yıllarında Taşnak partisinin birinci genel toplantısından sonra, Osmanlı ülkesi içindeki yetkilileri Taşnakların önderliğindeki Ermeni bağımsızlık savaşının Kürt halkına yönelik olmadığını anlatabilmek için, Kürtlere çok fazla çaba sarfettiler ve bu savaşın Osmanlı idaresine ve Osmanlıların elinde bir oyuncak olan yalnızca Kürt despotlarına karşı olduğunu belirttiler.”

Taşnak bu amaçla, bir yandan Kürt halkı arasında propaganda faaliyeti yürütürken, bir yandan da aşiret reisleri düzeyinde çalışmalar yaparak onların desteğini almaya, en azından tarafsız kalmalarını sağlamaya çalışıyordu. Örneğin; 1896’dan itibaren Erzincanlı Keri (Kavafyan) adlı bir Taşnak propagandacısı Dersim bölgesine yerleşerek halk arasında propagandaya başlarken; Van ve Muş yöresindeki ruhani reisler ile bazı komiteciler de aşiret reisleri nezdinde girişimlerde bulunuyordu. Parti, Diyarbakır’da da “İbrahim Paşa Pencanran, Alikan aşiretleri reisleri ve büyük nüfuzları olan Siverek Kürt aşiretleriyle” ittifak etmek istemiş ve bunlardan bazılarına hediyeler vermişti²⁸⁰. Saral’a göre, Türkiyeli birçok Ermeni, “sosyalizm esasları üzerine çalışmak üzere” Van’a ve diğer illere gittiklerinde, aşiret reisleri yerine, önceleri doğrudan Kürt halkı arasında faaliyet göstermeyi tercih etmiş; ancak, “bunlar üzerindeki çalışmalarda iyi sonuçlar alınmadığı için” tekrar aşiret reislerine

²⁷⁷ Hınçak, çoğunlukla “sosyalizmin yorumundan çıkan” tartışmalarla kendi içinde çatışmalar yaşamakta ve bölünmekte iken (bkz. Minassian, *age*, 177); Taşnak, daha çok eyleme ağırlık vermiş ve daha fazla kitleleşmiştir. Chaliand ve Ternon, Taşnak’ın 1896’dan sonra “gerçek bir Ermeni ulusal partisi” halini aldığını söylemektedir, Chaliand, Ternon, *age*, 29. Bu durumun, Taşnak’ın diğer cemaatlere ilişkin faaliyetlerinde elini güçlendirici bir etkiye neden olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, Taşnak’ın Kürtlere yönelik (Hınçak’a oranla) daha aktif bir politika izlemesinin, bir strateji tercihi ile de kuvvetle ilgisi var gibi görünmektedir. Kendisi de bir Taşnak olan Sasuni, kitabında sürekli olarak Kürtlerin dostluğunu kazanmanın Taşnak için önemine vurgu yapmaktadır, bkz. Sasuni, *age*, 127-142.

²⁷⁸ A. Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, 114.

²⁷⁹ Sasuni, *age*, 127-128.

²⁸⁰ Saral, *age*, 114.

yönelmiştir. Buna karşılık, tüm bu çabalar sonuçsuz kalmış; “esaslı bir iştirak” temin edilememiştir²⁸¹.

Sasuni, Taşnakların, silahlı çatışma anlarında dahi Kürtlerle aralarında dostluk kurma çalışmalarına zarar vermemeye gayret ettiklerini ileri sürer. Yazarın bu konuda verdiği bir örneğe göre; 1904 Sasun isyanı sırasında Kulp aşiretiyle savaşan Ermeni fedailerini, kendileriyle savaşan Kürtlere “Biz kirveyiz, geri dönün” diye bağırlar²⁸². Buna karşılık, Kürtler arasından sadece sınırlı sayıda kişi Taşnak’ın bu çağrısına yanıt verir. Özellikle büyük aşiretler ve Hamidiye Alayları ise, Taşnak’ın işbirliği çağrısına hiç olumlu bakmazlar²⁸³.

“Taşnak Partisi’nin atılgan hareketleri birçok aşiret reisleri ve özellikle de Kürt bireyleri üstünde belirli bir etki bırakmıştır. Bunlardan bazıları Taşnak Partisi’nin silahlı komandosu emrine girerek silah taşıyıcılar veya haberciler olarak çalıştılar. Bir kısım aşiret reisleri ise Taşnak gruplarının geçişlerine göz yumarak onlara karşı iyi niyetlerini belirttiler. (...) Ne yazık ki Kürtlerin çoğunluğu ve özellikle güçlü aşiretler ve Hamidiye taburları Ermenilere karşı daimi bir düşmanlık içinde günlük belaydılar.”

Buna karşılık, Kürtlerle işbirliği sağlayabilmenin kendileri için önemini kavramış olan Taşnak, bazı entelektüel Kürtlerin desteğini sağlamayı başaracaktır²⁸⁴:

“Asırlardır komşumuz olan Kürtlerle bir anlaşma ve işbirliği olanağını hiçbir zaman gözden uzak tutmayan Taşnak, Ermeni ulusunun siyasi hayatında sahneye çıkarak Ermeni-Kürt düşmanlığını yumuşatıp, her iki halk arasında bir anlaşma olanağı bulmak için epey çaba sarfetti. Fakat Türk despotizmine karşı da amansız bir mücadeleye girdi. Ne yazık ki; Kürtlerin büyük bir çoğunluğu bu caniyane Türk girdabına kapılıp, Meşrutiyet dönemine kadar bu durumunu muhafaza ettiler. Ancak, 1895-1896 Ermeni kıyımlarından sonradır ki; az sayıda da olsa Kürt aydınları ve diğer bazı Kürt örgütleri kendi öz halkının bu delice tutumuna karşı protesto seslerini yükselterek Ermeni-Kürt anlaşması ilkesi üzerinde ısrarla durdular.”

Sasuni’nin sözünü ettiği aydınların, yukarıda sözü edilen *Kürdistan* gazetesini çevresinden kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Zira, yazarın konu hakkında örnek olarak gösterdiği (1898-1900 yıllarında Taşnak’ın yaygın organı Troşak’ta, çoğunlukla “Bir Kürt” imzasıyla yayınlanan ve Kürtlere hitaben kaleme alınmış olan) yazılar, genellikle bu gazeteden kişilerce kaleme alınmıştır. Ermenilere yönelik saldırılarda yer almamaları ve Ermenilerle işbirliği yapmaları yönünde Kürtlere nasihat edilen bu yazılardan biri, Bedirhan Bey’in oğlu ve *Kürdistan* gazetesinin sahibi Abdurrahman Bey’in imzasını taşır. İsmi vermeyen bir *Kürdistan* yazarı ise; söz konusu gazete

---

²⁸¹ age, 115.

²⁸² Sasuni, age, 128-129.

²⁸³ age, 129.

²⁸⁴ age, 127.

çevresinin, “Ermenilerle anlaşmaya vardıktan sonra Osmanlı Hükümeti’ne karşı direnmeyi” zorunlu bulduğunu ifade eder²⁸⁵.

Kürdistan gazetesinin Şubat 1901 tarihli 26. sayısında ise, “Kürtler ve Ermeniler” başlıklı bir yazı yayınlanır. Söz konusu yazıda, II. Abdülhamid’in “kişisel padişahlık çıkarlarını güvence altına almak” yolunda zulümler yaptığı ve “Kürtlerle Ermeniler gibi birbirini seven iki halkın” arasını bozarak, birbirlerinden nefret etmelerine neden olduğu ileri sürülür. Ermeni ve Kürtlerin aslında birbirleriyle bir kavgalarının olmadığı vurgulanır²⁸⁶. Yazıda Padişah’ın “Ermeni kısımları”na karşı çıkan Avrupalı hükümetlere karşı “Kürdler vahşidir, cahildir, bana da karşı duruyorlar; bununla birlikte terbiyelerine bakacağım” şeklinde yanıt vermesi de eleştirilir. Bu iddiaya, Kürtlerin bilgili ve uygar olduğu ve Ermenilere saldıranların da sadece Hamidiye kuvvetleri olduğu şeklinde yanıt verilir²⁸⁷:

“Kürdistan yörelerinde zulümler meydana getiren, Padişah tarafından silahlandırılmış olan ve Padişahlarının ünlü adına bağlı olmakla övünen Hamidiye Alaylarındaki kişilerden başka kimler vardır?!”

Yazının devamında, Ermenilere saldıran kişilerin padişaha yakın insanlar olduğu ve bunların Müslümanlara da zulmettiği dile getirilir ve son paragrafta “bu zulümlerden kurtulmak istiyorlarsa”, Ermeni ve Kürtlerin bunu “birleşip dayanışmakla” başarabilecekleri söylenir²⁸⁸:

“(Kürtler ve Ermeniler) El ele verip mutluluklarının gereklerini kardeşçe ararlar; bulunca da, o mutluluğa kavuşmakla refah ve rahatlıklarını güvence altına alabilmiş olmak için, üzerlerindeki ağır tutsaklık yükünü kaldırıp atmaya yine elbirliğiyle çalışıp çaba harcarlar. Yoksa, bu durumdan kurtulmanın olanaksız olduğuna lütfen inansınlar da her zorbalığa ve her sıkıntıya tahammül etsinler. Ve yoksa, korku ve felaketlerin somutlaşmış bir gövdesi olan bu zulüm ve despotluk heykelinin* Tanrı dileyinceye kadar karşılarında duracağına kesinlikle inansınlar ve o zulümden zevk ve tat almış olarak rahat buyursunlar!”

Aynı yıl Troşak’ta, Taşnak’ın Ermeni-Kürt sorununa ilişkin görüşünü belirten bir başmakale yayınlanır. Bu makalede şu hususlar vurgulanır²⁸⁹:

“...geçen 10 yıllık sürede Kürtlerle ittifak amacıyla Ermeni devrimcilerinin yer yer yapmış oldukları girişimler, artık sır olmaktan çıkmıştır.(...) Kürtlerle iyi ilişkiler oluşturulması ve bu konunun ilginç bir sorun olarak ele alınması şimdiye dek yalnız Ermenilerin tek yönlü gayretleriyle olmuştur. Son seneler içinde meydana gelen bazı

²⁸⁵ Yazılar için bkz. **age**, 130-134.

²⁸⁶ **Kürdistan**, 467.

²⁸⁷ **age**, 468.

²⁸⁸ **age**, 470.

* Abdülhamit kastediliyor (Ö.G.).

²⁸⁹ Sasuni, **age**, 135.

kıpırdanmalar, örneğin Troşak'ta yayınlanan Kürtlerin makale ve çağrılarını göstermektedir ki bu fikirler Kürtler arasında da filizlenmeye başlamaktadır.”

Ermenilere 19. yüzyıldan beri en çok zarar veren halkın Kürtler olduğu ifade edilen makalede, Kürt-Ermeni çelişkilerinin temelini oluşturan nedenlerden en önemlisinin, “Kürtlerin aşiretlere özgü ilkel yarı-göçebe hayat tarzları” ve bunun yol açtığı “talan ve öldürmeler” olduğuna dikkat çekilir. “Ermenilerin ve Kürtlerin sosyal hayatlarındaki farklı yaşam tarzı, iki ulus arasındaki asıl çelişkiyi doğurur.”²⁹⁰ İkinci neden, Osmanlı ve Rus devletlerinin kullandıkları taktiklerdir. Üçüncü neden İslam dinidir. Kürtler, yaptıkları hareketleri, İslam dininin “sözde” bazı prensiplerine dayandırmaktadır. Makalede bu üç sorunun, “uzun zaman ve devamlı bir uğraşı”yı gerektirecek düzeyde büyük kültürel sorunlar olduğu; bu nedenle, iki halk arasında sürekli, sistematik bir ilişki kurulması umudunun güçlü olmadığı söylenir. Bununla birlikte, Taşnak, asgari düzeyde de olsa bir işbirliğinden umutludur²⁹¹:

“İşte bütün bunlardan dolayı, Kürt-Ermeni çelişkilerini meydana getiren başlıca nedenleri ortadan kaldırma sorunu (...) bütün yönleriyle ve tam olarak bizi uğraştıramaz. Şu halde günümüzde önem taşıyan biricik sorun; acaba hiç olmazsa küçük ölçüde de olsa bu temel engellerin zarar verici niteliklerini hafifletmek mümkün değil midir? (...) Biz belirli bir ortamın mevcut olduğuna ve bu ortam içinde sürekli olmazsa bile bir dönem için etkili ilişkileri herhangi bir Kürt lideri ile oluşturmanın ve bu ilişkileri geliştirmenin mümkün olduğuna inanıyoruz. Fakat başıboş komşumuz Kürtler, yalnız güce önem verdikleri için (...) bize ait olan kuvvetlerimizi daha da güçlendirme(li) ve onlara canlı örneklerle bizim kendi çıkarlarımızı koruyacak gücümüz olduğu gibi, komşularımızın çıkarlarını da koruyacak güce sahip olduğumuzu ispat etmeliyiz. O güce sahip olduğumuz gün Kürtlerin dostluğuna da sahip oluruz. Aksi halde Ermeniler, Kürtlerin gözünde sadece sömürülüp talan yapabilecekleri unsurlar halinde kalırlar; fakat hiçbir zaman *ortak düşman olan Osmanlı*'ya (vurgu bana ait) karşı mücadelede elele verecekleri bir silah arkadaşı olamazlar.”

1903 sonbaharında, Taşnak Partisi'nden Malhas, Süryani ve Kürtlerle dostane ilişkiler kurmak ve özellikle de Şemdinan'daki (Şeyh Ubeydullah'ın oğlu) Şeyh Mehmet Sıddık'la görüşmek amacıyla Hakkari'ye gider. Malhas, Şeyh'e, ‘Kürtleri öz kardeşleri saydıklarını, hareketlerinin amacının bölgede yaşayan herkesin iyileşmesi olduğunu vb.’ anlatır ve Şeyh'ten, habercilerinin ve hamallarının Hoşap bölgesine kadar güven içinde geçmelerinin temin edilmesini ve sınır boylarındaki aşiret reisleri ile aralarında belirli bir anlayışın sağlanması için Şeyh'in nüfuzunu kullanmasını talep eder. Şeyh ise; ‘bölgede olan her kötülük Kürtlerden bilinirken, Ermenilerin büyük devletler tarafından korunduğunu; Ermenileri sevmek için bir

²⁹⁰ age.

²⁹¹ age, 136-137.

neden bulamadığını; buna karşılık, çizmiş olduğu Kürdistan sınırının tanınması koşuluyla, planlarını gerçekleştirmeleri konusunda onlara karşı olmayacaklarını' söyler. Şeyh'in, Malhas'ın talepleri karşılığında öne sürdüğü taleplerden birisi, "Taşnak Partisi'nin Avrupa Hıristiyan devletlerinin yardımını Kürdistan için temin etmeye çalışması"dır²⁹². Aşağıda göreceğimiz gibi, Kürtlerle Taşnak Ermenilerinin Cumhuriyet'in ilk yıllarında birlikte oluşturdukları "Hoybun" bünyesinde de, Ermenilerden beklenen, "Avrupa kamuoyunda Kürtler hakkında varolan olumsuz önyargıların silinmesi ve Kürt hareketine destek verilmesi için propaganda faaliyeti yapılması" olacaktır.

Ermeniler, içeride bu şekilde Kürtlerin desteğini almaya çalışırken, yurt dışında ise, Avrupa'nın desteğini kazanabilmek için Kürtler aleyhinde propaganda faaliyeti gütmektedirler. Kadri Cemil Paşa, 1913 yılında Fransa'da kaldığı dönemde, Avrupalıların Kürtleri ne kadar vahşi dağlılar olarak gördüklerinden bahseder ve burada katıldığı bir konferansta, "Amerikalı misyoner" kılığına girmiş olan bir Ermeni'nin Kürtler hakkında nasıl yanlış bilgiler verdiğine dair tanıklığını anlatır. Kadri ve Ekrem Cemil Paşa'nın konferans sonunda görüşmek için bekledikleri bu kişi, kendisini sıkıştırmaları üzerine; Kürtçe konuşarak Ermeni olduğunu söyler ve "babam, dedem beni tüfekle vurarak yaraladı; sen de burada hançerini çıkar vur" der²⁹³.

---

²⁹² **age**, 136-138. Takip eden yıllarda, Şeyh ile görüşmeye gitmesi planlanan üst düzey Taşnak üyesi, Şemdinan'a gidemez. Şeyh ise, "işbirliği oluşturmak için elinde bütün olanaklar mevcut olduğu halde", 1908 Meşrutiyet ilanına kadar, Taşnak Partisi ile ilişki kurmak için herhangi bir teşebbüste bulunmaz, **age**, 139.

²⁹³ Silopi, **age**, 31-32.

4. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ VE I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

4.1. II. Meşrutiyet Dönemi

4.1.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve 1908 Devrimi

Yukarıda bahsedildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri 19. yüzyılda, devleti modernize etmek ve eski gücüne kavuşturmak amacıyla Batılı kurumları ve teknikleri ülkeye getirmeyi hedefleyen birtakım reform hareketlerine girişmişti. Ancak söz konusu yüzyılda Avrupa’da sadece teknoloji ve kurumsallaşma açısından değil, fikirsel düzeyde de büyük gelişmeler yaşanıyordu ve Batılılaşma hareketinin başlamasıyla bu fikirsel yenilikler genç Osmanlı entelektüelleri arasında taraftar bulmaya başlıyordu²⁹⁴:

“...İslamı Hıristiyanlıktan ayıran duvarda bir kez kapı açılmış bulununca, bu kapıdan geçen fikir trafiğini kontrol etmek ve seçmek artık mümkün değildi. Genç Türkler Avrupa’da seyahat ederek, Avrupalı öğretmenlerle çalışarak Avrupa dilleri öğreniyorlardı. Görevlendirildikleri teknik hünerlerin ötesinde başka şeylerle de ilgilenmeleri ve okumaları kaçınılmaz idi.”

Avrupalı fikirlerden etkilenen bu “Genç Osmanlı” kuşağının anayasal bir rejimin kurulması hedefiyle harekete geçmesi sonucunda, 1876 yılında Meşrutiyet ilan edilmiştir. Ancak bu ilk Meşrutiyet dönemi, 1878 yılında II. Abdülhamit tarafından Meclis-i Umumi’nin “süresiz tatil edilmesi” ve Kanun-i Esasi’nin askıya alınması ile kısa zamanda sona ermiştir²⁹⁵.

Abdülhamit’in bundan sonraki iktidarı süresince Mülkiye ve Harbiye’de eğitim gören yeni kuşak gençler, padişahın aksine, liberal ve anayasal düşüncelere sempati beslemekteydi. 1889’da Mekteb-i Tıbbiye’de bu kuşak tarafından ilk örgütlü muhalefet topluluğu oluşturuldu. *İttihad-ı Osmani Cemiyeti* adındaki bu örgüt, anayasa ve parlamentoyu geri getirme amacıyla dört öğrenci tarafından kuruldu²⁹⁶.

---

²⁹⁴ Lewis, **age**, 131.

²⁹⁵ Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 117.

²⁹⁶ Bu dört Tıbbiyeli kurucu (Ohri’li bir Arnavut olan) İbrahim Temo, (Kafkasyalı bir Çerkez olan) Mehmet Reşit ve (Arapkir’li ve Diyarbakırlı iki Kürt olan) Abdullah Cevdet ile İshak Süküti idi, Lewis, **age**, 194-195.

Bu örgütün baskılar nedeniyle Paris'e kaçan üyeleri, orada Ahmet Rıza'nın önderlerinden olduğu meşrutiyetçilere katıldı. Ahmet Rıza, öteki mültecilerle birlikte 1895'te *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İTC) adında küçük bir örgüt kurdu ve topluluk Fransa'da kendine *Jeunes Turcs* (Jön Türkler) adını verdi²⁹⁷.

1894-1896 yıllarındaki Ermeni bunalımı sırasında Abdülhamit yönetiminin gözden düşmesi, İTC'nin üye sayısında hızlı bir artışa neden oldu. Güçlenen Cemiyet, 1896'da bir darbe tertiplemeye teşebbüs ettiyse de (Abdülhamit'in istihbarat servisi) "Hafıye" örgütünün bu tertibi öğrenmesinin ardından Jön Türklerin birçoğu sürgüne gönderildi²⁹⁸. Bundan kısa bir süre sonra itibarını ve otoritesini yeniden sağlamlaştıran Abdülhamit, Jön Türk muhalefetine ciddi bir darbe vurdu. 1897-1899 yıllarında İTC en sönük zamanını yaşadı ve bu tarihten sonra Prens Sabahattin, örgüt içinde Ahmet Rıza'nın otoritesine ciddi bir tehdit oluşturmaya başladı²⁹⁹:

"Sabahattin, İmparatorluğu canlandırmak için asgari devlete ve serbest girişimin gücüne inanan katıksız bir liberaldi, oysa Ahmet Rıza gitgide bir Osmanlı milliyetçisi haline gelmekteydi. Hareket ikisi arasında bölündü ve bu bölünme 1902'de Paris'te düzenlenen ilk 'Osmanlı Liberalleri Kongresi'nde açığa çıktı."

Jön Türkler arasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları, "bir program etrafında toplanmak ve müşterek kararlara varmak" ihtiyacını doğurmuş ve sonunda 4 Şubat 1902'de (Jön Türklerin en yoğun merkezi olan) Paris'te bir kongre toplanmıştır. Kongrenin fahri başkanlığına *Damat Mahmut Paşa** seçilmiştir. Mısır, Kıbrıs ve Bulgaristan'dan da katılımcıların bulunduğu kongrede Rumları Mozuros ve Dr. Fradhis, Ermenileri ise Sisliyan temsil etmiştir³⁰⁰. Kongrede, üzerinde uzlaşma sağlanamayan iki önemli sorun çıkmıştır. Prens Sabahattin ve taraftarları devrimin sadece propaganda ve yayınlarla yapılamayacağı, askeri kuvvetin de harekete dahil edilmesi gerektiğini

²⁹⁷ Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 130-131.

²⁹⁸ **age**, 131.

²⁹⁹ **age**, 133.

* Damat Mahmut Celaleddin Paşa, anne tarafından II. Mahmut'un torunuydu ve Abdülhamit'in kızkardeşiyle evliydi. Lewis'e göre; onun, oğulları (Prens) Sabahattin ve Lütfullah'la birlikte Jön Türklerle katılması Abdülhamit'e "ağır bir darbe" olmuştu. Buna karşılık, bu katılım, Prens Sabahattin'in Ahmet Rıza'nın karşısında (daha önceki muhaliflerin başarısızlığına karşılık) güçlü bir rakip olarak belirmesi nedeniyle hareketin parçalanmasını şiddetlendirici bir etkide de bulunmuştu, Lewis, **age**, 199.

³⁰⁰ Tunaya, **age**, 106. Tunaya, kongreye hangi Rum ve Ermeni gurupların katılmış olduğu konusunda bir bilgi vermez. Oysa; Taşnaklar kongreye katılırken, Hınçaklar katılmayı reddetmiştir, Arsen Avagyan, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler", **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, ed. Rober Koptaş (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005): 40. Hovannisian, kongreye; Türk, Ermeni, Arap, Rum, Kürt, Arnavut, Çerkez ve Yahudi entelektüellerin katıldığını belirtir, Hovannisian, **age**, 26. Zürcher de bu kongrede "İmparatorluğun bütün milliyetleri"nin temsil edildiğini ifade eder, Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 133.

savunurken; Ahmet Rıza grubu buna karşı gelmiştir. Aynı şekilde, Sabahattin, İmparatorlukta etkin reformlar yapılmasının teminatı olarak Avrupa devletlerinin müdahalesinin sağlanmasını öneren Ermeni delegeleri desteklerken; Ahmet Rıza bunun tamamıyla bir iç sorun olduğu ve herhangi bir dış müdahalenin “gereksiz ve hatta zararlı” olacağı konusunda ısrar etmiştir. Böylece, Jön Türk hareketi içinde Prens Sabahattin ile Ahmet Rıza arasında varolan görüş ayrılığı bu kongrede -kongrenin toplanma amacına zıt bir şekilde- daha fazla belirginleşmiştir³⁰¹. Lewis, iki aydın arasındaki bu ayrılığın, daha sonra *milliyetçilerle liberaller* arasındaki ayrılıklardan biri olarak “billurlaşmaya” başladığını ifade etmektedir³⁰². Bundan sonra, federal ve adem-i merkezîyetçi bir Osmanlı devleti fikrini geliştirmiş olan Prens Sabahattin, Paris’te “Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti” adında yeni bir örgüt kurmuş ve böylece Jön Türklerin iki kanadı arasındaki bölünme resmîyet kazanmıştır³⁰³.

Liberaller ile milliyetçiler (merkezîyetçiler) arasındaki bu bölünmede Kürdistan Gazetesi’nin editörü Abdurrahman Bedirhan, birinciler arasında yer aldı ve yeni kurulan Adem-i Merkezîyet partisine katıldı. Ancak bu parti, İmparatorluk içindeki Hıristiyan *milletleri* kendisine çekemedi; diğer taraftan “dış tehdit” gerekçesiyle Müslüman Osmanlı aydınlarının çoğu milliyetçilerin partisine İTC’ye katılıyordu³⁰⁴. Lewis’e göre; Sabahattin’in fikirleri, başlangıçtaki bazı başarılarına rağmen, “iflasa mahkum”du³⁰⁵:

“[Prens’in] Gönüllerini kazanmak için o kadar çaba harcadığı Ermeniler ve Hıristiyanlar, bir Osmanlı federasyonunda kendilerini çekecek pek az şey buldular ve siyasal arzularını hep birlikte imparatorluğun dışında gerçekleştirmeğe çalışmayı tercih ettiler. Ermeni komiteleriyle çarpışmalardan ve onların iddialarından zaten kızgın olan Türkler için özel teşebbüs ve adem-i merkezîyet, İttihat ve Terakki’den çok daha az tatminkar bir slogan olarak görüldü. Ayrılıkçı milliyetçiliğin ve yabancı emperyalizmin imparatorluğun bütünlüğüne karşı teşkil ettiği gittikçe artan tehdit, adem-i merkezîyeti bir intihar formülü değilse bile, tehlikeli bir formül olarak gösterdi.”

1902 kongresinden sonra Jön Türk hareketi yayılmaya devam etti. Kahire ve Cenevre’de yeni gruplar ortaya çıkarken, 1906’da Selanik ve Şam’da “kıta

---

³⁰¹ Lewis, *age*, 200.

³⁰² *age*.

³⁰³ Lewis, *age*, 201, Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 133.

³⁰⁴ David McDowall, *A Modern History of the Kurds*, 3.bs. (London: I.B. Tauris, 2004), 90-91.

³⁰⁵ Lewis, *age*, 202.

hizmetindeki subaylar arasında devrimci hücreler” kurulmaya başladı³⁰⁶. 1907 yılında, Taşnak Partisi, “Abdülhamit’e karşı kuvvetleri birleştirmek” amacıyla harekete geçti³⁰⁷. Taşnak delegesi Malumyan, Ahmet Rıza ve Sabahattin ile temasa geçerek “bir program üzerinde birleşmek ve icraat şekillerini tayin kaydıyla” bir kongre toplanmasını teklif etti. Bunun üzerine Aralık ayında Paris’te yeniden bir kongre toplandı. Kongre başkanlığına Prens Sabahattin seçildi³⁰⁸. Tunaya’ya göre; bu kongrenin özelliği, “**yıkma** gayesini ön plana almak, muvakkaten her türlü tenkid ve ıslahat fikirlerini bir tarafa bırakmak, aksiyon programı üzerinde anlaşmak”tır³⁰⁹. Kongre henüz toplanmadan şu kararı almıştır³¹⁰:

“Kongreye katılacak her cemiyet, hüviyetini muhafaza etmekle beraber, prensip düşüncesini muvakkaten kale almayacak, diğerlerinin tenkidiyle meşgul olmayacak; istibdada nihayet verilmesi için müşterek bir program tahtında çalışacak; mesai tarzını da üç cemiyetin gizli reyle seçecekleri delegeler tayin edeceklerdir.”

Böylece kongrede, teorik ve ideolojik tartışmalar bir tarafa bırakılmış; bununla birlikte, Ahmet Rıza’nın teklifi üzerine, devrim yapıldıktan sonra halifelik ve saltanat haklarının devamının teyidi karara bağlanmıştır³¹¹. Kongre beyannamesinde Osmanlı Devleti’ni oluşturan *millet*lerin birlik oluşturmayı başardığı ilan edilmiş; Abdülhamit’in “gaddarane” yönetiminin (sadece Hıristiyanlara değil) tüm memlekete “azap” çektiği vurgulanmış ve Abdülhamit Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında yaşanan çatışmaların müsebbibi olarak gösterilmiştir³¹²:

“Otuz seneden beri devam eden bu devir zannolunduğu gibi yalnız Hıristiyanlar hakkında değil bütün Müslümanlar için de mucibi harabî oldu. Hünkar menfaati şahsiyesi uğruna Hıristiyanları tazyiki daimi [sürekli baskı] altında bulundurdu, katliam etti. Müslümanlara gelince tahtı esarete soktu, nefyü tazip [sürgün ve eziyet] etti, kesti, öldürdü. Sonra da kendilerinin etrafındaki canilerin beşeriyete karşı icra ettiği suikastların mesuliyetini Müslümanların üzerine atarak bu suretle milleti mütemeddine [medeni milletler] nazarında haksız olarak müttehim [suçlu] addedilmelerine sebebiyet verdi. Devletin bütün akvamını Abdülhamid birbirini

³⁰⁶ Lewis, **age**, 202-203. Şam’da kurulan “*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*” içinde Mustafa Kemal de yer almıştır, **age**, 203. Tunaya, Mustafa Kemal’i örgütün kurucuları arasında ve “maarif işleri”nden sorumlu olarak göstermektedir, Tunaya, **age**, 151. Lewis, Selanik’te kurulan (ve subay örgütlenmeleri içinde en etkili grubu oluşturacak olan) “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”nin kuruluşunda da Mustafa Kemal ve Şam grubunun rol oynamış görüldüğünü ifade eder, Lewis, **age**, 203. Cemiyetin arkasındaki itici gücü ise Selanik’teki Posta-Telgraf Müdürlüğünde telgraf başkatibi olan (ve sonradan Talat Paşa olarak adlandırılan) Mehmet Talat idi, Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 134-135.

³⁰⁷ **age**.

³⁰⁸ Tunaya, **age**, 107.

³⁰⁹ **age**, 107-108.

³¹⁰ **age**, 108.

³¹¹ **age**. Zürcher, bu kongrede İTC’nin ilk kongrede reddettiği şiddet yöntemlerinin kullanılmasını da kabul ettiğini belirtir, Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 134.

³¹² Tunaya, **age**, 153-154.

müteakıp zulümü cinayetskâranesine kurban etti. Aralarında din ve milliyet husumetleri uyandırmak ve bu husumetleri adeta bililtizam idame etmek suretiyle cümlesini alettevali [ardı ardına] birbiri üzerine saldı: Türk, Ermeni, Rum, Bulgar, Arap, Dürzü, Kürd bunların hepsi tazyik, katliamlar gördü, öğrendi. Bütün bu cinayetlere dehşetli bir nevidiğer Ermeni katliamı, elhaletülhazihî [hâlâ] devam eden Arabistan kıtali failine ‘Büyük katil’, ‘Kırmızı Sultan’ unvanlarını kazandırdı.”

Bununla birlikte, 1907’nin ortalarından itibaren muhalefet hareketini sürgündeki aydınlar değil, Makedonya ve Anadolu’da yeni gruplar oluşturan subaylar yönlendirmeye başlamıştı. Bunlar arasında 1907 Eylülünde İTC ile birleşen Selanik grubu önemli bir ağırlık kazanmıştı³¹³. Bu sırada imparatorlukta ve özellikle ordu içerisinde pahalılık ve hoşnutsuzluk artmıştı. Maaşları sürekli geciken ve büyük maddi sıkıntı içinde bulunan askerler tarafından başlatılan grevler ve isyanlar Anadolu ve Rumeli’de yayılmaya başlamıştı. Bu isyan dalgası, devrim için elverişli bir ortam hazırlarken; 1908 Haziran ayında İngiltere ve Rusya’nın Reval’de bulunduğu haberinin, bu iki devletin “Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalamayı kabul ettikleri söylentisi ile beraber” Selanik’e ulaşmasıyla birlikte İTC eyleme geçme kararı aldı³¹⁴. Zürcher’e göre; bu zamanlamada, “muhtemelen, hükümet ajanlarının örgütün unsurlarını ortaya çıkarmak üzere olduklarının keşfedilmesinin” de etkisi olmuştu³¹⁵. Sonuçta, Makedonya’da genç subaylar “eş güdümlü bir harekâtla, askerleriyle dağa çıkıp Kanun-i Esasi’nin geri gelmesini” talep ettiler. Sultan’ın isyanı bastırma çabaları sonuç vermeyince 23 Temmuz 1908 gecesi, meşrutiyet ilan edildi ve Kanun-i Esasi yeniden yürürlüğe kondu³¹⁶.

Anayasanın yeniden ilanı “her meslekten ve Müslüman, Musevi, Hıristiyan her cemaatten insan” tarafından coşkuyla karşılandı³¹⁷. Devrimi takip eden ilk yıllarda ülkede bir hürriyet havası esti ve farklı görüşlere sahip aydınlar, düşünceleri etrafında örgütlenme şansına sahip oldu. Ne var ki bu özgürlük havası, beklenenden daha kısa ömürlü olacaktı³¹⁸:

“Abdülhamit istibdadının sona ermesini izleyen birkaç hürriyet yılı içinde, ülkenin daha önce hiçbir zaman tanımadığı bir tartışma ve deneme fırsatı oldu. Bir dergi ve kitap sığınağı içinde, modern devlette din ve milliyetin, hürriyet ve sadakatin temel sorunları tartışıldı ve incelendi. Devrimi izleyen yeni parlamenter ve idari cihazlarda yeni hükümet yöntemleri düşünüldü ve denendi. Ve tartışmalar sükûtle, denemeler de

³¹³ Lewis, **age**, 204; Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 135.

³¹⁴ **age**.

³¹⁵ **age**, 135-136. Lewis, 1908’de Rusya ve İran’da meşruti rejimler kurulmuş olmasının da devrimi cesaretlendirici bir rol oynadığını belirtir, Lewis, **age**, 204.

³¹⁶ Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 136.

³¹⁷ **age**, 140.

³¹⁸ Lewis, **age**, 212.

diktatörlükle sona ermiş olmakla beraber, sonsuz olarak reddedilemeyecek yeni ümitler ve yeni istekler yaratılmıştı.”

4.1.2. Meşrutiyet Döneminde Kürt Örgütlerinin Kurulması

1900 yılında kurulduğu öne sürülen ve hakkında fazla bir bilgi bulunmayan “Kürdistan Azm-i Kavî Cemiyeti” ilk Kürt örgütü olarak bilinmekle birlikte, Kürt derneklerinin kurulması daha çok 1908 sonrasına rastlamaktadır. Alakom’a göre; 1900-1920 yılları arasında İstanbul’da onu aşkın Kürt örgütü kurulmuştur ve hepsi yasal olarak kurulan bu örgütlerin çoğu “kültürel amaçlı” derneklerdir³¹⁹. Bozarslan, bu dönemdeki Kürt cemiyetlerince gösterilen faaliyetleri tanımlamak için kullanılan “kültürel” milliyetçiliği; “Kürd kimliği ile ortaya çıkmak ve Kürdlerin uyanmasını ve ‘medeniyete’ varmasını hedefleyen talepler ileri sürmek” olarak ifade etmektedir³²⁰.

Bozarslan, 20. yüzyılın başında ortaya çıkan Kürt milliyetçiliğinin, hem Ermeni milliyetçiliğinden hem de Türk milliyetçiliğinden etkilendiğini ve onlara bir karşılık şeklinde geliştiğini öne sürer³²¹. Yazara göre; Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde “hem geleneksel Kürt seçkinleri hem de doğmakta olan Kürt entelijensiyası” Kürtleri ayrı bir halk olarak tanımlamaya çalışıyorlardı. Bunu yapmaktaki amaçları ise, bir yandan “İmparatorluğun doğusunda bir Ermeni Devleti’nin kurulmasını engellemek”, diğer yandan da bölgede doğrudan bir Türk yönetiminin kurulmasının önüne geçmektir³²².

Bu yıllardaki Kürt milliyetçiliği, siyasi talepler içerdiğinde dahi, Osmanlıcı olmaktan vazgeçmiyordu. Kürt basını da Kürtlüğü, bağımsızlık talebinde bulunmadan, Osmanlı sözleşmesinin yenilenmesi çerçevesinde anlıyordu. Bağımsızlığa yönelik ilk talepler ise, yıllar sonra, iki savaş arası dönemde ortaya çıkacaktı³²³.

Meşrutiyet döneminde kurulan Kürt cemiyetleri arasında en önemlilerinden biri “Kürt Milli Komitesi” olarak da bilinen” *Kürt Teaviün ve Terakki Cemiyeti* (KTTC) idi³²⁴. 1908 yılında, “II. Meşrutiyetin yarattığı özgürlükçü ortamın etkisiyle hareketlenen Kürt aydınları” tarafından İstanbul’da kurulan KTTC’nin ilk başkanı

³¹⁹ Rohat Alakom, “1900’lerin Başında Kurulan Kürt Örgütleri ve Kürt Örgütlenme Tarihi”, **Tarih ve Toplum**, c.35, s. 205 (2001): 17.

³²⁰ Bozarslan, “Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi”, 845-846.

³²¹ Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği”, 93.

³²² **age**, 93-94.

³²³ **age**, 94.

³²⁴ Jwaideh, **age**, 200.

(Şeyh Ubeydullah'ın oğlu) Seyid Abdülkadir'di³²⁵. Alakom'a göre; KTTC, "İstanbul'da kurulup da doğuda güçlenen en önemli Kürt örgütü"dür.

1909 yılında kapatılacak olan KTTC'nin yayın organı "Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi" (KTTG) adlı dergidir. M. E. Bozarslan'a göre; dergide çıkan yazılardan KTTC'nin siyasetinin iki temel üzerinde yapılandırıldığı anlaşılmaktadır: "meşrutiyet ve özgürlük çerçevesi içinde Osmanlı Devleti'nin birliği" ve "o devletin sınırları içinde Kürdlerin ve Kürdistan'ın özgürlüğü"³²⁶. Süleyman Nazif, İsmail Hakkı Baban, Said-i Nursî* gibi ünlü isimlerin yazılarının yayınlandığı KTTG'nin ilk sayısında "Derneğin Bildirisi" başlıklı bir yazı yayınlanmıştır. Derneğin tüzüğü gereğince "Osmanlı sınırları içinde Kürd halkının eğitim ve uygarlık yolunda gelişmesi için çalışmalar yapılacağı" belirtilen yazıda; "herhangi bir halkın diğer bir halk üzerine ayrıcalığının olmaması" ve "Osmanlı illerine daha fazla yetki verilmesi" istenmektedir. Yazının sonunda, "Derneğin diğer konularda Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin programını kabul edeceği" de belirtilmiştir³²⁷.

KTTC'nin, -Kürdistan gazetesinin yazarları gibi- Ermeni ve Kürtlerin ittifakına önem verdiği görülmektedir³²⁸:

"...kültürel milliyetçiliğin yeni bir ifadesi olan ve II. Meşrutiyet sonrasında kurulan Kürt Terakki ve Teavün Cemiyeti Ermeni ve Kürtler arasında barış ve kardeşliği ve her iki halkın meşrutiyetle yönetilecek yeni bir Osmanlı birliği çerçevesinde yer almasını hedeflemekteydi."

Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi'nde, Kürt-Ermeni ilişkilerine yönelik bazı yazılar yayınlanmıştır. Bu yazılardan birinde şöyle söylenmektedir³²⁹:

"Kürdlerle Ermenilerin sakin oldukları illerde bu iki halk arasında varolan bazı anlaşmazlıkları temelden çözmeye yarayan önlemleri açıklamak üzere derneğimiz tarafından yüce İçişleri Bakanlığı'na daha önce sunulmuş ve Babiâli'ce ilgiyle dikkate alınmış olan muhtıra içeriğinin biran önce yürürlük alanına konulmasını, İçişleri Bakanı Paşa hazretlerinin heybet ve büyüklükle tanınmış devletli ilgilerinden beklemekteyiz.

Sözü geçen muhtıranın içeriği, her iki halkın gelecekte mutlu durumlarını ve bir kat daha iyi geçinmelerini sağlayacak nitelikte bulunduğundan, [gereğinin] Ermeni yurttaşlarımızca da yerine getirilmesi son derece arzu edilip dilenilmektedir."

³²⁵ Alakom, "Kürt Örgütlenme Tarihi", 18.

³²⁶ M. Emin Bozarslan, "Sunuş", **Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi: Kürtçe-Türkçe Dergi 1908-1909**. (Latin harflerine) çev. M. E.Bozarslan (Uppsala: Fyris-Tryck AB, 1997): 22.

* Said-i Nursî, gazetede çıkan bazı yazılarında Said-i Kürdî ve bazılarında da Molla Said isimlerini kullanmıştır, **age**, 21.

³²⁷ **age**, 22-23.

³²⁸ Bozarslan, "Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi", 845.

³²⁹ **Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi: Kürtçe-Türkçe Dergi 1908-1909**. (Latin harflerine) çev. M. E.Bozarslan (Uppsala: Fyris-Tryck AB, 1997): 359.

Bir başka yazıda ise; Kürtlerin, “İslam şeriatı gereğince” Ermenilerin haklarına her zaman saygı gösterdikleri, bu iki halkın binlerce yıldır birlik ve sevgi içinde yaşamış oldukları düşüncesi işlenmektedir³³⁰. Söz konusu yazıda; Kürtlerle Ermenilerin “özgürlük sayesinde barış ve uzlaşmayla birlik olarak” refah ve mutluluğa kavuşmuş olduklarını görmenin, ülkesini ve devletini gerçekten sevenlerce “en çok arzu olunacak bir durum” olduğu ifade edilmektedir. Aynı yazıda, aralarında “soy ve milletçe asla kin ve düşmanlık olmadığı halde” iki halkın ilişkilerinde son zamanlarda “bir çeşit bozukluk” meydana geldiği belirtilirken, bu durumdan “nasılsa bir süredir ülkenin her tarafına yayılan kötü yönetim” sorumlu tutulmakta ve ayrıca, bunda Doğu bölgelerindeki eğitim eksikliğinin de rolü olduğu ileri sürülmektedir³³¹.

Bununla birlikte; Hamidiye Alaylarını oluşturan aşiret ağaları ve şeyhler ile (Kürdistan gazetesi çevresi ile olduğu gibi) İstanbul’da (özellikle KTTC etrafında) örgütlenmiş olan Kürt aydınları arasında Ermenilerle ilişkiler konusunda varolan ayrıma burada değinmek gerekir. Meşrutiyet döneminde “Aşiret Süvari Alayları” adını alacak olan bu Kürtler, Ermenilerle ittifaktan yana değillerdi. Bozarlan, bunun nedenini, bu Kürtlerin 1894-1896 yıllarındaki Ermeni olaylarında zenginleşmiş ve devletle patron-müşteri ilişkisi kurmuş olmalarına bağlar³³². Bununla birlikte, Alaylardaki Kürtlerin birebir Ermeni çeteleriyle savaşmalarının ve Ermeni isyanlarını bastırmakla görevlendirilmiş olmalarının da, bu kişilerin, Ermeni meselesini Batılı fikirlere yakınlık duyan entelektüel Kürtlerden farklı yorumlamalarında etkili bir unsur olabileceği ileri sürülebilir.

Meşrutiyet döneminde kurulan diğer dernekler arasında İstanbul’daki Kürt çocukları için bir okul açmayı hedefleyen “Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti; Amerika’da bulunan Kürtlerin desteklediği “Kürdistan Muhiban Cemiyeti”; İstanbul’daki Kürt öğrenciler tarafından “Kürtlerin bilimsel ve toplumsal ilerlemesi ve gelişmesi yolunda çaba göstermek” amacıyla kurulan “Hevi Kürd Talebe Cemiyeti” gibi dernekler yer almaktadır³³³. I. Dünya Savaşı yıllarında bu derneklere (aralarında ayrı bir devlet kurmayı da hedefleyen örgütlerin de bulunduğu) yenileri eklenecek ve bunlar arasından savaş sonrasında da varlığını devam ettirebilenler, 1927 yılında Lübnan’da

---

³³⁰ age, 461.

³³¹ age, 461-462.

³³² Bozarlan, “Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi”, 846.

³³³ Alakom, “Kürt Örgütlenme Tarihi”, 18-20.

kurulacak olan *Hoybun* adlı örgüte katılacaklardır³³⁴. Bu örgüt aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

4.1.3. Kürt ve Ermeni Örgütlerinin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İlişkileri

20. yüzyıl başlarında gazete ve dernekler etrafında örgütlenmeye başlamış olan Kürt aydınları, çoğunlukla Jön Türk hareketiyle de yakın ilişki içinde bulunuyorlardı. Jön Türkler arasında 1902’de ortaya çıkan bölünme sonrasında bu Kürt aydınlardan kimisi Prens Sabahattin’in liderliğindeki Liberalleri desteklemiş; Abdullah Cevdet ve İshak Sükuti gibi kimi Kürtler ise bizzat İttihat ve Terakki’nin kuruluşunda görev almışlardı³³⁵.

Buna karşılık, 1908 devrimi, II. Abdülhamit döneminde ayrıcalıklı bir yer edinmiş olan Kürtlerin geniş bir kesimi -özellikle de Hamidiye Alaylarına katılan aşiretler ve şeyhler- tarafından endişeyle karşılanmıştı. Avagyan, Kürtlerin Meşrutiyet karşısındaki tepkisini “açıktan açığa düşmanca” olarak nitelendirirken; Sasuni, Meşrutiyetin ilanıyla Sultan Hamid dönemindeki Kürt-Türk işbirliğinin kaybolduğunu, Kürtlerin artık “anti-Meşrutiyetçi”, dolayısıyla da “anti- Türk” bir siyaseti benimsediklerini iddia eder³³⁶. Bozarslan da Alayların “Kürtlerin Babası” olarak tanımladıkları II. Abdülhamit’in 1909’da tahttan indirilmesi sonrasında, İTC’ye karşı tepkilerin arttığını ve 1909-1914 yılları arasında Ermenilere karşı başlamış olan Kürt isyanlarının, böylelikle devlet karşıtı bir nitelik kazandığını ileri sürer³³⁷.

Ermeniler açısından bakıldığında ise; Meşrutiyetin ilan edilmesinin bu halkın geniş kesimleri tarafından memnuniyetle karşılandığı görülmektedir. Avagyan’a göre; 1908 Devrimi Ermeni partilerinde Ermenilerin koşullarının iyileşeceği yönünde bir beklenti oluşturmuş ve bu beklenti onları devlete karşı tutumlarında değişiklik yapmaya kadar götürmüştür³³⁸:

³³⁴ Alakom, “Kürt Örgütlenme Tarihi”, 20-21.

³³⁵ bkz. yukarıda “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve 1908 Devrimi”.

³³⁶ Avagyan, *age*, 37; Sasuni, *age*, 144;

³³⁷ Bozarslan, “Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi”, 846. Bozarslan, 1908-1914 yılları arasında yerel düzeyde -özellikle Bitlis, Barzan ve Soran’da- ortaya çıkan Kürt ayaklanmalarının, Kürtlerde milliyetçilik ve/veya özerklik taleplerini sistemleştirdiğini öne sürmektedir, *age*. Gaunt ise, söz konusu ayaklanmaların, özellikle 1913 Bab-ı Ali darbesinden sonra “doruğa” çıktığını ve ayaklanmalara önderlik eden liderlerin, “Arnavutların kendi Müslüman devletlerini kurma başarısından” esinlendiklerini belirtir, Gaunt, *age*, 70.

³³⁸ Avagyan, *age*, 33-34.

“Anayasal düzenin kurulması, Ermeni partilerinin faaliyetlerinde değişikliğe gitmelerini ve yeni koşullara uymalarını da dayattı. Bu durum özellikle bağımsızlık fikrine ilişkindir. 1908 Devrimi’nin ardından Ermeni siyasi partileri, anayasal uygulamaların gelişmesiyle Batı Ermenilerinin yaşamlarının kolaylaşacağına, takibatların kesilmesiyle durumlarının iyileşeceğine, toprak davalarının çözüleceğine, II. Abdülhamit döneminde ellerinden alınan mal varlıkları ve toprakların iade edileceğine iyiden iyiye inanmışlardı. Bu nedenle partiler tüm çabalarını anayasal kurumların işleyişinin sözde kalmamasına yoğunlaştırmışlardı. Böylelikle Osmanlı Ermenilerinin ilerlemesi sağlanacaktı.”

Sasuni, Meşrutiyetin ilanı sayesinde Ermenilerin durumunun iyileşmeye başladığını; takibata uğramış olan birçok Ermeni’nin bu sayede yerlerine dönebildiğini söyler. Ona göre; bu “hürriyet ve kişisel güvenlik döneminde” Ermenilerin ekonomik ve kültürel yönden de durumları hızlı bir şekilde gelişme göstermiştir³³⁹. Bu nedenle Ermeniler “canla başla Meşrutiyete sarılarak”, ilk günden itibaren “bütün güçleriyle” elde ettikleri hürriyeti korumaya uğraşmışlar ve “kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarına öncelik tanıdıklarından” Osmanlı devletine karşı tutumlarını değiştirmişlerdir³⁴⁰. Sasuni Ermeni partilerinin bu dönemde İTC karşısındaki tutumunu şu sözlerle ifade etmektedir³⁴¹:

“Ermenilerin ve Taşnak partisinin bu dönemde Türksever oldukları söylenemez ise de şurası bir gerçektir ki onlar Meşrutiyetçi ve Meşrutiyet rejiminin sadık taraftarları idiler. Böylece Ermeni-Türk düşmanlığı dost komşu halklar şekline dönüşüp son bulurken silahlı Ermeni bağımsızlık hareketi de Osmanlı Meşrutiyetçilerine karşı mücadelen vazgeçiyorlar ve onlarla dost haline geliyorlardı.”

Bununla birlikte; Ermeni partileri içinde, Jön Türklerle “ülkede anayasal bir düzen kurulması için birlikte mücadele etmeye yönelik” bir anlaşma yapan tek parti Taşnak olmuştur³⁴². Taşnaklar, Avagyan’a göre; her fırsatta devrimin “bir yıl önce Taşnaksutyun ile Jöntürkler arasında Paris’te yapılan anlaşmanın sonucu” olduğu yönünde propaganda yapmışlar ve “İttihatçıların gücüne dayanarak Ermenilerin ulusal ve siyasi yönetiminin dizginlerini” ellerine geçirmişlerdir³⁴³. Hınçaklar ise, “Meşrutiyetin temel ilkeleri olarak ilan edilen ‘özgürlük, eşitlik, kardeşlik’ ilkelerine aykırı bir biçimde” Prens Sabahattin taraftarlarına yönelik sert bir tutum takınmış olan İttihatçılara karşı temkinli durmayı tercih etmişlerdir. Hınçaklar, 1902 ve 1907

---

³³⁹ Sasuni, **age**, 143-144.

³⁴⁰ **age**, 144.

³⁴¹ **age**.

³⁴² Avagyan, **age**, 33.

³⁴³ **age**. Avagyan, Taşnak partisinin devrimden sonra özerklik fikrinden vazgeçerek adem-i merkeziyet talebi üzerinde durduğunu belirtir. Yazar, buna karşılık partinin adem-i merkeziyetçi Sabahattin ile anlaşmak yerine neden İTC ile birlikte hareket etmeyi seçtiğini sorar ve bunun nedenini, ülkede gerçek iktidarın bu ikincilerin elinde bulunmasına ve Taşnakların, Osmanlı Ermenilerinin sorunlarının ancak İTC’nin yardımlarıyla çözülebileceği inancında olmalarına bağlar, **age**, 36.

kongrelerine katılmayı de reddetmişti ve İttihatçılarla liberaller arasındaki bölünmede, adem-i merkeziyet taraftarı olan Sabahattin'in fikirlerini kendilerine daha yakın bulmuşlardı. Bununla birlikte, Jön Türklerin çok kısa bir zamanda gerçekleştirdikleri anayasal devrim, Sabahattin ile bir ön anlaşma yapmış olan Hınçak Partisi'nde bir şaşkınlık yarattı ve parti bir süre gelişmeleri bekleme kararı aldı. Bu sırada Taşnaksutyun, İTC'nin gücünden faydalanarak pozisyonunu güçlendirmeye devam etmekteydi. Hınçak Partisi'nin kararsız tutumu ise partinin bazı şubelerinin Taşnak'a katılmasına, böylece Taşnak'ın daha da güçlenmesine neden oluyordu³⁴⁴. Bu durumda Hınçaklar ülkeye dönme kararı aldılar ve İttihatçılar Hınçakların dönüşünü memnuniyetle karşıladılar³⁴⁵. Avagyan'a göre; bu dönemde İTC'nin ülkede faaliyet gösteren Ermeni partilerinin önüne sürdüğü tek koşul "mücadelede devrimci yöntemlerden ve Ermeni vilayetlerinin bağımsızlığı fikrinden vazgeçmeleri" olmuştur. Bunun üzerine, İttihatçılara karşı şüpheli tutumlarından tam olarak vazgeçmemekle birlikte, Sabah-Gülyan adlı Hınçak lideri, Pera'daki Ermeni kilisesinde bir konuşma yaparak "Osmanlı Meşrutiyeti ilan edilmiş olduğundan, biz Hınçaklar, ihtilal fikirlerimizi bırakıyor ve faaliyetlerimizi memleketin ilerlemesine adıyoruz" demiştir³⁴⁶.

Sasuni'ye göre; Meşrutiyet karşısındaki tutumlarında gayet açık olarak görülen bu farklılık nedeniyle, Ermeniler ve Kürtler Meşrutiyetin ilk günlerinden itibaren ayrı ayrı cephelerde yer almışlardır. Yazar, böylece Kürt-Ermeni çelişkisinin gittikçe daha kötü bir durum aldığı; ancak bu durumun ciddiyetini ne Ermenilerin ne de Kürtlerin fark ettiklerini belirtir³⁴⁷.

Ermeni partileri, 1909 yılında ortaya çıkan "31 Mart isyanı" sırasında da İTC ile birlikte hareket etmiştir. Avagyan'a göre; isyan öncesinde İTC'ye karşı yürütülen gerici kampanya gayrimüslimler arasında tedirginlik yaratmış ve "eski duruma dönüş ve elde edilen anayasal hakların yok edilmesi olasılığı", Hıristiyan halkların siyasi partileri ile İttihatçılar arasında varolan görüş farklılıklarını yumuşatmıştır³⁴⁸. Yazara göre; isyanın bastırılmasında Taşnak ve Hınçak, Bulgar ve Rum devrimci örgütleri

---

³⁴⁴ age, 40-41.

³⁴⁵ age, 41. Yazar, İttihatçıların böylece, Hınçak liderlerinin faaliyetlerini daha yakından izleme fırsatı bulduklarının altını çizer, age.

³⁴⁶ age.

³⁴⁷ Sasuni, age, 144. Sasuni'ye göre; bu çelişki Türklerin yararına olmuş ve "1915 Ermeni katliamını" doğurmuştur, age.

³⁴⁸ Avagyan, age, 58.

ile birlikte büyük etkinlik göstermiştir³⁴⁹. İsyanı bastırmak için karşı tedbirler alan İTC, 15 Nisan'dan itibaren isyancılara karşı askeri bir sefer başlatır. Sonuçta isyan, düzenli birliklerden ve çoğunluğunu Arnavutların oluşturduğu gönüllü birliklerden oluşan *Hareket Ordusunun* İstanbul'a girmesiyle son bulur³⁵⁰.

Buna karşılık, İstanbul'da yaşanan gerginlik kısmen Anadolu'ya da yansır ve 1909 Nisan ayında Adana'da Ermeni ve Müslüman halk arasında şiddetli çatışmalar yaşanır. Zürcher, olayların, “merkezi hakimiyetin bozulmasını İttihatçılara saldırmak için bir fırsat” bilen “eski rejimin bazı taraftarları” tarafından çıkarıldığını ve ayaklanmanın büyüyerek Ermenilere yönelik bir katliama dönüştüğünü ifade etmektedir³⁵¹. Lewis, yaşananların sorumluluğunun farklı şekillerde algılandığını; Avrupalılar olayları “dehşet”le karşılarken, Müslüman halkın bunu “Ermenilerin küstahlığı ve Hıristiyan Avrupa'nın ikiyüzlülüğü” olarak değerlendirdiğini belirtmektedir³⁵². Avagyan ise, Ermeni partilerinin olayların çıkmasında İTC'nin parmağı olduğunu düşündüklerini ileri sürmektedir. Yazara göre; bu şüphe Ermenilerin İTC'ye olan güveninin sarsılmasına neden olmuştur³⁵³. Bu nedenle, Adana olaylarının ardından toplanan ilk Taşnak kongresinde (Varna, 1909) “taşra akımı” İttihatçılarla bağların koparılmasını savunur. “Merkez akım” (İstanbul) ise, böyle bir adımın “gerici güçlere” hizmet edeceği ve anayasanın sağladığı “yarım yumalak hakları” da tehlikeye düşüreceği gerekçesiyle bu görüşe karşı çıkar. Sonuçta, Taşnaklar, İTC ile işbirliğine devam etme kararı alırlar³⁵⁴.

Bundan sonra, Taşnaklar ile İTC arasında bir dayanışma anlaşması imzalanır ve bu durum “Ermeni nüfusun bazı kesimlerinde” memnuniyetsizlik yaratır³⁵⁵. Hınçak Partisi, bu memnuniyetsizliği kullanarak Ermeni cemaatinin bazı kesimlerini yanına çekmeyi başarır. Buna karşılık, anlaşmanın yarattığı hoşnutsuzluk uzun sürmez ve İTC ile anlaşmak Taşnaksutyun'u daha da güçlü bir konuma taşır. Osmanlı

---

³⁴⁹ *age*, 60-61.

³⁵⁰ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 145-146. Avagyan, Hareket Ordusu İstanbul'a girdiği gün, şehrin dış bölgelerinde köyleri olan Kürtlerin, Ermeni kırımına girişecekleri yönünde bir haber alındığını ve ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın bu kırımını önlemek amacıyla belirlenenden 24 saat önce şehre girdiğini iddia eder, Avagyan, *age*, 61.

³⁵¹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 148.

³⁵² Lewis, *age*, 216.

³⁵³ Avagyan, *age*, 65-67.

³⁵⁴ Avagyan, *age*, 69. Taşnak'ın bu kararı bazı Ermenilerde rahatsızlık yaratsa ve Hınçak Taşnak'ın bu tavrını eleştirmek üzerinden kısa bir süre Ermeni cemaatinin bazı kesimlerini yanına çekmeyi başarsa da; Taşnak'ın (iktidar partisi) İTC ile anlaşması, partinin konumunu güçlendirdi, *age*, 72-73.

³⁵⁵ Avagyan'a göre, Ermeni Patriği de anlaşmayı eleştirenler arasındaydı. Patriklik, genel olarak İTC karşıtı bir propaganda yürütüyor ve Taşnakları da Ermeni kilisesinin tabanını tehdit etmekle suçluyordu, Avagyan, *age*, 72.

Ermenilerinin çoğu, -31 Mart vakasını başarılı bir şekilde bastırarak gücünü pekiştiren- İTC'ye olan yakınlığı nedeniyle, sorunlarını bizzat Taşnak Partisinin çözebileceğine güvenmektedir³⁵⁶.

İttihatçılardan uzaklaşan Hınçaklar ise, 1912 yılında, İTC'ye muhalif bir parti olarak ortaya çıkan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile anlaşılır. Bu tarihten sonra Hınçaklar İTC tarafından “Osmanlıcılığın terk edilerek Türkleştirmeciliğe gidilmesini, tarımsal düzeltimlerin ve idari ademimerkeziyetçiliğin gerçekleştirilmemesini, askerlik hizmetinin kötüye kullanılmasını” şiddetle eleştirirler³⁵⁷.

Taşnaklar, aralarında beliren tüm anlaşmazlıklara karşın İTC'yi desteklemeye devam etti. Bununla birlikte, 1912-1913 Balkan Savaşlarının, Osmanlı İmparatorluğu için Balkanlarda ciddi toprak kaybına neden olması sonucu, Avagyan'a göre; İTC Türkçülük doktrinini iyiden iyiye benimsedi ve “Ermeni vilayetlerinde ikinci bir Balkan sorununun ortaya çıkmasını tüm gücüyle engelleme stratejisini” sahiplenme noktasına geldi³⁵⁸. Dündar da, Türkçülüğün politik bir proje olarak kabul görmesinin Balkan Savaşları sonrasında gerçekleştiğini ifade eder³⁵⁹:

“Balkan Savaşı bir dönüm noktasıdır. Bir yandan Avrupa topraklarının kaybı, nüfusun Müslüman yüzdesini artıran bir demografik sonuca yol açarken, aynı zamanda Arnavutlar başta olmak üzere Osmanlılık projesinin Müslüman halklar için dahi hiçbir inandırıcılığının kalmadığı[nın] belirginleş[mesi], Türkçülüğün politik bir kurtuluş reçetesi olarak kabul edilmesi gerektiği inancına yol açmıştır.”

1912-1913 Balkan Savaşları sonrasında büyük devletler tarafından toplanan Londra konferansından, kuşatma altında bulunan Edirne'nin Bulgarlara teslim edilmesi kararının çıkması; o sıralarda hükümetin yoğun baskısı altında bulunan İttihatçılara “parti çıkarları adına değil yurt sevgisi adına” eyleme geçme fırsatı verdi ve İTC 23 Ocak'ta bir hükümet darbesi (*Babiâli baskını*) gerçekleştirdi³⁶⁰. Darbe, 21 Temmuz 1912'de kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin (otoriter yönetimlerine karşı ciddi bir muhalefet oluşmuş olan) İttihatçıların hakim olduğu meclisi feshederek ve hizmet başındaki bütün subaylara politikaya karışmayacaklarına dair

---

³⁵⁶ **age**, 72-73.

³⁵⁷ Minassian, **age**, 217.

³⁵⁸ Avagyan, **age**, 110.

³⁵⁹ Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, 3. bs. (Ankara: İletişim Yayınları, 2008), 61.

³⁶⁰ Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 161-162

senet imzalatılarak iktidardan uzaklaştırmış olduğu İTC'yi yeniden iktidara taşıdı³⁶¹. Bundan sonra İTC, “iç siyasal duruma tamamen hakim” duruma geldi³⁶².

Avagyan, Babiâli baskını sonrasında “Osmanlı ülkesinin bütününün Türkleştirilmesi programının” İTC'nin başlıca hedefi haline geldiğini ileri sürmektedir³⁶³. Yazara göre; bu durum, daha önce İTC ile yakın ilişkisi olan Taşnakları tedirgin etmiştir. Avagyan'ın *Noveye Vremya* gazetesinden aktardığı ve bir Taşnak lideri tarafından kaleme alınan aşağıdaki yazı, örgütün yöneticilerinin 1913 baskını ardından yaşadıkları tereddüdü yansıtması açısından önemlidir³⁶⁴:

“Acıklı bir kaniya varmıştık: Meşrutî rejim mi, mutlakîyet mi hakim olacaktı; iktidar ılımlıların mı, muhafazakarların mı elinde olacaktı? Ermeniler, kendilerini çiğ çiğ yemeleri için Kürtlerin önüne atılmış, hiçbir hakka sahip olmayan reaya olarak mı kalacaklardı hep? Belli ki Kürtlerle yapacağı işbirliği ve onların sempatisini kazanmak Türk ve Müslüman hükümet için, hiçbir hakkı olmayan Hıristiyanları barındırmaktan daha büyük önem taşıyor, buna hiç şüphe yok.”

İttihatçılar ile Taşnaklar arasındaki temel anlaşmazlık, Ermeni reformlarının uygulanması için büyük devletlerin müdahalesi konusunda ortaya çıkmaktaydı*. İttihatçılar, Ermenilerden reformların uygulanması konusunda büyük devletlerin müdahalelerini geri çevirmelerini istiyordu. Bu talebin 1913 yılında, iki grubun temsilcilerinin katıldığı bir toplantıda kendilerine iletilmesi karşısında Taşnaklar, konuyu uluslararası denetimden çıkarmaya güçleri olmadığı; ancak bir anlaşma sağlandığında büyük devletlerin denetiminin daha hafif bir şekle bürünmesi için çalışacakları yanıtını verdiler³⁶⁵. Bu toplantıda Taşnaklar tarafından ileri sürülen talepler ise şunlardı³⁶⁶:

“Müslümanlarla tam bir hak eşitliği, Avrupalı valilerin atanması, bu valilerin Avrupa devletlerinin onayı alınarak görevlendirilmeleri, Ermeni vilayetlerindeki jandarma güçlerinin yüzde ellisinin Ermenilerden oluşması vb.”

Böylece, Taşnak ile İTC arasındaki gerginlik artmaya başladı. Avagyan'a göre; Hıristiyan halkların sempatisini kazanmak için laik bir politika izliyormuş gibi görünen İTC, bundan sonra gerek duyduğunda “İslam kartına oynamaktan” da geri

³⁶¹ Lewis, *age*, 222-224.

³⁶² Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 163.

³⁶³ Avagyan, *age*, 110.

³⁶⁴ *age*, 126.

* Hatırlanacağı gibi bu konu, 1902 yılındaki Osmanlı liberalleri kongresinde de gündeme gelmişti (bkz. yukarıda “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve 1908 Devrimi”).

³⁶⁵ *age*, 126-127.

³⁶⁶ *age*, 127.

durmamıştı³⁶⁷. Yazar; İTC'nin Kürtler ve Çerkezler arasında Ermeni karşıtı bir hareket örgütlediği gibi, Balkanlardan gelen Müslüman muhacirleri de demografik yapıyı değiştirmek amacıyla Ermeni bölgelerine yerleştirme politikası izlediğini ileri sürer³⁶⁸. McDowall da, “laik görünümüne karşın” İTC'nin, Kürtleri “Ermenilerden uzak tutmak ve Ruslar tarafından kandırılmalarını engellemek” amacıyla Abdülhamit tarafından uygulanan Panislamcı politikayı sürdürdüğüne ve 1910 sonbaharından itibaren, “kafirlere karşı” savaş söylemini kullanarak Kürtleri harekete geçirmek için, aşiret liderleriyle görüşmek üzere İstanbul'dan birçok delegasyon gönderdiğine dikkat çeker. Yazara göre bu çabalar, Kürt-Ermeni işbirliğinin önüne set çekmeye yardımcı olmuştur³⁶⁹.

Tüm bunlara karşılık, İTC hükümeti, 1914 yılında Rusya ile -büyük devletlerin onayladığı- bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı. Bu anlaşma, Doğu Anadolu'da geniş yetkileri bulunan iki müfettişliğin kurulmasını öngörüyordu. Reformların uygulanmasını ve karma polis gücünü izlemekle görevli müfettişler tarafsız Avrupa ülkelerinden seçilecekti. Mayıs ayında, birer Belçikalı ve Hollandalı müfettiş gönderildi; ancak savaşın patlak vermesi bu planın uygulanmasına engel oldu³⁷⁰.

4.2. Birinci Dünya Savaşı

I. Dünya Savaşının yaklaşmakta olduğu yıllarda, Doğu bölgelerinde “yerel Ermenilerle Müslümanlar özellikle de Kürtler” arasındaki ilişkiler (1894-1896 yıllarında şiddetini arttırmış olan çatışmalardan sonra) “bir derece normale dönmüştü”; ancak gerginlik sürüyor ve sık sık çatışmalar oluyordu³⁷¹. Söz konusu yıllarda “*Dar'ül İslam*”ın Hıristiyan devletlerce işgal edilmesi tehlikesi artarken, imparatorluk içindeki Hıristiyan unsurların bu devletlerle işbirliği yaptığı şüphesinin oluşması sadece Ermenilerin değil, bölgede yaşayan diğer Hıristiyan halkların da Müslümanlarla arasının bozulmasına neden oluyordu. I. Dünya Savaşı başladığında Doğu vilayetlerine giden Hubbard, (gerçek bir dağ halkı olarak tanımladığı) Nasturilerin Kürtlerle ilişkilerinde Ermenilerden daha şanslı olmadıklarını ve savaş sırasında Nasturilerin mi yoksa Ermenilerin mi daha fazla acı çektiğinin tartışılır

³⁶⁷ **age**, 76. Oysa, yazara göre; İTC daha önce (31 Mart isyanının bastırılmasından beri) bütün muhaliflerini “şeriat yandaşı” olarak damgalamaktaydı, **age**.

³⁶⁸ **age**, 128.

³⁶⁹ McDowall, **age**, 112.

³⁷⁰ Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 169; Bournoutian, **age**, 98-99.

³⁷¹ **age**, 169.

olduğunu söyler³⁷². Henüz savaş başlamadan (1913'te) Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van'da gezmiş olan Korgeneral Guinness ise, Keldanilerin Kürtlerin elinden "Ermenilerin çektiğinden de fazla" çekiyorlar gibi göründüklerini belirtir³⁷³. Yazar, Kürtlerin, "Türk hükümetinin paralize olmasından faydalanarak" Hıristiyan köylerini bastığını; artık (1895-96'lardaki gibi) katliamlar olmasa da adam öldürme, tecavüz ve hırsızlık olaylarının devam ettiğini belirtir³⁷⁴. Bununla birlikte yazar, Türk sınırlarının Avusturya, İtalya ve Balkan Devletleri tarafından işgal edilmesinden sonra Hıristiyanlara karşı düşmanlık artmış olsa da, mevcut durumun, Anayasa öncesinden "şüphesiz" daha iyi olduğunu da vurgulamaktadır³⁷⁵.

4.2.1. Ermeni Tehciri Sırasında Kürt Aşiretlerinin Tutumu

Dünya Savaşı başladığında, Osmanlı Ermenilerinden bazıları Rus ordusuna katılmışlardı³⁷⁶. Gaunt, Rusların düzenli ordularında "çoğunluğu Rus vatandaşı 100.000 Ermeni'ye ek olarak", 10.000 kadar gönüllü Osmanlı Ermenisi bulunduğunu ve Rusların bu gönüllülere "Ermenistan'ın kurtuluşuna yardım edecekleri" vaadinde bulduklarını belirtir³⁷⁷. Bunun yanında Osmanlı ordusundaki bazı Ermeniler de firar etmekte ve "Osmanlı hatlarının gerisinde gerilla faaliyetleri" olmaktadır³⁷⁸. Mayıs 1915'te, "işgal tehlikesi altında bulunan" bölgelerdeki Ermenilerin göç ettirilmesini mümkün kılan "*tehcir kanunu*" kabul edildi ve Talat Paşa'nın girişimiyle yüzbinlerce Ermeni Suriye çölünün merkezindeki Zor bölgesine yerleştirilmek üzere yerlerinden sürüldü³⁷⁹.

---

³⁷² G. Ernest Hubbard (Secretary of Delimitation Commission), **From the Gulf to Ararat: an expedition through Mesopotamia and Kurdistan** (New York: Dutton, 1917), 254.

³⁷³ Walter Guinness, **Impressions of Armenia** (London: Spottiswoode, Ballantyne & Co. Ltd., 1918), 15.

³⁷⁴ **age**, 13.

³⁷⁵ **age**, 19.

³⁷⁶ Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 170.

³⁷⁷ Gaunt, **age**, 95.

³⁷⁸ Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 170.

³⁷⁹ **age**. Tehcir kararının alınmasının ardındaki asıl nedenler ve uygulanış şekli kadar, yerlerinden sürülen ve hayatlarını kaybeden Ermenilerin sayısı da bugün geniş çaplı bir tartışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu konuda gerek Türk resmi tezlerini gerekse de Ermeni tezlerini desteklemek üzere yüzlerce kitap yazılmıştır. Bunlar arasında daha tarafsız görünen eserler de vardır. Bu konudaki geniş literatürün olduğu kadar, 1915 olayları gibi -ancak çok derin tarihi araştırmaların konusunu oluşturabilecek- ihtilafli bir konunun tartışılması da bu tezin sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle tehcir konusu sadece Kürtlerin bu olay sırasında takındığı tutum açısından ele alınacaktır.

McDowall, göç ettirilen Ermenilerin yollarda Kürt aşiretleri tarafından saldırılara uğradıklarını ileri sürmektedir³⁸⁰. Bununla birlikte yazar, Kürtlerin samimi ilişkilerinin olduğu Hıristiyan komşularını ya da (korunma hakkına sahip olan) tebaası durumundaki Hıristiyan reayayı saklamaları türünden olaylara da rastlandığını belirtir. Fakat, sürgün emirlerine karşı çıkanlar yöneticilerce cezalandırıldıkları için, yazara göre; bu tür olaylar kural olmaktan çok “istisna” oluşturmuştur³⁸¹.

McDowall, Kürtlerin tehcir sırasında Ermenilere karşı olumsuz davranışlar sergilemesinde, “intikam duygusu”nun ve Kürt aşiretleri arasında 19. yüzyılın sonlarından itibaren artan “kanunsuzluk hali”nin yanı sıra, “Müslüman bir imparatorluk ve onun düşmanları arasında giderek büyüyen gerginliğin doruk noktasına ulaşmış olması”nın da etkili olduğunu ileri sürer. Yazara göre; Müslüman kimliği burada önemli bir rol oynamış; Kürtlere sık sık Hıristiyan komşularının düşman Avrupa devletleri ile bağlantıları karşısında kendilerinin ne kadar zayıf ve saldırıya açık olabilecekleri hatırlatılmıştır³⁸².

Bedirhan Bey’in torunu Süreyya Bedirhan, düzenli ya da düzensiz Kürt birliklerindeki askerlerin zihinlerine, Ermenilerin düşmanla işbirliği yaptığı ve Kürdistan’da bir Ermeni devleti kurulması için Ruslarla anlaşma imzaladıkları yönünde propaganda yapan Jön Türklerce Ermeni karşıtlığının kazındığını ileri sürer³⁸³. Safrastian da, “düzensiz ve düşüncesiz” çok sayıdaki Kürt’ün Ermenilere karşı “kışkırtıldığını” iddia eder³⁸⁴.

McDowall, Abdülhamit’in Kürtleri Osmanlı Devleti içinde eritmek istemesi gibi, Jön Türklerin de onları zorla asimile etmeyi planladıklarını iddia eder ve Kürtlerin bu

---

³⁸⁰ McDowall, **age**, 104. Yazar, ayrıca, Ermenilerin terk ettikleri mülklere Müslümanlarca (kasabalarda Türkler ve Kürtler, kırsalda ise Kürtler) el konulduğunu ve buna idareciler tarafından izin verildiğini öne sürer, **age**. Benzer görüşler, birçok Ermeni ya da Batılı yazar tarafından dile getirilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı topraklarında görev yapan Amerikan Büyükelçi Morgenthau bunlardan sadece biridir. Morgenthau’nun iddia ettiğine göre; sürgün edilen Ermenilerin kervanları Kürtler tarafından saldırıya uğramış ve kervana eşlik eden jandarmalar Ermenileri korumamıştır, Henry Morgenthau, **Ambassodar Morgenthau’s Story** (London: Sterndale Classics, 2003), 265.

³⁸¹ McDowall, **age**, 104. Yazar, 1915 yazında Türklerin ve Kürtlerin, Rusya’nın korumasını talep ettikleri bilinen Hakkari’deki savaşçı Nasturilere karşı da harekete geçtiklerini söyler. Rusların mühimmat yardımını kabul ederek Osmanlı’ya savaş ilan eden Nasturi patriği Mar Şimon, Rus kuvvetleriyle temas kurmak için gittiği Urmiye’de Rusların Hakkari’ye girmesinin mümkün olmayacağını öğrenir. Bunun üzerine Hakkari’li Nasturiler Urmiye’ye doğru kaçarlar ve göç edenlerden 15.000 kadarı Urmiye’ye ulaşmayı başarır, **age**.

³⁸² McDowall, **age**, 104-105.

³⁸³ Süreyya Bedirhan, **Kürt Davası ve Hoybun** (İstanbul: Med Yayınları, 1994), 38.

³⁸⁴ Safrastian, **age**, 76.

planlardan haberdar olmadan, Ermeni tehcirine yardımcı olmalarının “acı bir ironi” olduğunu ifade eder³⁸⁵. McDowall’a göre; İTC, planını hiçbir zaman ilan etmemiş ama kısmen uygulamıştır. Yazar, IDS sırasında Rus ordusunun ve Ermenilerin Doğu Anadolu içlerine doğru ilerlemesiyle buradaki sivil halkın tahliye edilmesini bu planın bir uygulaması olarak görür ve bu sırada 700.000 kadar sivilin zorla tahliye edildiklerini, bunların belki yarısının ölmüş olabileceğini ancak binlercesinin -asimilasyon planının öngördüğü gibi- Batıya yerleştirildiğini belirtir³⁸⁶.

Kürtler, I. Dünya Savaşında Osmanlı ordusu için büyük bir insan gücü sağlamıştır³⁸⁷. Savaş sırasında Doğu cephesi’nde ordu komutanlığı yapan Mareşal Fevzi Çakmak, gerek Ruslara karşı çarpışan gerekse de Ruslar lehine ayaklanan Ermenilerin isyanlarının bastırılmasında görev alan Kürt gönüllülerden ve aşiret tugaylarından sıkça bahsetmektedir³⁸⁸. Bununla birlikte bazı Kürt aşiretleri savaş sırasında isyan etmiş; ancak daha sonra tekrar Osmanlı saflarında yer almışlardır. Çakmak’a göre; Ruslar, 1916 yılında Ermenileri ve bir “firari”yi bazı Dersim aşiretlerine göndermiş ve onlara silah vererek “Türklerle mücadele için” kışkırtmışlardır. Bunun üzerine söz konusu aşiretler isyan etmişler, ancak kısa bir süre sonra “Rusların aleyhine” dönerek hem Rus askerlerini hem de Ermeni taburlarını Tunceli civarındaki bölgelerden geri sürmüşlerdir³⁸⁹.

4.2.2. Ermenilerin Rus Ordusuyla Birlikte Doğu Anadolu’ya Girmeleri

I. Dünya Savaşı sırasında Doğu vilayetlerini işgal eden Rus ordusunda -yukarıda belirtildiği gibi- önemli miktarda Ermeni subay ya da gönüllü bulunuyordu. Sasuni’ye göre; bu dönemde Kürtler, Rus idaresinin sürekli olacağından ve bu idarede Ermenilerin hakim ulus durumuna geleceklerinden endişe ediyorlardı. Ekim devrimi sonrasında ise Türkler ve Kürtler, Osmanlı sınırları içinde er-geç bir Ermenistan kurulacağına inanmışlardı³⁹⁰. Yazara göre; savaş sırasında yaşananlar Ermenileri ve Kürtleri iki ayrı cephe haline getirmişti ve şimdi Osmanlı’nın himayesinden yoksun kalan Kürtler, Ermenilerin öç almasından korkarak; Rusları

---

³⁸⁵ **age**, 105.

³⁸⁶ **age**, 105-106.

³⁸⁷ McDowall, askere alınan binlerce Kürt’ün özellikle Sarıkamış’taki 3. Ordu altında ve diğer cephelerde hayatını kaybettiğini belirtir, McDowall, **age**, 105. Bununla birlikte, Dersim’in belli Alevi aşiretlerinin de aralarında bulunduğu bazı Kürt aşiretleri askere alınmaya açıkça karşı çıkarlar. Bazı Kürtler ise düzenli ordu altında değil aşiret alayları altında savaştı, **age**.

³⁸⁸ bkz. Çakmak, **age**, 88, 89, 128, 238 ve diğer yerler.

³⁸⁹ **age**, 232-235.

³⁹⁰ Sasuni, **age**, 171-172.

Ermenilere tercih ediyorlardı. Ancak, Rus askerleri işgal ettikleri Doğu Anadolu topraklarından 1917 Devrimi sonrasında çekildiklerinde, Ermeniler onlarla birlikte dönmediler. Sasuni, 1917 sonu ile 1918 başlarında, *Dersim yamaçlarından Bingöle, Sasun dağlarından Van-Çataka kadar* olan alanın sadece Ermeni idaresi altında olduğunu ve bu sırada bölgedeki Müslümanların birçok haksızlıklara maruz kaldığını belirtir³⁹¹. Jwaideh, devrimin ardından ordunun dağılmasıyla birlikte, Rus subayların denetiminden çıkan silahlı Ermeni grupların Erzurum-Erzincan bölgesinde çok sayıda Kürdü katlettiğini; Van, Bitlis, Muş gibi yöreler de benzer olayların yaşandığını ifade etmektedir³⁹². Karabekir de, Bolşevik Devrimi sonrasında Taşnak Ermeni idaresine düşen Doğu illerindeki halkın büyük katliamlara uğramış olduğunu not eder³⁹³.

Bolşevik devriminin ardından “Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan’daki Bolşevik aleyhtarı topluluklar” Aralık 1917’de başkenti Tiflis olan Transkafkasya Federal Cumhuriyeti’ni kurdular. Bu hükümetin temsilcileri, Osmanlı ile Bolşevikler arasında imzalanan ve sınırların 1876 yılındaki konumuna getirilmesini öngören Brest-Litovsk antlaşmasını kabul etmediler³⁹⁴. Bunun üzerine Enver Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Kafkasya’ya doğru harekete geçti³⁹⁵. Mayıs 1918’de Transkafkasya Cumhuriyeti önce Gürcistan’ın, ardından da Azerbaycan ve Ermenistan’ın bağımsızlıklarını ilan etmesiyle üç bağımsız cumhuriyete ayrıldı³⁹⁶. Bu sırada Kafkasya içlerine ilerlemekte olan ve Eylül ayında Azerbaycan’ı işgal eden Osmanlı ordusu, I. Dünya Savaşının ittifak devletlerinin yenilgisiyle sona ermesi üzerine ateşkes ilan etmek zorunda kaldı³⁹⁷. Bundan sonra, doğu sınırlarının belirlenmesi için bir çok diplomatik görüşme gerçekleştirilecek; kesin sınırlar ise ancak Milli Mücadele sonrasında oluşturulabilecektir.

4.2.3. Savaş Sonrasında Bazı Kürt ve Ermeni Çevrelerin Ortak Hareket Etme Çabaları: Paris Barış Konferansı

I. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir yıkıma neden olmuş ve savaşa katılan diğer ülkelere oranla çok fazla nüfus kaybı yaşanmıştır. Tekeli’ye

---

³⁹¹ age, 172.

³⁹² Jwaideh, age, 243.

³⁹³ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, 2. bs. (İstanbul: Emre Yayınları, 1995), 199.

³⁹⁴ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 174-175.

³⁹⁵ age, 175.

³⁹⁶ “Armenia”, *Encyclopedia Britannica*, 380.

³⁹⁷ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 175-176.

göre; “cephe gerilerinde de etnik gruplar arasında sivil savaşların” yaşanması, nüfus kaybının çok daha büyük olmasına neden olmuştur. Balkan Savaşları ile başlayıp I. Dünya Savaşı ile süren ve Kurtuluş Savaşı ile sonuçlanan 10 yılda, Anadolu’da yüzde 30’a yakın bir nüfus kaybı yaşanırken, Doğu Anadolu’daki bazı illerde “Müslüman ve Ermeni kesimlerin” nüfus kayıpları yüzde elliye aşmıştır³⁹⁸. Izady, savaş sonunda, Doğu Anadolu topraklarının görüntüsünü, “altyapısı tahrip edilmiş, toplumu aleni bir karışıklık içine düş[müş], aydınları sağa sola dağılmış, geriye kalan her şey ise aşiret reislerinin ve şeyhlerinin tam denetimi altına girmiş olan bir ülke” sözleriyle tanımlamaktadır³⁹⁹.

Sasuni’ye göre, savaş sonrasında Ermeniler galip devletlerin desteği ile büyük Ermenistan’ı elde edeceklerine inandıklarından Kürtlerin ittifakına fazla önem vermeyerek onlarla herhangi bir ilişki geliştirmeye yönelmediler. Kürtler de Ermenilerle işbirliği geliştirmek konusunda çaba göstermediler. Tersine, Kürtlerin çoğu, 1918’in başından itibaren Ermenilere karşı Kafkaslara doğru ilerleyen Osmanlı ordusunu “kıvançla desteklediler” ve 1920 yılına kadar “Osmanlının” varlığını tercih etmeye devam ettiler⁴⁰⁰.

Bu süreçte Kürtlerle Ermeniler arasında şiddetli çatışmalar yaşanmakla birlikte; barış antlaşmasında kendilerine Osmanlı sınırlarında kalan topraklardan daha fazla pay verilmesini isteyen Ermeniler* Kürtlere yönelik çeşitli propaganda faaliyetleri de yürütmüşlerdir. Kazım Karabekir, bu propagandaya örnek olarak Iğdır’daki Ermeni kumandanının Muson nahiyesi aşiretlerine gönderdiği 15 Mart 1920 tarihli beyannameyi gösterir. Beyannamede şöyle yazmaktadır⁴⁰¹:

“Ey Kürtler,

Biz Ermenilerle Kürtler binlerce seneden beri toprak ve su kardeşi ve komşu olarak yaşamışız. Türkler aramıza girmezden evvel, bizim ecdadımız uzun müddet birbirleriyle kirve olmuşlardır. Hiç kimsenin ve hiçbir tarihin inkar edemeyeceği bir hakikattir. Fakat son zamanlarda Türkler dışarıdan gelerek aramıza fesat tohumunu ektiler. Ve kurdukları tuzaklarla bizleri birbirimize düşürdüler. Rahatımızı bozdular. Kendi menfaatleri için her iki taraftan birçok günahsız dökülmesine sebep oldular. Bunun için size hitab ederek beyhude yere kan dökülmemesini teklif ediyorum. Size son sözüm acele ediniz, menfaatinizi ayak altına almayınız. Bundan sonra Ermeni ve Kürt kanı dökülmesine Allah razı değildir. Ordum henüz işe başlamadan uyuşmak

³⁹⁸ İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu”, **Toplum ve Bilim**, s. 50 (1990): 59.

³⁹⁹ Izady, **age**, 129.

⁴⁰⁰ Sasuni, **age**, 172-173.

* Ermeni Cumhuriyeti yöneticileri ve askerleri kastedilmektedir.

⁴⁰¹ Karabekir, **Kürt Meselesi**, 127-128.

üzere kendi tarafınızdan benimle konuşmak için adam göndermenizi teklif ederim. Aksi takdirde başlayacak bir muharebede arzusunun hilafında (isteğim dışında – Ö.G.) şediden (kötü/sert – Ö.G.) muamele etmeye mecbur olacağım. Emin olunuz ki bu dahi hakkınızda hayırlı olmaz.”

Savaş sona erip Mondros mütarekesi imzalandıktan hemen sonra Ermeniler Avrupa’da diplomatik çalışmalarda da bulunmaya başlamıştı. Barış görüşmelerinin sürdüğü Paris’te, Aharonian başkanlığındaki “Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu” ile Bogos Nubar Paşa öncülüğündeki “Ermeni Milli Delegasyonu” imzalanacak barış antlaşmasında kendi taleplerinin karşılanmasına yönelik görüşmeler gerçekleştiriyorlardı⁴⁰². Aynı şekilde, Şerif Paşa önderliğindeki bir Kürt delegasyonu da Kürtler adına taleplerde bulunmak üzere Paris’te bulunuyordu⁴⁰³. Abdülhamit döneminde önemli diplomatik görevlerde bulunmuş olan Şerif Paşa, Meşrutiyetin ilanından sonra Jön Türklerle anlaşamayarak Paris büyükelçiliği görevinden alınmış; bundan sonra İstanbul’da Kürt örgütlerinin kurulmasında önemli bir rol oynamış ve 1918 yılında kurulan *Kürdistan Teali Cemiyeti*’nin en etkili isimlerinden biri olmuştur⁴⁰⁴. 1914 yılından başlayarak “gelecekte kurulması muhtemel bir Kürt devleti için güvence sağlamak üzere” İngilizlerle görüşmelerde bulunan ancak aradığı desteği bulamayan Şerif Paşa, savaşın sonlarına doğru İngilizlerle yeniden temasa geçmiştir. 1919 yılının Ekim ayında İngiliz yetkililere yazdığı bir mektubunda “Türklerin Kürtler ve Ermeniler arasındaki düşmanlığı artırmaktaki başarıları nedeniyle Kürdistan’da politik durumun kötüleştiğini”; öncelikle bu iki halkın “karşılıklı olarak birbirlerinin meşru ve ulusal haklarını tanımalarına dayanan bir uzlaşma zemini” yaratmaları gerektiğini ifade etmiş ve bu amaçla Londra’da Kürt ve Ermeni temsilcilerden oluşan bir komite kurulmasını önermiştir⁴⁰⁵. Böyle bir komite hiçbir zaman kurulmamış olsa da; Şerif Paşa Paris’teki Ermeni delegasyonları ile “kişisel olarak uzlaşmakta” başarılı olacaktır⁴⁰⁶. Jwaideh’e göre; Barış

---

⁴⁰² Sasuni, **age**, 175. Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu, “1914 sınırlarına göre eski Rus Çarlığı içinde bulunan Ermenileri”; Ermeni Milli Delegasyonu ise, tüm Osmanlı Ermenileri ile “dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan Ermenileri” temsil ediyordu, **age**, 259.

⁴⁰³ Jwaideh, “Kürt milliyetçi örgütleri”nin Barış Konferansı’nda Kürtleri temsil etmek üzere Şerif Paşa’yı seçtiklerini söylemektedir, Jwaideh, **age**, 251. Jwaideh, söz konusu örgütlerin hangileri olduğu konusunda bilgi vermemektedir. Bununla birlikte Alakom, Şerif Paşa’nın dahil olduğu *Kürdistan Teali Cemiyeti*’nin (diğer adıyla *Kürt Kulübü*), “Sevr Barış Görüşmelerinde Kürtlerin istemlerini uluslararası platformlara ulaştırmak için” büyük bir çaba harcadığını ifade eder, Alakom, “Kürt Örgütlenme Tarihi”, 20. Sasuni ise, “Şerif Paşa’nın Kürt aydınları veya nüfuzlu aşiret reisleri tarafından tayin edilmiş olduğu”nun iddia edilemeyeceğini ileri sürmektedir, Sasuni, **age**, 176.

⁴⁰⁴ Kemal Kirişçi, Gareth M. Winrow, **Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi**, 4. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), 86.

⁴⁰⁵ Jwaideh, **age**, 247-251.

⁴⁰⁶ **age**, 251.

Konferansında “herhangi bir gelişme sağlayabilmek için” Paşa’nın öncelikle, “büyük ölçüde Ermeni katliamlarının bir sonucu olan ve Müttefik güçler arasında yaygın Kürt karşıtı eğilimin” üstesinden gelmesi gerekiyordu ve Şerif Paşa “hem büyük güçlerin sempatisini hem de Ermenilerin dostluğunu kazanmayı” başardı⁴⁰⁷. 20 Kasım 1919’da Şerif Paşa ve Ermeni delegasyonları aralarında anlaşma sağlayarak Barış Konferansına sunulmak üzere bir bildiri imzaladılar. Bogos Nubar, Ohancanyan* ve Şerif Paşa imzalı bu bildiriye, “aynı ari ırktan” gelen Kürtlerin ve Ermenilerin amaçlarının bağımsızlık olduğu ileri sürülüyor ve kurulacak olan bağımsız Kürt ve Ermeni devletleri için büyük devletlerin yardımı talep ediliyordu. Ermeni ve Kürt milliyetçileri arasında uzlaşmazlık konusu oluşturan “sınırların belirlenmesi” konusu ise büyük devletlere bırakılıyordu⁴⁰⁸:

“...aramızdaki anlaşmazlık konusu olan topraklara gelince, açık bir şekilde sileri temin ederiz ki bunların bir çözüme bağlanmasını Barış Toplantısının kararına bırakıyoruz. Çünkü verilecek kararın adaletli bir şekilde verileceğine eminiz. Aynı zamanda her iki devletimizin de içinde yayan azınlıkların hukuki haklarına saygı göstermek konusunda tam birlik içinde olduğumuzu da bildiririz.”

Ermenistan’ın ABD elçisi Armen Garo, Kürtlere toprak konusunda taviz verildiği gerekçesiyle bu bildiriye protesto etti. Sorun Ermeni basınında tartışma konusu oldu. Ermeni delegasyonları, basında yayınlanması için Amerika’daki Ermeni ileri gelenlerine yolladıkları bir telgrafta, Ermeni-Kürt anlaşmasının Ermeni çıkarlarına tehlike teşkil etmediğini belirtti⁴⁰⁹.

Kürtlerden de anlaşmaya tepkiler geldi. Kirişçi’ye göre; Şerif Paşa’nın “Kürtlerin de oturduğu alanlarda bir Ermeni devletinin kurulmasına razı olması” Kürtlerde “şaşkınlık” yarattı ve birçok Kürt aşiret reisi Paris’e Türklerden ayrılmak istemediklerini bildiren telgraflar çekti⁴¹⁰. Diğer taraftan, Şerif Paşa’nın da üyesi olduğu ve üyeleri arasında ciddi görüş farklılıkları bulunan Kürdistan Teali Cemiyeti’nin bazı üyeleri de Ermenilerle yaptığı anlaşma nedeniyle Şerif Paşa’yı kınadı. Bunlar arasında Cemiyetin başkanı olan ve cemiyet içinde “bağımsızlık” yerine “özerklik” fikrini destekleyen kanatta yer alan Seyid Abdülkadir de yer alıyordu. Kürtlerin tek isteğinin “serbest gelişme imkanı” olduğunu savunan Abdülkadir, Kürtleri “dindaşları” olan Türklerden ayırma düşüncesinin kabul

---

⁴⁰⁷ age, 251-252.

* Bildiriye Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanvekili olarak imzalamıştır.

⁴⁰⁸ Önerge metni için bkz. age, 177.

⁴⁰⁹ Telgraf metni için bkz. age, 178.

⁴¹⁰ Kirişçi ve Winrow, age, 84.

edilemez olduğunu ileri sürdü⁴¹¹. Şerif Paşa gelen tepkiler üzerine cemiyetten istifa etti ve Sasuni'ye göre; bu sonradan bu anlaşmanın varlığını inkar etti⁴¹².

Sonuçta, 1920 yılında imzalan Sevr Antlaşması'nda Osmanlı'nın Doğu vilayetlerinin bir kısmını da içine alacak bir Ermenistan kurulması karara bağlandı; ancak bu devletin Türkiye ile sınırı belirlenmedi. Antlaşmanın 89. maddesi, bu sınırların belirlenmesi için ABD Başkanı Wilson'un hakemliğini kabul etmekteydi⁴¹³:

“Öteki Bağlı Yüksek Taraflar gibi, Türkiye ile Ermenistan da, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın saptanması işini Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır.”

Aynı antlaşma, Kürtler için de kademeli olarak bağımsızlığa geçişin yolunu açıyordu. Buna göre⁴¹⁴;

“Fırat'ın şarkında, Irak, Suriye arasında kalan mıntıka(da) itilaf devletleri üyelerinden mürekkep bir komisyon mahalli muhtariyeti uygulayacaktır. Anlaşmanın imzalanmasından bir yıl sonra iş bu bölgenin Kürt ahalisi Milletler Cemiyeti'ne müracaatla Kürtlerin çoğunluğunun Türkiye'den bağımsız olmayı istediğini ispat ederse ve Meclis bunu kabul ederse Türkiye bu bölgedeki her türlü hukukundan vazgeçecek(tir).”

Antlaşmanın 62, 63 ve 64. maddeleri bu hükmün ayrıntılarını içermekte ve isterlerse Musullu Kürtlerin de öngörülen bağımsız Kürt devletine katılmasına izin vermekte idi⁴¹⁵.

Buna karşılık, Osmanlı yetkilileri Sevr antlaşmasını imzaladığı sırada Anadolu'nun çeşitli yerlerinde işgale karşı yerel direniş hareketleri başlamıştı. Bu yerel direnişlerin tek bir merkezde toplanmayı başarması ve ülke genelinde bir “Kurtuluş Savaşı”nın başlamasıyla birlikte Sevr Antlaşması uygulamaya koyulamadı. Bundan sonra Mustafa Kemal ve arkadaşları “Misak-ı Milli” sınırları içine dahil ettikleri toprakları geri almak için savaşıma devam edecek ve -aşağıda görüleceği gibi- bu mücadelede Kürtleri de kendi yanlarına çekmeyi başaracaklardır.

---

⁴¹¹ **age**, 86-87.

⁴¹² Sasuni, **age**, 178.

⁴¹³ Ö. Engin Lüthem (der.), **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler** (Ankara: ASAM, 2007), 300. Wilson'un belirlediği sınır, Giresun'un 20 km doğusundan Erzincan'ın 20 km batısına inip, Bingöl dağlarının güney eteklerine varmakta ve Bitlis'in güneyinden İran sınırına ulaşmaktaydı, Sasuni, **age**, 178-179.

⁴¹⁴ Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, 391.

⁴¹⁵ Maddelerin tam metni için bkz. **age**, 391-392.

5. KURTULUŞ SAVAŞI VE CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

5.1. Kurtuluş Savaşı Dönemi

5.1.1. Ermenilere Karşı “Türklerle Kürtlerin İslam Kardeşliği” Söylemi

Gerek savaş yıllarında gerekse Mütareke döneminde Doğu Anadolu’yu da içine alacak bir büyük Ermenistan kurulmasına yönelik planların gündeme gelmesi bu bölgenin Müslüman halkında büyük bir tedirginlik yaratmıştır. Chaliand; Kürt nüfusun genel olarak (intikam hissi içindeki) Ermenilerin oluşturacağı bir yönetimden korktuğunu; el koydukları Ermeni mülklerinin ellerinden alınacağı ve Hıristiyan bir rejim altında ayrıcalıklarını kaybedecekleri düşünen Kürt ileri gelenlerinin ise, bu durumdan daha da fazla endişe duyduğunu ifade eder. Yazara göre; tedirginlik içindeki Kürtler, Ermenilerin egemenliğine girmemek için “her türlü bedeli ödemeye” hazır durumdaydılar⁴¹⁶.

Ergil, Ermeni tehlikesinin yaratmış olduğu bu tedirginliğin, Doğu vilayetlerini Milli Mücadelenin başlangıç noktası haline getirecek derecede önemli bir etkisi bulunduğuna dikkat çeker. Böylece, bölgedeki “tüm etnik farklılıklara karşın” bağımsızlık savaşı Doğu vilayetlerinde çok çabuk örgütlenerek birlik içinde yürütülmüş; ilk ulusal Kongreler de burada toplanmıştır⁴¹⁷.

Erzurum’daki milli mücadele taraftarları, Erzurum Kongresinden 36 gün önce, 17 Haziran 1919 günü, Müdafaa-i Hukukun II. Kongresine sundukları bir raporda; bölgede Ermeniler ve Avrupalılar tarafından Kürtlere yönelik propagandalar yapıldığı ve bu propagandaların amacının; “Kürt-Türk arasına nefret sokmak, bir Kürt hükümeti kurmak perdesi altında Doğu illerinin gençliğinin birleşmesine imkan vermemek ve çeşitli nedenlerle Kürtlerle Türkleri birbiri aleyhine düşürerek bölgede

---

⁴¹⁶ Gerard Chaliand, “Kurdistan in Turkey”, **A People Without A Country: the Kurds and Kurdistan**, ed. Gerard Chaliand (New York: Olive Branch Pres, 1993), 45-46.

⁴¹⁷ Ergil, **age**, 37.

en az sayıda ve güçte olan Ermenilerin egemenliklerini sağlamalarına imkan vermek” olduğu ifade edilmiştir⁴¹⁸.

Chaliand’a göre; doğu illerindeki bu tehlikenin farkına varan “Türk milliyetçileri”, Kürt liderlerini “Ermeni boyunduruğundan kurtulmalarının tek yolunun diğer Müslümanlarla birlikte savaşmaları ve Halifenin ruhani liderliği altında bir Müslüman devletin kuruluşu” olduğuna ikna etmenin kendileri için en iyi yol olduğunu anlamışlardı⁴¹⁹:

“Bu bir avuç Türk lider, en önemlisi de Mustafa Kemal, Türkiye’nin bağımsızlığının Amerikan mandası ya da İngiliz himayesi ile değil, ancak Kürdistan’da örgütlenecek bir özgürlük savaşı ile mümkün olabileceğini anlayacak kadar ileri görüşlüydü.”

Chaliand, bu fikirle Anadolu’ya hareket eden Mustafa Kemal’in, Kürtlerin yaşadığı bölgelere vardığında, kendisini “Kürdistan’ın koruyucusu”, “işgal kuvvetlerince hapsedilmiş Halife’nin müdafii” ve “kafirler tarafından kirletilen Müslüman topraklarının savunucusu” olarak takdim ettiğini ileri sürer⁴²⁰:

“(Mustafa Kemal) Tüm Müslüman unsurlara, yani Kürtlere ve Türklere hitap ederek işgalcileri Müslüman anavatandan atmak için birleşik mücadele çağrısı yapıyordu. Bu süreçte, Türk ulusundan bahsetmemeye özen gösteriyordu. Bunun yerine Kürtler ve Türkler arasındaki kardeşlik duygusuna ya da yabancı işgal güçleri karşısındaki Osmanlı milletine vurgu yapıyordu.”

Mustafa Kemal milli mücadeleye destek olmaları için Kürt ileri gelenlerine yazdığı mektuplarda da, “Saltanatın ve Hilafetin, dolayısıyla İslam aleminin büyük bir tehlike içinde olduğunu, Hilafet ve Saltanatın otoritesini sürdürebilmek için düşmanla savaşmak gerektiğini” belirtmiş ve Beşikçi’ye göre; tüm mektuplarında şu ifadeyi kullanmıştır⁴²¹:

“Bugün makamı hilafetin, saltanatı Osmaniye’nin ve vatanı mukaddesimizin düşmanlarımız tarafından nasıl rencide edilmekte ve vilayet-i şarkiyetimizin Ermenilere hediye edilmesinde ısrar olunmakta olduğu malumu arifaneleridir.”

⁴¹⁸ Kenan Esengin, **Milli Mücadelede İç Ayaklanmalar** (İstanbul: Ağrı Yayınları, 1975), 31-33.

⁴¹⁹ Chaliand, “Kurdistan in Turkey”, 46. Kadri Cemil Paşa, Mustafa Kemal’in daha I. Dünya Savaşı sırasında, Diyarbakır’da II.Ordu kumandanı olarak bulunduğu zaman, Kürt reisleri ile çok iyi münasebetlerde bulunduğunu; Kürtlere onları sevdiğini göstermeye çalıştığını ve bunda da çok başarılı olduğunu söyler. Yazarın şu sözleri son derece ilgi çekicidir: “Mustafa Kemal Paşa’nın Kürtlere zahiren gösterdiği bu yakınlık o derece tesirini göstermişti ki; Mustafa Kemal Paşa’nın aslen Kürt olduğunu söyleyenler bile vardı. Bir türlü geçinemediği İttihat Cemiyeti erkanı, bilhassa Enver ve Cemal Paşalar harpten sonra işbaşında kalmış olsalardı, öyle zannediyorum ki; Mustafa Kemal Paşa Kürtlerden gördüğü derin muhabbet ve dostluktan istifade ederek kendisi için bir Kürdistan teşkilini bile aklından geçiriyordu.”, Silopi, **age**, 43-44.

⁴²⁰ Chaliand, “Kurdistan in Turkey”, 46.

⁴²¹ Beşikçi, **Doğu Anadolu’nun Düzeni**, 375.

Mustafa Kemal, 1919 Eylülünde Malatya'daki iki Kürt ağaya çektiği telgrafında ise Türklerle Kürtlerin “öz kardeş” olduklarını vurgulamıştır⁴²²:

“...Sizler gibi din ve namus sahibi büyükler oldukça Türk ve Kürdün birbirlerinden ayrılmaz iki öz kardeş olarak yaşamakta devam edeceği ve hilafet etrafında sarsılmaz bir vücut halinde dahili ve harici düşmanlarımıza karşı demirden bir kale halinde kalacağı şüphesizdir....”

Bununla birlikte, yazdıkları dikkate alındığında, Kürtlerin Ermeni tehdidi kullanılarak Milli Mücadeleye katılımının sağlanmasında Kazım Karabekir'in belirleyici bir rolü olduğu; hatta bu projenin mimarı olarak adlandırılabileceği görülmektedir. Karabekir, “Kürt Meselesi” adlı kitabında olduğu kadar Kurtuluş Savaşı'na dair anılarını kaleme aldığı “İstiklal Harbimiz” adlı eserinde de Kürtleri mücadeleye kazanmak için gösterdiği çabadan söz eder ve Kürtlerin Kurtuluş Savaşı'na dahil olmalarının bizzat kendisinin aldığı tedbirlere ve I. Dünya Savaşında da bu bölgenin kendi emrinde olması vesilesiyle, Kürtlerin kendisine duyduğu saygıya bağlı olduğunu açıkça dile getirir⁴²³.

Karabekir, mütareke başlangıcında İstanbul Hükümeti'nin Kürt istiklaline taraftar olduğunu ileri sürer. Ona göre, İstanbul hükümeti, “Şark vilayetleri Ermenistan olacak, Kürtler de kıyam ile muhtariyet isterlerse, Kürtlerle meskun mıntıklar olsun kurtulur” düşüncesi içindeydi⁴²⁴. Karabekir, bu düşünce karşısında, Kürtler arasında Kürt bağımsızlığının Ermenilerin işine yarayacağı ve Türklerle Kürtlerin kardeş olduğu fikrini yaymaya çalıştığını ifade eder⁴²⁵:

“Düşmanlarımız büyük Ermenistan yapmaya çalışıyor. Buralarda ise en ziyade Kürt kardeşlerimiz oturmaktadırlar. Kürt istiklali diye çalışanlar düşmanlarımızdır. Maksatları Kürtleri bizden ayırdıktan sonra Ermenistan yapmaktır. Kürtleri mahvedeceklerdir. Bunun için Türk ve Kürt kardeşler, bu felakete meydan vermeyiniz.”

Milli Mücadele yanlıları Türklerle Kürtlerin İslam kardeşliği üzerinden Kürtlerin desteğini elde etmeye uğraşırken, Ermeniler de “Ermenilerle Kürtler kardeştir, birlikte istiklallerini kuracaklar, Şark'ı Türklerden alacaklar” yönünde propaganda yapmaktadır⁴²⁶. Karabekir bu propagandaya, Kürtlerle Ermeniler arasında münasebet

---

⁴²² **age**, 385.

⁴²³ Karabekir, **Kürt Meselesi**, 152.

⁴²⁴ **age**, 10.

⁴²⁵ **age**.

⁴²⁶ **age**. Sasuni, Ermeni Cumhuriyeti yöneticilerinin, Eleşkirt ve Pasin bölgelerini işgal etmeye teşebbüs ederlerse, kendileri için en büyük engeli cephe gerisindeki Kürtlerin oluşturacağından endişe ettiklerini; bu nedenle kendi sınırları dahilinde kalan Kürtleri devletle dost yapabilmek için de gayretlerde bulduklarını ifade eder, Sasuni, **age**, 173. Yazar, kendisinin de bizzat bu faaliyetlere

olmadığı, Kürtlerin Hititlerden, yani eski Türklerden olduğu; Ermenilerin amacının, Kürtleri aldatarak yurtlarını işgal ettikten sonra hepsini mahvetmek olduğu yönündeki karşı propaganda ile cevap verdiğini ifade eder⁴²⁷.

Karabekir'e göre; Ermenilerin Kürtlerle anlaşma çabalarında İngilizler arabulucu rolünü oynamakta ve İstanbul hükümeti de buna yardımcı olmaktadır⁴²⁸. Yazar, Ermenilerin Kürtlerle yakınlaşma faaliyetlerine örnek olarak, Haçador Ağa adlı bir Ermeni lider tarafından dört Kürt reisine hitaben yazılan şu mektuba yer verir⁴²⁹:

“Zatı devletleri ile hüsnü münasebet meydana getirmek ve bilumum Kürtlerle hal-i sükunette ve uhuvvette yaşamak bizim en büyük emel ve maksadımızdır. Zat-ı devletlerinize biz ergeç nihayet dost ve muhip olacağız. (...) Hangi esbab ve hangi avamil bizi ve sizleri yekdiğerimizden uzak bırakıyor[?] Bugün olmazsa yarın, yarın olmazsa öbür gün muhakkak dost ve kardeş olacağız. (...) Bizim gayet alicenap ve asil bildiğimiz Kürt milleti neden dolayı bizlerle uzlaşma tarikini tercih edememişlerdir[?] (...) Kürt beyleri, Kürt aşairi ve Kürt milletiyle götürülecek bu uhuvvet cephemizde müstahdem umum Ermeni zabitanı ve ümerası arzukeş ve Hamadedir. (...) sizlerin ve aşairinizin kaffe-i metalibatınızı Ermeni hükümeti namına temin edebileceğimi arz ediyorum. Sizlerin arzu buyurduğunuz menatik ve mahallerde yaşamınızı ve sizlerce icab edecek her türlü suhuletin ibrazını keza temin ve taahhüt eylerim. Kürtler ve Ermeniler hiçbir zaman birbirlerinden uzak ve soğuk kalmayacaklardır...”

Haçador Ağa, mektubunu, bu konuları görüşmek üzere bir an önce görüşme talep ederek bitirmektedir. Söz konusu Kürt reislerinin Haçador Ağa'ya yazdıkları ortak mektup ise, Ağa'nın beklentilerini karşılamaktan son derece uzaktır⁴³⁰:

“Mektubunuzu aldım. Ermenilerin ağuş-ı İslamiyette pek mes'udane idame-i hayat ettikleri sırada bile yine makasid-ı asliyeleri uğrunda hafı ve celi her türlü fenalığı ikadan geri durmamışlar ve ezcümle bu harpte cepheden müsellahan fırarla Rus ordularına iltihak etmişlerdir. Bunu inkar edemezsiniz. Binaenaleyh ihanetleri tamamen ve gaye-i maksatları zahire anlaşılan Ermenilerle İslam-Kürt milleti meyanelerinde uzlaşmak imkanı kalmamıştır. (...) Ermenilerin on misline faik olan Kürt milleti Ermeni himayesine giremez ve girmesi imkansızdır...”

Karabekir, bu örnekten yola çıkarak Kürtleri milli mücadeleye kazandırmadaki “ana kuvvet”in din olduğunu vurgular⁴³¹. Gerçekten de Ermeni devleti kurulması endişesi ve İngiliz propagandaları karşısında milli mücadele liderlerinin Kürtleri Türklerle birlik olmaya çağırma İslam'ı öne çıkarmaları büyük ölçüde işe yaramıştır. Beşikçi'ye göre; Kürt aşiret reisleri Mustafa Kemal'e, Onun “Padişahı, Halifeyi ve

---

katıldığını; ancak Yezidi Kürtler haricindeki Kürtlerin çekimser bir tutum içinde bulduklarını ve sözleriyle “Ermeni Cumhuriyetine sadık vatandaşlar olarak” görünmek isteseler de “hareketleriyle Osmanlı'yı tutmakta” olduklarını belirtir, *age*, 259.

⁴²⁷ Karabekir, **Kürt Meselesi**, 10.

⁴²⁸ Karabekir, **İstiklal Harbimiz** (İstanbul: Türkiye Yayınları, 1969), 789.

⁴²⁹ *age*, 790-792.

⁴³⁰ *age*, 792-793.

⁴³¹ *age*, 793.

İslamı kurtaracağı” düşüncesiyle destek vermişlerdir⁴³². Beşikçi, bu görüşünü desteklemek için Kürt reislerince Mustafa Kemal’e gönderilen telgraflardan örnekler verir. Bunlardan bir tanesi “...İslam hilafetinden daha güçlü bir dayanağa, Türklerden daha cana yakın ve iyi niyetli vatandaşa bütün dünyada rastlanamayacağını ilan eden biz Kürtler...” şeklinde başlarken; bir diğerinde “...Biz Kürtlerin, Türk kardeşlerimizle birlikte Halifemizin etrafında birleşmekten ve dünyanın sonuna kadar beraber yaşamaktan başka bir dileğimiz yoktur” denilmektedir⁴³³. Beşikçi, Kürtleri Milli Mücadeleye katmak için dini söylemlere başvurmanın o dönemin koşullarında bir gereklilik olduğunu ve bunun İngiliz emperyalizminin Kurtuluş Savaşı boyunca Kürtleri ayaklandırarak bu savaşı engelleme çabaları karşısında kullanılabilir en iyi yöntem olduğunu da vurgular⁴³⁴.

Kürt halkını Milli Mücadeleye çekebilmek için Ermeni karşıtlığı ve İslam kardeşliği söylemlerinin başarıyla kullanılmasının, bu yıllarda faaliyet göstermekte olan Kürdistan (Kürt) Teali Cemiyeti gibi bağımsızlıkçı grupların marjinal kalmasında önemli bir etkisi olmuştur⁴³⁵. Cemiyetin kurucusu Seyit Abdülkadir gibi bir çok Kürt milliyetçisi bir Ermeni Devleti kurulması olasılığına karşı alarma geçmiştir⁴³⁶. Chaliand, Erzurum Kongresi’ne katılan delegeler arasında Ermenistan tehdidine yakın olan illerden gelen Kürt delegelerin, Halife ve İslam için dövüşmeye diğerlerinden daha istekli olduklarına dikkati çeker⁴³⁷. Oysa, Bozarslan’a göre; “bir Ermeni devletinin kurulması, Kürt devleti kurulması açısından *sine qua non* bir şart” idi. Ermeni devletine karşı olan bir Kürt devleti projesi, Avrupa’dan hiçbir yardım göremezdi⁴³⁸. Ancak; “Kürdistan”ın (Kürt ve Ermeni olarak) iki devlete

---

⁴³² Beşikçi, **Doğu Anadolu’nun Düzeni**, 381.

⁴³³ **age**, 381.

⁴³⁴ **age**, 376-377.

⁴³⁵ 1918’de İstanbul’da kurulan ve Diyarbakır, Bitlis, Elazığ gibi şehirlerde şubeleri bulunan Kürdistan Teali Cemiyeti, Tunaya’ya göre “Kürdistan muhtariyeti” hedefi için çalışan siyasi amaçlı bir dernekti, Tunaya, **age**, 429-430.

⁴³⁶ Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği”, **age**, 98. Bozarslan, cemiyet içinde fikir birliği bulunmadığını, cemiyetin başkanı Seyid Abdülkadir sadece otonomiden ve İslam’ın ve Halifelğin savunulması adına yeni bir Türk-Kürt kardeşliğinden yana iken; cemiyetin bazı ileri gelenleri bağımsızlık isteği taşıdıklarını belirtir, Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği”, 95-96. Cemiyetin (ve daha sonraki yıllarda da Kürt milliyetçiliğinin) önemli simalarından Emir Ali Bedirhan, cemiyet içinde “bağımsız bir Kürdistan” kurulması düşüncesini savunan kanatta yer almaktaydı, Kirişçi ve Winrow, **age**, 87.

⁴³⁷ Chaliand, “Kurdistan in Turkey”, 47.

⁴³⁸ Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği”, 98.

bölünmesindense, “yerel özerkliği” dolaylı veya dolaysız kabul eden Türklerle işbirliğini sürdürmek birçok Kürt milliyetçisi için yeterli görüldü⁴³⁹.

Osmanlı imparatorluğu içinde özellikle de son birkaç on yılda “Kürtlük” Müslümanlığın bir başka ifadesi gibiydi. Kürt olmak, gayrimüslim olmanın özellikle de Ermeni (ve daha az olarak da Asuri) olmanın karşıtı olarak Müslüman olmayı ifade ediyordu. Bozarslan, bu durumun, Kürtlerin Ermenilere karşı savaşmasının doğrudan sebebi olarak görülebileceğini ifade eder⁴⁴⁰. Yazara göre; Kürt milliyetçiliğinin dinamiklerinin çok iyi kavramış olan Kazım Karabekir de, Kürt milliyetçi projesini zayıflatmak için Kürtler arasına Ermeni-karşıtı korkular yaymıştır⁴⁴¹.

Sonuç olarak; Kürt milliyetçilerinin Ermenilerle bir arada yaşamaya “kesinlikle” karşı oluşu, Ermenilerin savaş sırasında Kürtlerle yakınlık kurma çabalarını boşa çıkardı⁴⁴². Kurtuluş Savaşı yıllarında başarıya ulaşan fikir ise, İslam’ın Hıristiyanlara karşı savunulması oldu ve Kürtler de bu ağırlıklı olarak bu hareketin içinde yer aldı⁴⁴³.

“Etnisite ve din arasındaki bu kompleks ilişki, Kürt milliyetçiliğinin Kurtuluş savaşı sırasında –gerek siyasi söylem gerekse de eylem olarak- marjinal kalmasını büyük ölçüde açıklar. Bu zaman zarfında, aşiretlerin zihninde Kürtlüğü savunmak, Kürt milliyetçiliğini değil, İslam’ı, yani Türk-Kürt Müslüman kardeşliğini savunmak demektir. Böylece, Kürt liderlerin Paris ve Londra’ya Kürt-Türk Müslüman kardeşliği adına Kürt Devleti projelerini reddeden yüzlerce telgrafi neden gönderdiklerini ve bu projenin mimarı Şerif Paşa’ya olan şiddetli eleştirilerini anlayabiliriz.”⁴⁴⁴

Bozarslan’a göre; gerek İstanbul gerekse de başlarda Ankara hükümetlerinin Kürtlüğü, kurulacak yeni oluşumun meşru bir bileşeni olarak kabul ediyor olmaları da bağımsızlık hedefleyen bir hareketin Kürtler arasında kitlelilik kazanmasını engellemiştir. Amasya Protokolü’nün yanında Mustafa Kemal’in çeşitli konuşmaları, Kürt ağa ve şeyhlerine gönderdiği mektuplar ve verdiği talimatlar hep kurulacak devlette Kürt otonomisi olasılığını açık tutuyordu⁴⁴⁵. Bunun yanında, Kürtlüklerinin bilincinde olmakla birlikte, Kürt ileri gelenleri için bu onların “sosyal ve milli” statülerini belirlemelerinde belirleyici bir unsur değildi. Kurtuluş Savaşı

---

⁴³⁹ **age**, 98.

⁴⁴⁰ **age**, 99.

⁴⁴¹ **age**.

⁴⁴² **age**, 99-100.

⁴⁴³ **age**, 100.

⁴⁴⁴ **age**.

⁴⁴⁵ Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği”, **age**, 96-97. Kemalist güçler daha sonra Britanya’ya karşı da Kürt muhalefetini -yani işgalci Batı’ya karşı Müslüman Kürtleri- destekledi, **age**.

“Müslümanların” gayrimüslim işgalcilere ya da gruplara (Ermenilere ve Rumlara) karşı savaşıydı ve Kürt elitlerinin bile çoğunluğu kendisini “Kürt” olarak değil, daha geniş bir kardeşliğin parçası, yani Müslüman ve Osmanlı olarak algılıyordu⁴⁴⁶:

“Kürt grubunun, ‘Kürtlüğü’ tartışılmaz bir gerçek olarak kabul edilmekteydi; bundan dolayı ‘Kürtlük’, aidiyetin önemli bir tanımı, hele Kürt nüfusunu Ankara’ya karşı seferber edebilecek siyasi bir ölçüt haline gelmemekteydi.”

Tüm bu faktörlerin etkileri sonucunda, Kürt aşiretlerin çoğunluğu Türklerin yanında savaşmaya karar verir. Bundan sonra, Erzurum Kongresi’nde alınan “Ermenilerin işgalini önlemek için her şeyin yapılması ve Müslüman topraklarının gavurlardan kurtarılması” kararı uygulamaya geçirilir ve Kazım Karabekir komutası altında örgütlenen Kürt güçlerinin yardımıyla Menşevik Gürcistan ve Taşnak Ermenistanı birliklerine karşı verilen mücadele kazanılır⁴⁴⁷.

Trabzon, Erzincan, Erzurum, Muş ve Van’ı içine alan Osmanlı topraklarını Ermenistan’a bırakan Sevr Antlaşması’nın aksine; 2 Aralık 1920’de imzalanan Gümrü Antlaşmasıyla Ermeniler 1914 öncesi sınırlara çekildikleri gibi, 1878’de Ruslara bırakılan Kars da yeniden Türkiye sınırları içerisine dahil olur. Bu antlaşma ile Ermenistan, Türkiye sınırları içindeki hiçbir yerde Ermenilerin çoğunlukta bulunmadığını kabul eder. Antlaşma, 1921’de Sovyetlerle Türkler arasında imzalanan Moskova Antlaşması ile de teyit edilir⁴⁴⁸. Doğu sınırlarındaki tehdidin böylece ortadan kalkmasıyla birlikte, burada görev yapan askeri birlikler ve Kürt milisler Yunanlarla savaşmak üzere Batı Cephesine giderler ve Chaliand’a göre; kürt milisler buradaki zaferde önemli rol oynarlar⁴⁴⁹.

1922 yılında Yunanlılara karşı Batı Cephesinde yürütülen savaşın da kazanılmasının ardından Anadolu’daki Bağımsızlık Savaşı başarıyla noktalanır. Bundan sonra sıra, kurulacak yeni devletin yapısının ve ideolojisinin belirlenmesine gelmiştir.

---

⁴⁴⁶ age, 97.

⁴⁴⁷ Chaliand, “Kurdistan in Turkey”, 47.

⁴⁴⁸ “Armenia”, **Encyclopedia Britannica**, 380. Gümrü antlaşmasının imzalandığı günün ertesinde, Ermenistan’ı bir Sovyet cumhuriyeti ilan eden ve komünistlerle Taşnaklardan oluşan yeni bir hükümet kuruldu. Taşnaklar kısa süre sonra tasfiye edilince bir Taşnak lideri anti-komünist hareket başlattıysa da başarılı olamadı. Bundan sonra Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan yeniden ancak bu kez Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti altında birleştilerse de, 1936 yılında dağılarak SSCB’ye bağlı ayrı birer Sovyet cumhuriyeti oldular, age.

⁴⁴⁹ Chaliand, “Kurdistan in Turkey”, 47. Sasuni’ye göre; Kürtler Mustafa Kemal liderliğindeki Kurtuluş Savaşını Abdülhamid döneminde verilen imtiyazlara yeniden kavuşacakları umuduyla desteklemiştir, Sasuni, age, 175.

Beşikçi'ye göre; savaş sırasında Kürtlere yapılan vaatler savaş sonrasında yerine getirilmemiştir⁴⁵⁰:

“...Kemalistler, 1919-1922 yılları arasında Ermenilerle ve Yunanlılarla yapılan savaşlarda, Kürtlerin de desteğini alabilmek için, onlara bazı tavizler vermek zorunda kalmışlardır. ‘Gavur’a karşı kazanılan zaferden sonra, Kürtlerin de milli hakları olacağı konusunda vaatlerde bulunmuşlardır. Kanımca bu taktiktir. Taktik olduğu için de zaferden sonra gerekleri yerine getirilmemiştir. Vaatler unutulmuştur, hatırlanmamıştır.”

Chaliand da, savaşın kazanılmasından sadece birkaç ay sonra, 1 Kasım 1922’de, Mustafa Kemal’in Meclis’te yaptığı konuşmasında “yaratılan yeni devletin bir Türk devleti olduğunu” ilan etmesinin Kürt halkında hayal kırıklığına yol açtığını ifade etmektedir⁴⁵¹. Bununla birlikte, yazar, barış antlaşmasının şartlarını görüşmek üzere düzenlenen Lozan Konferansı’nda İngiltere’nin “Kürtlerin de diğer uluslar gibi, kendi hükümetlerini kurma hakkı olduğunu” ileri sürmesi karşısında Ankara heyetinin, “Büyük Millet Meclisi’nin hem Türklerin hem de Kürtlerin meclisi olduğunu; gerçek Kürt temsilcilerinin Türklerle birlikte Meclis’te oturduğunu; Türkler ve Kürtlerin Türkiye Hükümeti’nin eşit ortakları olduğunu ve ayrı diller konuşsalar da bu iki halkın aslında ırk, kader ve gelenek açısından tek bir blok oluşturduklarını” savunduklarına dikkat çekmektedir⁴⁵². Chaliand, Türklerle bu şekilde eşit kabul edilmeleri gerekçe gösterilerek, Kürtlerin kültürel haklarının Lozan’ın azınlık haklarıyla ilgili maddelerine dahil edilmediğini ifade eder. Yazara göre; bundan birkaç sene sonra ise, “eşit ortaklar ve müttefikler” olarak kabul edilmedikleri gibi, Kürtlerin varlıkları dahi inkar edilecektir⁴⁵³.

5.1.2. İslam Kardeşliği Söyleminin Dışında Kalan Bir Grup: Alevi Kürtler

Yukarıda görüldüğü gibi, II. Abdülhamit’ten başlayarak din faktörü Sünni Kürtlerin devlete sadakatının ve Ermenilere karşı onunla birlikte hareket etmelerinin sağlanmasında önemli bir araç olarak kullanılmıştır. İslam’ın Sünni Kürtler üzerindeki bu etkisi Halifeliğin kaldırılmasına kadar sürecektir⁴⁵⁴. Bununla birlikte, heteredoks bir inanca sahip ve inancı nedeniyle yüzyıllarca baskı görmüş olan Alevi Kürtler için, İslam’ın bu birleştirici etkisi her zaman geçerli olmamıştır. Kieser,

⁴⁵⁰ İsmail Beşikçi, **Devletlerarası Sömürge Kürdistan** (Ankara: Yurt Kitap-Yayın, ,1991), 95.

⁴⁵¹ Chaliand, “Kurdistan in Turkey”, 48.

⁴⁵² **age**, 49.

⁴⁵³ **age**, 51.

⁴⁵⁴ Kieser, **İskalanmış Barış**, 37.

Doğu Vilayetleri'ndeki Alevilerin, geleneksel olarak Sünni Kürtlerden ziyade Hıristiyanları kendilerine daha yakın gördüklerini ve onlarla daha yakın bir ilişki içinde olduklarını ifade eder⁴⁵⁵. Gaunt da, 19. yüzyılın “kanlı ve etnik çatışmaları”nın temelinde Sünni Kürtler ile Doğu Hıristiyanları arasında olduğunu ve Hıristiyanların Yezidiler ve Aleviler gibi “marjinal Kürt gruplardan” destek bulduklarını yazar⁴⁵⁶.

Kazım Karabekir tarafından aktarılan ve Dersim aşiretleri hakkında bilgi veren 15 Aralık 1919 tarihli bir şifrede, hiçbir Türk saldırıya uğramadan bu aşiretler arasında gezemezken, “en adi bir Hıristiyan”ın aylarca, “en adi aşiretler” arasında dolaşıp ticaret ve sanat icra edebildiğine ve hiçbir tecavüz ve taarruza uğramadığına; bilakis himaye ve muhafaza gördüğüne dikkat çekilmektedir⁴⁵⁷. Söz konusu şifrede, tehcir sırasında da Dersim aşiretlerinin Ermenilere yardım ettiği (kızgın bir dille) ifade edilmektedir⁴⁵⁸:

“Hatta esnay-ı tehcirde (tehcir sırasında – Ö.G.) Harput, Arapkir, Ekin vesairenden Ermeni Dersim’e firar etmiş ve aşiretler tarafından uzun müddet himaye olunduktan sonra Rusya’ya aşırılmış ve harbin devamı müddetince bu aşiretler Türkler aleyhine Ermeni komitelerine yataklık, kılavuzluk etmişlerdir.”

Tehcir sırasında Dersim halkının Ermenilere yardım ettiği çeşitli yazarlarca da dile getirilmektedir. Kieser, Dersimlilerin onbinlerce Ermeni’yi sakladıklarını ve daha sonra Rusya’ya kaçmalarına yardım ettiklerini; üstelik “zengin Ermeniler” bunun için yüklü bir ödeme yapmaya razı oldukları halde, Dersim halkının, “fakirliklerine rağmen” bu yardımı hiçbir şey talep etmeden yerine getirdiklerini belirtir⁴⁵⁹. McDowall, Alevi (Kızılbaz) Kürtlerin bazılarının 1915’te yaşanan sürgün sırasında Hıristiyanların gizlenmelerine yardımcı olmalarını, baskı altındaki “azınlıklar” olarak diğer bir azınlık olan Hıristiyanlarla özdeşlik kurmalarına ya da bazılarının kendilerinin de eskiden din değiştirmiş Hıristiyanlar olmalarına bağlar⁴⁶⁰.

Alakom, 1868 yılında, Dersim’de “Kürt-Ermeni Özgürlük Komitesi” adlı bir örgütün kurulmuş olduğundan söz eder ancak örgüt hakkında bilgi vermez⁴⁶¹. Ermeni

---

⁴⁵⁵ **age**, 38-39.

⁴⁵⁶ Gaunt, **age**, 62.

⁴⁵⁷ Karabekir, **Kürt Meselesi**, 88.

⁴⁵⁸ **age**. Kazım Karabekir, kitabının “Dersim İsyanı İle İlgili İstatiki Bilgiler” başlıklı bölümünde, Dersim isyanına katılan kişilerin daha önce karıştıkları “suçlar” hakkında bilgiler verir ve sayılan suç unsurları arasında en çok bahsedilenlerden biri (tehcir kararı sonrasında) Ermenilerin himaye edilmesine ilişkindir, **age**, 79-86.

⁴⁵⁹ Kieser, “Alevi, Armenians and Kurds”, 181.

⁴⁶⁰ McDowall, **age**, 104.

⁴⁶¹ Alakom, “Kürt Örgütlenme Tarihi”, 17.

komitelerinin kurulmasından sonra da komiteciler Dersim Kürtleri ile işbirliğinin yollarını aramışlardır⁴⁶²:

“Dersim bölgesinde (Taşnak’tan –Ö.G.) Şişmanyen ve arkadaşları faaliyettediler. Şunu belirtmek gerekir ki; bu bölgede Kürtler, Ermeni eylemcileriyle çok dostane ilişkiler içindeydiler ve daha sonra Birinci Dünya Savaşı esnasında birçok Ermeniye kurtarmışlardır.”

Bununla birlikte, Dersim Kürtleri ile Ermeniler arasında her zaman dostça bir ilişkinin bulunduğu öne sürülemez. Örneğin, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında, Hozat ve Mazgirt’teki hükümet birlikleri Erzurum’a çekilince, civar aşiretlerin bu merkezlere hücum ederek kışlaları “tahrip ve talan” ettikleri ve bu sırada “Ermenilere de tecavüzleri” olduğu bir Jandarma raporunda ifade edilmektedir⁴⁶³.

Koçgiri Ayaklanması (Ekim 1920-Haziran 1921)

Yukarıda, Kurtuluş Savaşı sırasında Kürtlerin çoğunlukla Anadolu’daki direniş hareketine destek verdiği ve bu dönemde bağımsızlıkçı Kürt hareketinin kendisine pek taraftar bulamadığı nedenleriyle birlikte ifade edilmişti. Sivas-Dersim bölgesinde Alevi-Kürt *Koçgiri* aşiretinin önderlik ettiği ve bu nedenle Koçgiri ayaklanması olarak adlandırılan isyan hareketi ise, bu duruma istisnai bir örnek teşkil etmekteydi.

Koçgiri Aşireti, Sivas, Erzincan ve Dersim’in ilçelerini içine alan geniş bir alana yayılmış, kalabalık bir aşiretti. Bu aşiretin önde gelen bazı liderleri Kürt Teali Cemiyeti üyesiydi ve Wilson İlkeleri gereğince muhtar bir Kürdistan kurulması taraftarıydılar. Olson’a göre; Mustafa Kemal, aşiretin liderlerinden Alişan Bey ile görüşerek, Wilson ilkelerinin “Doğu Halkları için hiçbir kıymet taşımadığını”, “tüm Kürdistan’ın” Erzurum Kongresi’nde kendilerine destek vermeyi taahhüt etmiş olduklarını anlatarak onların da kendi saflarına katılmalarını teklif etmiştir. Ancak bu teklif kabul edilmemiş ve 1920 Ekiminde silahlı bir ayaklanma başlamıştır⁴⁶⁴.

Olson’a göre; hükümetin isyanı bastırmak üzere bölgeye asker göndermesi üzerine aşiret reisleri Ankara’ya bir telgraf çekerek, “Türk hükümetinin aynı Ermenilere yaptığı gibi kendilerini de sürmek istediğini ve milliyetçi amaçlarını savunmak için çarpışmaya devam edeceklerini” bildirmişlerdir⁴⁶⁵.

⁴⁶² Sasuni, *age*, 129. Yukarıda Erzincanlı Keri (Kavafyan) adlı bir Taşnak propagandacısının 1896’dan itibaren Dersim bölgesine yerleşerek propagandalar yaptığına değinilmişti, bkz. yukarıda “Taşnak’ın Ermeni-Kürt İttifakını Sağlamaya Yönelik Çalışmaları”.

⁴⁶³ **Dersim: Jandarma Genel Komutanlığının Raporu**, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998), 110.

⁴⁶⁴ Olson, *age*, 54-55.

⁴⁶⁵ *age*, 60.

Bozarslan'a göre; Ermenilerin başına gelenlerin kendi başlarına da geleceği korkusu Koçgiri isyanını kuvvetlendiren ana noktalardan birisiydi. Yazar, isyanın ağır bir şekilde bastırılmasının ve sivil halkın katledilmesinin, bu bastırılmış hafızaya geri dönülmesinin koşullarını yarattığını ileri sürer⁴⁶⁶.

Hozat'ın (Tunceli) aşiret reisleri ve şeyhleri tarafından (kendilerinden isyancı aşiretleri uyardıklarını rica eden) Sivas Valisine çekilen aşağıdaki telgrafta da Ermeni olaylarının söz konusu kişiler üzerindeki etkisi görülmektedir⁴⁶⁷:

“Ordu bir süreden beri bölgemizde müslim ve gayri müslimlerin sayıları hakkında tahkikat yaptırmaktadır. Bu bilginin elde edilmesi, hükümetin Ermenilere yaptığı gibi Kürtleri de vurup yok etmek niyetinde olduğu anlamına alındığından nefis savunması meşruu olduğuna göre, Koçgiri Aşiretinin hareket tarzı da doğrudur.”

Bozarslan'a göre; Kürt milliyetçiliği, Koçgiri isyanının başlamasında “şüphesiz” belirleyici bir rol oynamıştı⁴⁶⁸. Ancak, bu lokal bir hareketti ve bağımsızlıktan çok, “yerel bir özerkliği” hedefliyordu⁴⁶⁹:

“Bu olayda ‘lokal’, hem Kürtlüğün hem de Dersim bölgesinin Alevi karakterinin korunmasını ifade ediyordu. 19. yüzyıl boyunca bölgenin tümünün merkezi gücün denetiminden kaçması ve I. Dünya Savaşı sırasında Dersimlilerin çoğunluğunun İttihatçı hükümet yerine Ermenilerle ve Ruslarla işbirliği yapmaları gerçekte bu ikili karakterin bir sonucu idi.”

Bruinessen, isyanı başlatanların Alevi Kürtler olmasına karşılık, bunların öngördükleri Kürdistan'ın mezhep ya da dil (Zazaca ya da Kırmançî) ayrımı yapmaksızın bütün Kürtleri içine aldığı; ancak Sünni Kürtlerin çoğunun bunu bir Alevi ayaklanması olarak gördüklerini belirtir⁴⁷⁰. Olson da bu ayaklanmanın Sünni ve Aleviler arasında bir çatışma olgusuna işaret ettiğini ve ancak iki mezhep arasındaki ayrımın 1925 yılında patlak verecek olan “Şeyh Sait İsyanı”ndaki kadar belirgin olmadığını ifade eder. Yazara göre; Koçgiri isyanına, Aleviler kadar heyecanlı olmasalar da, Sünni aşiretler de katılmıştır. Buna karşılık isyan dar bir alanla sınırlı kalmış ve kısa zamanda bastırılmıştır⁴⁷¹.

---

⁴⁶⁶ Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği”, 111. Yazar, Ermenilerin başına gelenlerin Koçgiri isyanı sırasında ve sonrasında Meclis’te de geniş ölçüde ve oldukça özgür bir şekilde tartışıldığını not etmektedir, **age**.

⁴⁶⁷ Esengin, **age**, 186.

⁴⁶⁸ Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği”, 100.

⁴⁶⁹ **age**, 101.

⁴⁷⁰ Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 409.

⁴⁷¹ Olson, **age**, 64. Suat Akgül, Koçgiri isyanı sırasında bazı Ermenilerin kuryelik yaptığını ve isyanın liderlerinden Alişir’in Kürt Teali Cemiyeti ile irtibatını Mıgırdıç adında bir Ermeni’nin sağladığını ileri sürer, Suat Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler** (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992), 119.

5.2. Cumhuriyetin İlk Yılları

5.2.1. “İslam Kardeşliği”nin Yerini “Laiklik” ve “Türk Milliyetçiliği” Vurgusunun Alması: Türk – Kürt İttifakının Bozulması

Yukarıda görüldüğü gibi, Mustafa Kemal ve arkadaşları bağımsızlık savaşına başladıklarında Kürtleri bu mücadelede yanlarına çekebilmek için (I. Dünya Savaşı’nda etkin bir biçimde kullanılan) “İslam kardeşliği” söyleminden yararlanmışlardır. “Türk ulusu”nu temel alacak yeni bir rejimin kurulmasını hedefleyen Kemalistler, iktidarlarını sağlamlaştıran kadar, Osmanlı’daki “millet” anlayışını sürdürmüş ve bir “Türk milleti” söylemi yerine içinde değişik unsurları barındıran bir “İslam milleti”ni öne çıkarmayı tercih etmişlerdir. Mesut Yeğen, bu dönemde, ne bağımsızlık Savaşını yürüten Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin (ARMHC) ne de “Millet Meclisi”nin etnik çağrışımı olan bir adla tanımlanmış olduklarına dikkat çeker⁴⁷²:

“ARMHC siyasi birliğin zemini olarak coğrafi bir bütünlüğü, Millet Meclisi ise etnik, toplumsal ve yöresel farklılıkları aşan İslam dinini göstermektedir.”

Mustafa Kemal, 1920 yılında Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı bir konuşmasında, savunmak için mücadele ettikleri milletin tek bir unsurdan oluşmadığını vurgulamaktadır⁴⁷³:

“Meclis-i Alimizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Laz değildir, fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslamiyedir. Samimi bir mecmuadır. Binaenaleyh muhafaza ve müdafaası ile iştilal ettiğimiz millet bittabi bir unsurdan ibaret değildir. Muhtelif anasır-ı İslamiye’den mürekkeptir. Bu mecmuayı teşkil eden her bir İslam unsur bizim kardeşlerimiz ve menfaati tamamen müşterek olan vatandaşlarımızdır.”

Yeğen, cumhuriyetin ilanından önce Mustafa Kemal tarafından temsil edilen “siyasi proje”nin, “ülkenin mevcut etnik kompozisyonunu hem hukuki hem de siyasi düzeyde tanıyan ve içeren” bir proje olma iddiasında olduğunu ifade eder⁴⁷⁴. Bunun en açık belgelerinden birisi Osmanlı ülkesini “Türklerin ve Kürtlerin yurdu” olarak tanımlayan Amasya Protokolü’dür⁴⁷⁵. Lozan Konferansı’nda dahi İsmet İnönü, “Türk heyetinin Türkleri olduğu kadar Kürtleri de temsil ettiği” konusunda konferansın

⁴⁷² Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, 114.

⁴⁷³ Beşikçi, *Doğu Anadolu’nun Düzeni*, 384.

⁴⁷⁴ Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, 114.

⁴⁷⁵ *age*, 116.

taraflarını ikna etmeyi başarmıştır⁴⁷⁶. Bununla birlikte bu tablo, 1924 Anayasası ile değişmeye başlamıştır⁴⁷⁷:

“...ikinci anayasa devletin resmi dilini Türkçe olarak ilan etmiş (m.2), M. Kemal’in Ocak 1923 İzmit basın toplantısında Kürt yoğun illerin özerk olacağından bahsederken zikrettiği il temelinde özerklik (m.11) kaldırılmış, ‘22 yaşını bitiren kadın erkek her Türk mebus seçmek ve seçilmek hakkını haizdir’ (m.10) ve ‘Türkçe okuma yazma bilmeyenler mebus intihap olunamazlar’ (m.12) gibi Türklüğe gönderme yapan hükümler kabul edilmiştir.”

Yeğen, mebus olmak için Türkçe bilme şartı getirilmesinin Kürtlerin parlamentoya seçilemeyeceği anlamına gelmediğini; ancak parlamentoya seçilebilmek için Kürtlerden “hafızalarını, dillerini, tarihlerini, kısacası kimliklerini” inkar etmelerinin istendiğini ifade eder⁴⁷⁸. Yeğen’e göre; egemenliği *millet* adına kullanma yetkisine sahip olan Meclisin bu şekilde yalnızca Türklere ya da Türk olmayanlar arasından da sadece kimliklerini unutanlara açık hale getirilmesinin anlamı, egemenliğin “*millete* değil, fakat *Türk* milletine” ait olduğudur⁴⁷⁹.

Bununla birlikte aynı yıl Cumhuriyet hükümetinin Osmanlı’daki *millet* (ümme) anlayışını terk ettiği 1924 Anayasası’nın kabulünden çok kısa bir süre önce, 3 Mart 1924’te Hilafeliğin de kaldırılmış olması dikkate alındığında daha fazla netlik kazanır. Bu karar, toplumun çeşitli kesimlerinde Osmanlı mirasının terk edilmesi olarak algılandı ve tepkiyle karşılandı⁴⁸⁰:

“Sadece dindarlar veya tarikat mensupları değil, -Lütfi Fikri, Hüseyin Cahid gibi- bazı ateistler de hilafetin kaldırılmasını Osmanlı mirasının sonunu getiren ve Kemalist elitin iktidarı tam olarak tekeline almasını sağlayan son bir adım olarak gördüler.”

Bozarlan’a göre, hilafetin kaldırılmasının Kürt eşrafı için çok daha büyük bir anlamı vardı; bu karar, onlar için “Kürt-Türk ittifakının tek garantisini oluşturan” din kardeşliğinin de sona erdiği anlamına geliyordu⁴⁸¹. Beşikçi de, Hilafetin “birdenbire ve çok kısa bir sürede içinde” kaldırılmasının Doğu Anadolu’daki aşiret reisleri üzerinde derin ve olumsuz bir etki yarattığını ifade eder. Yazara göre, daha birkaç yıl önce Hilafeti ve Saltanatı korumak gayesiyle birlikte savaştıkları Mustafa Kemal’in

⁴⁷⁶ age, 117.

⁴⁷⁷ Oran, “Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği”, 875.

⁴⁷⁸ Yeğen, **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**, 120.

⁴⁷⁹ age, 121.

⁴⁸⁰ Bozarlan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği”, 109.

⁴⁸¹ age.

bu kararı alması, Kürt aşiretleri arasında ona duyulan “eski sevgi ve güvenin” azalmasına neden olmuştur⁴⁸².

Kürtlerin cumhuriyet rejimine karşı ayaklanmasında hilafeliğin kaldırılmasının önemli bir yeri olduğu ve bunun 1925 yılında başlayan Şeyh Sait isyanının arkasındaki temel itici gücü oluşturduğu birçok yazar tarafından dile getirilir⁴⁸³. Söz konusu ayaklanmanın liderliğini yapan Şeyh Sait, Kürt ulemasına yazdığı bir mektubunda şöyle söylemektedir⁴⁸⁴:

“Daha önce ortak bir hilafetimiz vardı ve bu, bizim dindar halkımıza, Türklerle aynı topluluğun bir parçası olmanın derin bir hissiyatını veriyordu. Hilafetin ilgasından beri bize kalan tek şey Türk baskısıdır.”

Şeyh, bir başka mektubunda da İslam’ın, Türklerle Kürtler arasındaki birliğin temeli olduğunu, ancak Türklerin bu temeli yıktığını; bu nedenle Kürtlerin, bundan sonra kendi geleceklerinin sorumluluğunu almak zorunda olduklarını dile getirecektir⁴⁸⁵.

Oran’a göre, Şeyh Sait isyanı, “dinsel temanın tamamen önde tutulduğu bir ayaklanma olmakla birlikte”, ilk Kürt milliyetçi hareketiydi; çünkü isyanın arkasında esasen “Kürt milliyetçisi Azadi örgütü” bulunuyordu⁴⁸⁶. Azadi, “büyük olasılıkla 1921 sonunda”, eski Hamidiye Alayları komutanları tarafından bağımsız bir Kürt devleti oluşturmak hedefiyle ve çok gizli bir örgüt olarak kurulmuştu⁴⁸⁷. Halen orduda görev yapmakta olup Azadi üyesi olan bazı subaylar, 3-4 Eylül 1924’te Beytüşşebap’ta bir isyan çıkarmaya teşebbüs etmişlerdi. İsyanın başını çeken Yüzbaşı İhsan Nuri ve arkadaşları aşiretleri ayaklandırmayı başaramadan, Beytüşşebap’taki garnizon komutanı isyanı haber almış ve isyancı subayları

⁴⁸² Beşikçi, **Doğu Anadolu’nun Düzeni**, 413.

⁴⁸³ Örnek olarak bkz. Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 248-249; Lewis, **age**, 265-266; Bozarıslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği”, 109-110.

⁴⁸⁴ **age**, 109.

⁴⁸⁵ **age**, 110.

⁴⁸⁶ Oran, “Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği”, 875.

⁴⁸⁷ **age**. Bozarıslan (“Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi”, 848) ve Bruinessen (**Ağa Şeyh Devlet**, 292) örgütün 1923’te kurulduğunu öne sürerler. Buna karşılık Olson da Oran gibi örgütün kuruluşunu 1921’e kadar götürür. Olson’a göre, örgüt üyesi Kürt subaylar, İngiliz İstihbarat Teşkilatına bu örgütün 1921’de Erzurum’da kurulduğunu bildirmişti, Olson, **age**, 72. *Kürt Özgürlük Cemiyeti* (Ciwata Azadi Kurd) adı ile kurulan örgüt, daha sonra *Kürt İstiklal Cemiyeti* (Ciwata Xweseriya Kurd) adını almış ve kısaca Azadi olarak adlandırılmıştır, **age**. Örgütün İngilizlerle olan yakın ilişkileri konusunda bkz. **age**, 76-82.

tutuklamaya başlamıştı. Bunun üzerine isyana karışan 500 subay ve er Irak'a kaçmak zorunda kalmıştı⁴⁸⁸.

Örgüt üyeleri, Şeyh Sait isyanı öncesinde halifeliğin kaldırılması kadar okullarda Kürtçe öğretilmesinin yasaklanması ve Kürt nüfusun batıya göç ettirilmesi gibi, yeni hükümetin birçok uygulamasına karşı olduklarını ilan ettiler⁴⁸⁹. Oran'a göre; "bu muvazzaf Kürt subayları laik nitelikleri yüzünden feodal (dolayısıyla da dinsel) ortam içindeki Kürt halkını etkileyebilmekten uzak olduklarını bildikleri için, vitrine, örgüt lideri Cibranlı Halit Bey'in eniştesi Nakşibendi Şeyhi Sait'i koymuşlardı"⁴⁹⁰.

Şeyh Sait isyanı, İslam'ın Kürt kimliği ile yeniden, ancak bu kez (Ermeni değil) Türk karşıtlığı yoluyla özdeşleştiğinin bir işareti olarak okunabilir⁴⁹¹:

"Böylece, Kürtlük ve İslam, bir kez daha, ama bu defa bütünüyle yeni koşullarda, Kürtlerin önde gelen din adamlarının ve eşrafının zihninde bir araya geldi. Artık Kürtlük daha önce olduğu şekliyle Türklerle dinsel bir bağ olmaktan çok, Türk karşıtı bir tepki ve milliyetçilik anlamına gelecekti. 1926'da Şeyh Mehdi'nin ve Şeyh Sait'in diğer takipçilerinin mektupları, dinî araçların, başka yerlerde olduğu gibi Kürdistan'da da, işbirliğinden muhalefete hızlı bir şekilde dönüşebileceğini göstermektedir."

Bozarslan'a göre; Kürtlerin hükümete tepki duymasında Kemalistlerin din ve milliyetçilik konusundaki tutumlarının yanında, Ermenilere yapılanların Kürtlerin kolektif hafızasında bıraktığı izlerin de etkisi olmuştur. Önceden Kürdistan'ın Ermenistan olmasından korkan Kürtler, şimdi de Ermenilerin başına gelenin kendi başlarına gelmesinden korkmuşlardır⁴⁹².

Bozarslan, henüz Kemalist aygıtlar kendilerine çevrilmeden önce dahi, Kürt ileri gelenlerinin, ulus-devlet yaratmanın zorla ve hatta gerektiği durumlarda katliamla homojenleştirmeyi ifade ettiğinin farkına vardıklarını ileri sürer. Yazara göre; Kürt ileri gelenlerince 1925 yılında imzalanan bir bildiri, bu sonu paylaşmanın endişesine işaret eder. Söz konusu bildiride, "Kemalistlerin, Kürt ileri gelenlerini Ermenilerle aynı muameleye tabii tutmayı planladıkları" endişesi dile getirilmekte ve Kürtlerin bu belirsiz hedefe, İslam kuvveti ve Kürt dayanışması ile cevap vereceği ifade edilmektedir⁴⁹³. Bozarslan bu "anti-Kemalist Kürt muhalefeti" içinde daha önce

⁴⁸⁸ **age**, 77-82. İsyancıların başında bulunan İhsan Nuri, aşağıda görüleceği gibi, 1927-1930 yılları arasında, Ağrı'daki ayaklanmanın da komutasını üstlenecek ve İhsan Nuri Paşa olarak adlandırılacaktır.

⁴⁸⁹ **age**, 74-75.

⁴⁹⁰ Oran, "Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği", 875.

⁴⁹¹ Bozarslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği", 110.

⁴⁹² **age**, 111. Bu korkunun Koçgiri isyanında da etkili olduğu yukarıda dile getirilmişti.

⁴⁹³ **age**, 112.

Ermenilere karşı savaşmış olan (Cibranlı Halid Bey gibi) Hamidiye Alayları mensuplarının da yer aldığına dikkat çekmekte ve bu durumu “tarihin bir cilvesi olarak” nitelendirmektedir⁴⁹⁴.

5.2.2. Kürt Milliyetçilerinin Taşnak’la İttifakı: Hoybun Cemiyeti ve Ağrı İsyanı

Şeyh Sait isyanının yenilgiyle sonuçlanmasının ardından, isyana katılmış olan Kürtler Irak, İran, Suriye ve Mısır’a kaçarlar⁴⁹⁵. Suriye’ye kaçanlar arasında bulunan Memduh Selim, sürgün edilmiş ya da yurt dışına kaçmış Kürt aydınları ve diğer Kürt ileri gelenleri ile görüşerek “Kürt hareketi ve kadrolarının yeniden örgütlenmesi” gerektiği fikrini tartışmaya açar. “Dr. Mehmet Şükrü Sekban, İhsan Nuri, Şeyh Sait’in oğlu Ali Rıza, Berazi aşireti reisi Mustafa Şahin, Paris’te bulunan Şerif Paşa ve o yıllarda Mısır’da bulunan Celadet ve Kamuran Bedirhan” gibi Kürt ileri gelenleri, Selim’in fikirlerine destek verirler⁴⁹⁶. Ermeni çevreleriyle yakın ilişkileri olan Selim, kurulacak örgüte Ermenilerin de desteğini sağlamak için çeşitli görüşmeler yapar⁴⁹⁷. “Fazla etkileri kalmayan” İstanbul’daki Kürt örgütleri ile de görüşüp desteklerini aldıktan sonra oluşturulacak yeni örgütün kuruluş kongresine davet edilecek isimler üzerinde görüş alışverişinde bulunur⁴⁹⁸. Sonunda 1927 yılında Lübnan’ın Bihamdun şehrinde *Kürt Milli Kurultayı* olarak da adlandırılan bir kongre gerçekleştirilir. Toplantı Taşnak’ın merkez komitesi üyesi ve eski Van mebusu Vahan Papazian’ın evinde yapılır⁴⁹⁹. Kongrede, *Hoybun* adında yeni bir örgütün kurulması kararı alınır ve örgütün başkanlığına Celadet Ali Bedirhan seçilir. Toplantıya temsilci gönderen Kürt örgütleri, kendilerini feshederek *Hoybun*’un çatısı altında toplanmayı kabul ederler⁵⁰⁰:

“(1900’lerin başında) İstanbul’da kurulan tüm örgütler ve bu örgütlerin önemli kadroları 1927 yılında Lübnan’da kurulan Hoybûn Cemiyeti adlı örgüte katıldılar. Bu

⁴⁹⁴ *age*, 112-113.

⁴⁹⁵ Olson, isyancıardan Seyit Abdullah’ın İngilizlerin Irak Yüksek Komiseri Sir Henry Dobbs ile görüşerek, “kendisi ve halkından 700 kişi için Irak’a iltica hakkı” talep ettiğini yazmaktadır. Dobbs, Türkiye’ye saldırılmaması koşuluyla isyancıları Irak’a kabul eder, Olson, *age*, 183. Bununla birlikte Dobbs, Türkiye’nin Milletler Cemiyeti tarafından kabul edilen Irak hududunu tanımayarak “husumet”e başvurması durumunda, Britanya’nın “Kürt milliyetçileri”ni destekleyeceğini de sözlerine ekler, *age*.

⁴⁹⁶ Rohat Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması* (İstanbul: Avesta, 1998), 21-22.

⁴⁹⁷ *age*, 22. Hoybun’da yer almış önemli kişilerden biri olan Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi), Memduh Selim’in görüştüğü Ermenilerle, daha önce Şerif Paşa ve Bogos Nubar Paşa arasında yapılan anlaşmaya benzer bir uzlaşma sağladığını belirtir, Silopi, *age*, 103.

⁴⁹⁸ Alakom, *Hoybun Örgütü*, 22.

⁴⁹⁹ *age*.

⁵⁰⁰ Alakom, “Kürt Örgütlenme Tarihi”, 21.

yeni oluşuma katılan başlıca Kürt örgütleri şunlardır: Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürt Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası ve Mısır'da bulunan Kürt İstiklal Komitesi.”

Kürt önderleri bu şekilde birleşme kararı aldıkları sırada Ağrı Dağı'nda Bro Heski Telli'nin* önderlik ettiği bir isyan baş göstermekteydi. Genelkurmay belgelerinde, isyanın Mayıs 1926 başlarında bir grup “eşkıya”nın Ağrı'daki bir köyden hayvan çalarak dağa götürmesiyle başladığı ifade edilir. Bunun üzerine 28. jandarma alayı “asiler”in peşinden gider; ancak askerler civar aşiretlerin destek verdiği isyancılar karşısında yenilgiye uğrar⁵⁰¹. Sonradan Ağrı'daki isyanın komutasını eline alacak olan İhsan Nuri, Bro Heski'nin I. Dünya Savaşı sırasında adamlarıyla birlikte Ruslara karşı savaştığını, Rusların 1917'de geri çekilmesiyle birlikte bu kez Beyazıt'ı Ermenilerin işgalinden kurtardığını; Şeyh Sait isyanı sırasında da devlete sadık kaldığını belirtir. Buna karşılık, devletin isyan sonrasında sürgün etmeyi planladığı aileler arasına kendilerinin de dahil ettiğini öğrenerek ailesi ve yakınlarıyla birlikte dağa çekilir. Bro ve beraberindekiler, peşlerinden giden jandarma kuvvetlerini yenilgiye uğratarak önemli miktarda askeri mühimmat ele geçirirler⁵⁰². 1927 baharında Bro, adamları ile birlikte Beyazıt şehrini almak üzere saldırıya geçer. Böylece, askeri kuvvetlerle aralarında büyük çatışmalar çıkar ve isyan giderek büyür. Bu sırada İhsan Nuri de Ağrı Dağı'na gelir. Bundan sonra Hoybun, isyanın yönetimini eline alır ve İhsan Nuri'ye “olağanüstü askeri komiser” unvanı verir. Bundan sonra isyana katılan aşiretlerin sayısı giderek artar ve isyancılar Ağrı Dağı'na “Kürt bayrağı” dikerler⁵⁰³. Bro Heski Hoybun tarafından Ağrı valisi ilan edilir⁵⁰⁴.

---

* Ağrı Dağı civarındaki *Celali* aşiretinin Heso Sori ailesinden olan Bro Heski, İbrahim Paşa olarak da adlandırılmaktadır. Paşa unvanı kendisine Hoybun heyeti tarafından verilecektir, İhsan Nuri(Paşa), **Ağrı Dağı İsyanı** (İstanbul: Med Yayınları, 1992), 19-20. Bro, İbrahim'in kısaltılmış şeklidir.

⁵⁰¹ Harekatta, iki top, birçok hayvan, eşya ve gereç asilerin eline geçer, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları I** (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992), 231-232. Söz konusu kaynakta isyan için “görünürde çapulculuk niteliğinde” ifadesi kullanılmaktadır, **age**. Kitabın önsözünde, eserin Emekli Kurmay Albay Reşat Hallı tarafından kaleme alındığı ve Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığının yetkili komisyonunca incelendiği dile getirilmektedir, **age**, 13.

⁵⁰² İhsan Nuri, **age**, 19-24.

⁵⁰³ **age**, 26-27. Yazar, buradaki Kürt bayrağı ile, Kürdistan Teali Cemiyeti tarafından kabul edilen 3 renkli bayrağı kastetmektedir. Bayrak 1927 yılında Hoybun tarafından Ağrı'ya gönderilmiştir, **age**, 16.

⁵⁰⁴ **age**, 28. Aralıklarla 1930 yılına kadar sürecek olan Ağrı isyanı sırasında binlerce insan yaşamını yitirecek; isyancılar, 7-14 Eylül tarihleri arasında düzenlenen üçüncü askeri harekatta uğranılan yenilginin ardından dağılmaya başlayacaktır. Üçüncü hareket sırasında Ağrı'daki isyancıların sayısı, silah kapasiteleri, isyana destek veren aşiretlerin adları vb. bilgiler için bkz. **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları II** (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992), 89-128.

Ağrı isyanının kontrolünü eline geçiren Hoybun'un "Kürt Ulusal Birliği" adıyla yayınladığı nizamnamede, örgütün 5 Ekim 1927'de kurulduğu (madde 1) ve maksadının "Türkiye boyunduruğu altında bulunan Kürdistan ve Kürtlerin tahlisi [kurtarılması] ve hududu tabiiye ve milliyesi dahilinde bir Kürdistan devleti müstakillesinin [bağımsızlığının] teşkili" olduğu (md. 2) belirtilmektedir. Cemiyet, bu amaca ulaşmak için "Kürtleri etrafına toplayacak" ve karşılıklı çıkar esasını gözetmek suretiyle "her türlü anası" ile ilişkilerini geliştirecektir (md. 3)⁵⁰⁵. Geliştirilen ilişkilere ve yayınlanan bildirilere bakıldığında, örgütün bu üçüncü madde çerçevesinde, en fazla Ermenilerin ve özel olarak da Taşnakların işbirliğine önem verdiği görülmektedir.

1915 yılında yaşanan sürgünün ardından önemli bir Ermeni nüfus Suriye ve Lübnan'a yerleşmişti. Alakom, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Suriye'ye göç etmek zorunda kalan Ermenilerin sayısının 50 bini aştığını ve göçlerin "etaplar halinde" 1930'lara kadar devam ettiğini belirtir⁵⁰⁶. Alakom'a göre; buradaki Ermeni liderleri kendileri gibi sürgün edilen veya kaçan Türk ve Kürt muhalifleri ile ilişkilerini geliştirmeye önem veriyorlardı. Şeyh Sait isyanının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Kürtler üzerindeki baskıların artması ve daha fazla Kürt'ün ülke dışına kaçmasıyla beraber sürgündeki Ermenilerle Kürtler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi fikrinin güçlenmesi için uygun bir ortam oluştu⁵⁰⁷.

Sasuni de, Ermeni-Kürt ilişkilerinin gelişmesinde Şeyh Sait isyanının önemine değinir. Yazara göre; Kürtler Ermenilerin 1915'te ülkeden sürülmesi sırasında yaşananlardan dolayı pişmanlık duyuyorlardı, ancak bu konu üzerinde etraflıca düşünmeye esas olarak Şeyh Sait isyanından sonra başladılar. İsyân sırasında ve sonrasında Türk hükümeti tarafından alınan sert tedbirler Kürt önderlerini "ergeç Ermenilerin durumuna düşmeye mahkum" olacakları düşüncesine itti ve bundan sonra Kürt liderleri "aynı kaderi paylaşmış" olduklarını düşündükleri Ermenilerle

---

⁵⁰⁵ Hariciye İstihbaratı, **Muhalifler, Hoybun Nizamnamesi** (Ankara: Hariciye Vekaleti Matbaası, 1928), 13. 31 maddeden oluşan tüzükte cemiyetin amacı, üyelik koşulları ve teşkilat yapısı belirlenmekte; askeri teşkilat ve çeteler, propaganda, kurallara itaat ve cezalandırma konuları işlenmekte (21. madde, teşkilat dahilinde tamamıyla askeri disiplinin geçerli olduğuna hükmetmektedir); genel merkez ve kongrenin yetkileri düzenlenmektedir. Tüzüğün sonunda Kürt Milli Andı (Peyman-ı Milli) yer almaktadır. Tüzüğün tamamı için bkz. **age**. Tüzük, Hoybun'un ilk kuruluş kongresinde kabul edilmiş ve 1928 yılında yayımlanmıştır.

⁵⁰⁶ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 106.

⁵⁰⁷ Kadri Cemil Paşa, Taşnakların Ermeni-Kürt ilişkilerinde bir anlaşma sağlanması için uzun zamandan beri çaba harcadığını ve ülke içindeki ve dışındaki birçok Kürt önderiyle ilişki içinde olduklarını belirtir, Silopi, **age**, 103.

ilişkilerini geliştirmeye önem verdiler⁵⁰⁸. Sasuni ayrıca, ülkede kalmış az sayıda Ermeni'nin “ya Kürt giysileri içinde ya da Kürtleşmiş olarak” Şeyh Sait isyanına katıldıklarını ve bunun da Kürt-Ermeni ilişkilerinin gelişmesine katkı sağladığını ileri sürmektedir⁵⁰⁹.

Kürt-Ermeni ilişkileri, Hoybun Cemiyeti'nin kuruluş döneminde örgüt içinde ve dışında tartışılan en önemli konulardan birisini oluşturur⁵¹⁰. Hoybun'un kuruluşundan kısa bir süre önce, hem Taşnaklar hem de bazı Kürt aydınları Kürt-Ermeni işbirliğini geliştirmeye yönelik çalışmalara hız vermiştir. Bu çalışmalar kapsamında Paris'te başlayan görüşmeler, Hoybun'un, kuruluşundan itibaren Taşnakların desteğini kazanmasıyla sonuçlanacaktır⁵¹¹:

“Büyük bir olasılıkla 1927 yılının bahar ayında yoğunlaşan bu görüşmeler sonunda, Ermeni liderlerinden Vahan Papazyan yerel Kürt liderleriyle görüşmek amacıyla Suriye ve Irak'a gider. Bu yakınlaşma Xoybûn Örgütü'nün ilk kuruluş toplantısının Vahan Papazyan'ın Lübnan'daki evinde yapılmasıyla daha da gelişir.”

Hoybun'un kuruluş kongresi sonunda alınan kararlardan birisi “Ermenilerle olan bütün yanlış anlama ve anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması”dır⁵¹². Bununla birlikte, örgütün, Ermenilerin yanında komşu devletlerin ve halkların da desteğini –en azından tarafsızlığını- sağlamayı amaçladığı aynı kongrede alınan şu iki karardan anlaşılmaktadır⁵¹³:

“Pers hükümeti ve kardeş Pers halkıyla iyi dostluk ilişkileri geliştirmek,
Suriye ve Mezopotamya Kürtlerine manda koşullarıyla yetinmek ve onlar için hiçbir politik hak talebinde bulunmayıp bu hükümetlerle iyi ilişkiler kurmak.”

Örgüt, stratejik bir tercihle, hareket alanını Türkiye topraklarındaki Kürt yerleşimleri ile sınırlamakta; böylece İran'ın olduğu kadar komşu topraklarda yerleşmiş bulunan sömürgeci Batılı devletlerin de desteğini kazanmaya çalışmaktadır. Hoybun'un Sasuni tarafından tanımlanan “siyasi çizgisi” bu anlayışı açık bir şekilde yansıtmaktadır⁵¹⁴:

---

⁵⁰⁸ Sasuni, **age**, 197-198.

⁵⁰⁹ **age**, 198.

⁵¹⁰ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 106.

⁵¹¹ **age**, 107.

⁵¹² **age**, 28.

⁵¹³ **age**.

⁵¹⁴ Sasuni, **age**, 200. Yukarıda Sasuni'nin bir Taşnak üyesi olduğundan söz edilmişti. Kitabın önsözünde belirtildiğine göre, yazarın bu çalışması, ilk olarak Taşnak yayın organlarından Hayrenik dergisinde 18 bölüm olarak 1929-1931 yılları arasında yayınlanmıştır. Daha sonra yazar, çalışmasını 1933'te kitap olarak yayınlamak istemiş; ancak Paris'ten ayrılması nedeniyle kitabın basımı 1969

“Öncelikle İran devletine, Irak ve Suriye’deki Arap halkına ve onların himayecilerine (İngiliz ve Fransız) karşı dostane bir tutum takınarak, o yerlerdeki büyük Kürt bölgelerinin barış ve refahını garanti altına almak. Sonra da aynı kadere sahip olan Ermeni Ulusuyla dostluk kurarak ortak düşmana karşı işbirliği yapmak, Ermenistan ve Kürdistan’ın bağımsızlıklarının toprak bütünlüklerinin karşılıklı olarak kabul edilmesini tartışma götürmez temel bir prensip olarak kabul etmek.”

Hoybun’un kuruluş kongresinin ardından kamuoyuna hitap etmek üzere kaleme alınan aşağıdaki bildiri de aynı hedefin vurgulandığı görülmektedir⁵¹⁵:

“1) Birinci Kürt Kurultayı, barbar Türk rejiminin despotluğu altında ezilen Kürtlerin buldukları tahammül edilmez durumlarını, geniş çapta uygulanan katliamları ve de Kürt ulusunun özgür ve bağımsız yaşama özlemini göz önüne alarak, Türkiye Kürdistanı’nı bağımsız bir devlet haline getirmek amacıyla kurtarmaya karar vermiştir.

2) Kurultay Irak içinde yöresel bir Kürt özerkliği yaratmak konusunda, Milletler Camiası tarafından yapılmış olan isteği, İngiliz ve Irak hükümetlerinin destekleyeceklerini umar.

3) Kurultay, İngiltere, Fransa, Suriye, İran ve Irak hükümetlerine, Türkiye, de baskıya uğrayarak göçe mecbur bırakılan Kürt mültecilerini sevgiyle kabul etmiş olduklarından dolayı, minnettarlıklarını sunar.

4) Kurultay herkese duyurur ki; Ermenistan ve Kürdistan’da asırlardan beridir Ermeniler ve Kürtler yaşamaktadırlar. Onlar kendi bağımsızlıkları uğruna çalışırken, ülkelerinin herhangi bir yabancı hakimiyetine bağlı olmasını reddederler. Çünkü, bu iki ülke yalnız ve yalnız Ermeni ve Kürt uluslarına aittir.”

Bildirinin 4. maddesi, Ermenilerle kurulacak işbirliğinin işaretini verirken, bu işbirliği, Hoybun ile Taşnak arasında aynı yıl imzalanan dostluk antlaşması ile netlik kazanacaktır. Antlaşmayı Taşnak’ın “tam yetkili delegesi” olarak Vahan Papazyan ve Kürt Cephesinin merkez komitesi üyeleri olarak Şeyh Ali Rıza, Dr. Şükrü Sekban, Berazi aşireti reisi Mustafa Şahin Bey, Heverka aşireti reisi Haço Ağa, Raman aşireti lideri Emin Ağa, Süleymaniye’den Kerim Bey, Van’dan Memduh Selim ile Celadet Ali Bedirhan imzalar. Antlaşmanın giriş kısmında Kürtler ve Ermeniler arasındaki “çok sağlam kardeşlik duyguları”na ve “arı ırktan gelen bu iki halkın varlığını garanti altına almak için büyük bir işbirliğinin gerekliliği”ne vurgu yapılarak; imza sahiplerinin “her iki halka canlılık veren politik bağımsızlık ve ulusal istemler arasında ortak noktayı” göz önüne aldıkları belirtilir⁵¹⁶. Antlaşma 19 maddeden oluşmaktadır⁵¹⁷:

---

yılına kadar gecikmiştir, **age**, 10. Yazarın çalışmasının Hoybun’un kuruluş yılları dönemine rastlaması ayrı bir önem arz etmektedir.

⁵¹⁵ Sasuni, **age**, 200-201.

⁵¹⁶ bkz. Rohat Alakom, “1927 Tarihli Hoybun-Taşnak Antlaşması: Hoybun Cemiyeti Üzerine Notlar”, **Toplumsal Tarih**, c.10, s. 59 (1998): 60.

⁵¹⁷ **age**, 60-61.

“Madde 1. Her iki taraf bağımsız bir Kürdistan’ın ve birleşik bir Ermenistan’ın kurulma hakkını karşılıklı olarak tanıyarak bu hakkın savunulması için mümkün olan her türlü imkanı kullanarak birbirlerinin yardımına koşmayı kabul etmektedirler.

Madde 2. Her iki taraf hangi toprakların Ermenistan’a, hangilerinin Kürdistan’a ait olduğuna bakmaksızın ve sadece iki ülkenin kurtuluşunun temel amaç edinmiş olarak ortak düşmana karşı savaşmaya devam edeceklerdir.

İki ulus arasındaki sınırlar aşağıdaki prensiplere göre belirlenecektir:

A- Yerli Kürt ve Ermeni nüfusunun savaştan (1914) önceki sayısı bu belirlemede temel alınacaktır.

B- Sevres Antlaşması tarafından kabul edilen etnik ve hukuksal prensiplerini kabul etmekle birlikte bu antlaşmanın Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerini Ermenistan’a bırakarak 89. maddesini geçersiz saydığını, ama bununla birlikte iki tarafta söz konusu vilayetler üzerinde karşılıklı hak taleplerine saygı göstereceklerini taahhüt ederler.

C- Sınırların belirlenmesinde iki taraf da her iki ülkenin tabii savunma, ekonomik ve politik çıkarlarını da ayrıca hesaba katmak zorunda olacaktır.

Madde 3. Mevcut antlaşma imza sahibi taraflar arasında, ortak düşman Turani-Türk ögesine karşı savunma ve saldırı işbirliği paktı olduğundan, tafralardan hangisi söz konusu düşmanın saldırısına uğrarsa diğer taraf saldırıyı püskürtmek için tek başına veya saldırıya uğramış tarafla birlikte hareket edeceğini kabul etmektedir.

Her iki taraf kendi ülkelerini yabancı ögeleri kullanarak insanlarından boşaltmayı hedef alacak Türk hükümetinin her türlü girişimine ortak bir şekilde savaşacaklardır.

Madde 4. Taraflar Ermeni-kültür işbirliği düşüncesini yaymak ve her iki ülkede bu düşüncüyü köklü bir hale getirmek için yazılı ve sözlü etnik bir propaganda yürüteceklerine söz vermektedirler.

Madde 5- Taşnaksutyun Partisi sahip olduğu organları aracılığı ile Avrupa ve Amerika kamuoyu ve politik çevrelerinde Kürt sorununun lehinde propaganda yapmaya ve aynı zamanda her türlü Türk-Turani provokasyon ve propagandasına karşı mücadele edeceğine söz vermektedir.

Madde 6- Taşnaksutyun Partisi, Kürt Ulusal Cephesi Hoybun’un geçici olarak sübvansedeceğini ve cepheyi örgütlenme işleri dahil her türlü konuda uzman olduğu teknik alanda ve manevi olarak yardımda bulunacağına söz vermektedir.

Madde 7- Taşnaksutyun Partisi, Kürt Ulusal Cephesi Hoybun’a Avrupa ülkeleri Amerika ve Kürt sorunu ile direkt ilgisi olan diğer tüm ülke ve halkların Kürt davasına desteklerini sağlamak için yardım edecektir.

Madde 8- Her iki taraf arasında ilişkiyi düzenli kılmak, gerekli görüldüğü takdirde Hoybun’un merkez komitesinin alacağı kararlara katılmak, diğer tüm işlerde komiteye yardımcı olmak ve sıkı bir işbirliği sağlamak amacıyla Taşnaksutyun Partisi’nin bir temsilcisi Kürt Ulusal Cephesi Hoybun’un merkez komitesi üyeleri arasında sürekli bulunacaktır.

Madde 9- Taşnaksutyun Partisi ve Kürt Ulusal Cephesi Hoybun, Ermenistan ve Kürdistan’ın kendilerine ait toprakları üzerinde bağımsızlıklarının tanınmaması nedeniyle kendilerinin Türkiye ile savaş içinde olduklarını kabul ederler. Dolayısıyla, anlaşan taraflar olarak ikisi arasında ön bir anlaşma sağlanmadan tafralardan hiçbirinin ne Türk Hükümeti, ne de başka bir hükümetle ilişkiye girmeyecekleri konusunda birbirlerine karşı sorumludurlar.

Madde 10- İki tarafın hazırladığı rapor gereğince Taşnaksutyun Partisi askeri gücünü eylem (operasyon) halindeki Kürt güçlerine katacak ve söz konusu eylemler için gerekli olan silah ve mühimmatı sağlamaya çalışacaktır.

Taşnaksutyun Partisi, Kürt Genelkurmayı ve Hoybun merkez komitesi nezdinde ve teknisyenlerin eşliğinde bir askeri ataşeyi tayin edecektir. Bu ataşe [ve] teknisyenler alınacak kararlara ve gerçekleştirilecek eylemlere gerçek bir işbirliği ve dostluk çerçevesinde katılacaklardır.

Madde 11- Genel politik alanda alınacak kararlar her iki tarafın tayin edeceği delegelerinden oluşacak bir komisyon tarafından uygulanacaklar ve ihtiyaç duyulduğu takdirde kararların uygulanması taraflardan herhangi birinin belirleyeceği bir ya da birden çok delegenin inisiyatifine de bırakılabilecektir.

Madde 12- Taşnaksutyun Partisi, Kürt teknisyen, propagandacı ve organizatörlerin eğitimi için hazırlanacak derslere maddi ve manevi desteği vermeyi kabul etmektedir.

Madde 13- Her iki taraf bu antlaşmanın esaslarına uygun olarak, bir yıllık süre içinde transit geçişler, gümrük kapıları ve işlemleri, azınlık hakları, ahali (göçmen) mübadelesi ve bu antlaşmanın içinde yer almayan diğer tüm konulara ilişkin yeni anlaşmalar gerçekleştirmeye kendilerini yükümlü kılmaktadırlar. Muhtemel bir Ermeni-Kürt konfederasyonu kurmaya ilişkin sorun da taraflarca göz önüne alınacaktır.

Madde 14- Taraflar kendilerine verilecek toprak miktarına göre paylarına düşecek kamu borç miktarını ödemeyi kabul edeceklerini taahhüt etmektedirler. Aynı şekilde taraflar yabancıların madenler ve demiryolu üzerindeki daha önce kabul edilmiş tüm imtiyazlarını tanıyacıklarını kabul etmektedirler.

Madde 15- Gerek mevcut anlaşmanın dışında kalan sorunlarla ilgili, gerek yorum farklılıklarından kaynaklanacak her türlü anlaşmazlık halinde ilgili taraflarca belirlenecek bir uzlaşmacının kararına başvurulacaktır.

Madde 16- Bu askeri ve siyasi anlaşma gizli tutulacaktır. Taraflardan birinin anlaşmayı kısmen veya tamamıyla üçüncü bir tarafa bildirme gereğine inandığı takdirde anlaşmanın ikinci tarafının izninin önceden alınması zorunlu olacaktır.

Madde 17- Kendi özgürlük ve bağımsızlığı için sürdürdükleri ortak savaş sona erinceye kadar mevcut anlaşma her iki ülke arasındaki tüm ilişkileri düzenleyecektir. Bu anlaşmada yapılacak her türlü ekleme ve değiştirmenin her iki tarafın onayı ile olması zorunludur.

Madde 18- Bu askeri ve siyasi anlaşma iki taraf arasında imzalandığı günden itibaren yürürlüğe girecektir.

Madde 19- Bu anlaşma Fransızca yazılmış olup iki nüshadan oluşmaktadır.”

Antlaşmanın 8. maddesinin Hoybun içindeki farklı görüşler arasında tartışma konusu oluşturduğu görülmektedir. Örgütün bağımsız bir politika izlemesinden yana olan ve Taşnak’ın örgüt üzerindeki etkisinden rahatsızlık duyan bazı Kürtler, bu kaygılarının gerekçesi olarak özellikle 8. maddeyi göstereceklerdir⁵¹⁸. Alakom, Taşnak’ın Suriye’deki temsilcilerinden Hratch Papazyan’ın Hoybun’un Halep biriminin daimi üyelerinden birisi olduğunu ve bu daimi üyeliğin 8. maddenin sonucu olarak yorumlanabileceğini ifade eder. Papazyan, Celadet Bedirhan’dan sonra örgütteki en etkili kişilerden birisi haline gelecektir⁵¹⁹. Aytepe, Hoybun içinde ve dışındaki birçok Kürt’ün Ermenilerin bu konumundan rahatsızlık duyduğunu ileri sürmektedir.

⁵¹⁸ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 105.

⁵¹⁹ **age**, 107-108.

Yazara göre; Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza ve çevresinin örgütten ayrılarak başka bir cemiyete katılmalarının arkasındaki temel neden de, Hoybun içinde Ermenilerin ağırlığına gösterilen tepkidir⁵²⁰.

Alakom, Ermeni-Kürt ilişkilerinin “özellikle Ağrı ayaklanması sırasında” yoğunluk kazandığını belirtir. Yazar, “Ermenilerin Tebriz üzerinden Kürtlere silah sevkiyatı yaptığı” konusunda kaynaklarda bazı bilgiler yer aldığını; Tebriz’de “küçük bir silah fabrikası” kuran Ermenilerin Ağrı’daki Kürtleri “maddi alanda” desteklediklerini ifade etmektedir⁵²¹. Kadri Cemil Paşa da, Ağrı Dağındaki isyancıların Hoybun merkezi ile ilişkisini Ermenilerin temin ettiğini dile getirir⁵²². Genelkurmay belgelerinde ise Ermenilerin “asiler”e “telefon, fotoğraf makinesi ve sıhhi gereç” verdikleri ifade edilmektedir⁵²³. Hoybun’un “dış etki ile Ermeniler” tarafından vücuda getirilmiş bir cemiyet olarak tanımlandığı söz konusu kaynakta, Ağrı’daki asilerin 2000 silahlı olduklarının tahmin edildiği ve “sanatkar olarak Ağrı’da bulunan birkaç Ermeni, bir Ermeni subay ve bir kısım Nasturi”nin de bu sayıya dahil olduğu belirtilmektedir⁵²⁴. Aynı belgelerde, Ağrı’daki isyancıların başında İhsan Nuri ile birlikte “Ermeni Zilan”ın bulunduğu bilgisine yer verilmektedir⁵²⁵. İhsan Nuri de, “Büyük Kürt Ulusal Kongresi”nin Ermenilerin “ortak düşmana karşı birleşme ve birbirlerine yardım etme” isteğini memnuniyetle kabul etmesinin ardından, “Ermeni Taşnak Örgütünün bir temsilcisi”nin Ağrıya geldiğini yazmaktadır. İhsan Nuri, Hınıs’a yakın bir Ermeni köyünden olduğunu belirttiği Ardeşir Muradyan (*Zilan Beyi*) ismindeki bu kişinin, Zilan Kürtleri arasında iyi tanındığını ifade eder⁵²⁶. Bununla birlikte, yazar, Zilan’ın varlığının Ermenilerin Ağrı isyanında rol oynadıkları şeklinde yorumlanamayacağını vurgulamaktadır⁵²⁷:

⁵²⁰ Oğuz AYTEPE, “Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti”, **Toplumsal Tarih**, c.10, s. 58 (1998): 52. AYTEPE, Hoybun’a ve diğer Kürt cemiyetlerine ilişkin çalışmalarında çoğunlukla Emniyet Genel Müdürlüğü arşivinden yararlanmıştır.

⁵²¹ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 108-109.

⁵²² Silopi, **age**, 109.

⁵²³ **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II**, 91.

⁵²⁴ **age**, 90-91.

⁵²⁵ **age**, 89.

⁵²⁶ İhsan Nuri, **age**, 29-30. Eserin sonunda yer alan bir dipnotta, Ardeşir Muradyan’ın *Zilan* adıyla bölgede faaliyet yürüttüğü; yakalanıp tutuklandıktan sonra gerçek isminin uzun bir süre Hoybun örgütüne gizli tutulduğu ve isminin ilk kez 1969 yılında Garo Sasuni tarafından açıklandığı bilgisi yer almaktadır, **age**, 101.

⁵²⁷ **age**, 30. Yazar, isyanda Ermenilerin rolüne ilişkin başka bir açıklamada bulunmaz. Hoybun’un birisi Celadet Bedirhan tarafından yönetilen *politik kanat* ve diğeri de İhsan Nuri tarafından yönetilen *askeri kanat* olmak üzere iki kanattan oluştuğunu belirten Bozarslan ise; askeri kanadın yönetiminde Ruben Ter Minassian gibi Ermenilerin bulunduğunu ifade etmektedir, Hamit Bozarslan, “Les relations kurdo-arméniennes : 1894-1996”, H.L. Kieser (ed.), **Die Armenische Frage und Die Schweiz**

“Bazı çevreler Kürt komutanlığının bu *misafir*inden dolayı şöyle söylüyorlardı: ‘Ermeniler, Kürtlere yardım etmek için Ağrı’da bulunuyorlar.’ Fakat bu doğru değildi.”

Hoybun örgütünü, “Ermenilerle Kürtler arasındaki ittifakın simgesi”⁵²⁸ olarak nitelendiren Chaliand; harekete geçmek için yeterli dış desteğe ve yardıma sahip olmayan Kürt liderler için, Ermeni Taşnak Partisi ile kurulacak bir ittifakın son derece gerekli olduğu görüşündedir⁵²⁹. Yazara göre; “Sovyetlere olan karşıtlığı nedeniyle” Batılı devletlerin (özellikle de Fransa ve İngiltere’nin) desteğine sahip olan Taşnak Partisi, hareketin Avrupa ile bağlantısını sağlamaya yardımcı olabilirdi⁵³⁰:

“Taşnak Partisinin artık Kürdistan’da bir tabanı bulunmazken, Kürt Ulusal Birliği Hoybun ise kitlesel bir desteğe sahip olmakla birlikte programını uygulaması için ihtiyaç duyduğu maddi kaynaklara sahip değildi.”

Buradan, Taşnak Partisi’nin, kalabalık Kürtlerin nüfus potansiyeline; Hoybun’un ise Taşnak’lı Ermenilerin sahip olduğu uluslararası kanallara ve tecrübeye ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Aytepe, Taşnakların Hoybun’u desteklemesinin en önemli nedeninin “Türk topraklarında herhangi bir silahlı eyleme girişmemelerinden dolayı Kürtleri kullanmak istemeleri” olduğunu ileri sürer⁵³¹. Yazara göre; Taşnakların desteği, “Büyük Ermenistan” idealiyle de ilgilidir⁵³²:

“...Taşnaklar, ‘Türkiye Kürdistanı’nı ‘Büyük Ermenistan’ın bir parçası olarak gördükleri için Hoybun’a yapılan destekle Türkiye’deki ‘Ermeni topraklarını’ da kurtarabileceklerini düşünmüşlerdi. Onlar kurulacak bağımsız Kürt devletinin, bağımsız bir Ermeni devletinin temeli olacağını umuyorlardı.”

(Zurich: Chronos Verlag, 1999): 337 (Makalenin bazı bölümlerinin çevirisini sağladığı için hocam Ergun Aydınoglu’na teşekkürü bir borç bilirim). Ağrı ayaklanması sırasında orduda görev yapan subaylardan Zühtü Güven, Dünya Gazetesinde tefrika edilen anılarında, Ağrı’da bir hükümet kurduğunu ilan eden İhsan Nuri’nin, Veli Bey olarak adlandırılan Erivanlı Voli’yi Ağrı’nın kuzeyindeki bir ilçenin kaymakamı ve kumandanı olarak görevlendirdiğini yazmaktadır, “Doğu İsyânlarında Bir Türk Subayı (Tefrika nu.15)”, **Dünya Gazetesi**, 20 Mart 1953, 5. Güven, İhsan Nuri tarafından görevlendirilen “jandarma subayları” arasında eski bir Rus subayı olan “Ermeni İbrahim Şiko” ve asıl adı Kigam olan (Ermeni) Karaköseli Kerem’in isimlerini saymaktadır, “Doğu İsyânlarında Bir Türk Subayı (Tefrika nu.16)”, **Dünya Gazetesi**, 21 Mart 1953, 5.

⁵²⁸ Chaliand, “Kurdistan in Turkey”, 46. 1931 tarihli “Taşnak-Hoybun” adlı kitap, Hoybun’u Taşnak’ın ve yabancı devletlerin Türkiye’yi bölme planları doğrultusunda “Kürtlerin kandırılması” sonucu kurulmuş bir örgüt olarak göstermektedir, **Taşnak-Hoybun** (Ankara: T.O. Matbaası, 1931). Yazar adı belirtilmeyen kitapta Hoybun’un toplantılarına katılan Kürtlerin ve Ermenilerin isimleri tek tek verilmektedir. Resmi görevli kişi ya da kişilerce yazılmış olması muhtemel olan kitap şu cümle ile başlamaktadır: “Büyük harpten sonra meydana çıkan ve zaman zaman kanlı vakalarla neticelenen Kürt meselesi hakkında hem alakadarları hem de cihan efkârını tenvir etmek [aydınlattmak] için vesaika müstenit [belgelere dayalı] malumat vermeyi fâideli bulduk.” (Buna karşılık kitapta birkaç yabancı gazete dışında herhangi bir belgeye atıfta bulunulmamaktadır).

⁵²⁹ Chaliand, **The Kurdish Tragedy** (London: Zed Books, 1994), 37.

⁵³⁰ **age.**

⁵³¹ Aytepe, “Hoybun Cemiyeti”, 52.

⁵³² **age.**

Kürtlerin Taşnaklardan en büyük beklentisinin ise, seslerinin yurt dışında duyurulması ve Batılı devletler ile kamuoyunun desteğini, en azından sempatisini kazanabilmek olduğu anlaşılmaktadır. Aytepe, faaliyet merkezi Halep olan Hoybun'un siyasi merkezinin Paris'teki Taşnak Partisi binası olduğunu belirtir⁵³³. Örgüt, büyük önem verdiği propaganda faaliyetleri ile ilgili olarak "Taşnak Partisi adına Paris bürosundan Çamlayan'ı ve Hoybun adına da Süreyya Bedirhan'ı" görevlendirmiştir. "Çamlayan Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Mısır'da ziyaretlerde bulunarak konuşmalar yapmış ve örgüte mali kaynak temin etmiştir"⁵³⁴. Süreyya Bedirhan da birkaç kez aynı amaçla Amerika'ya gitmiştir⁵³⁵. 1929 yılında Dr. Necip Mustafa ile birlikte Detroit şehrinde Hoybun cemiyetini kuran Süreyya Bedirhan; bazı Amerikan şehirlerinde de örgütün şubelerini açmıştır. Aytepe'nin ifade ettiğine göre; Warchaster'daki şubeye 450'den fazla Ermeni üye olarak para yardımı yapmıştır⁵³⁶. Peabody ve Boston şehirlerini ziyaretinde Ermenilerden büyük ilgi gören Bedirhan, Amerikadaki çalışmalarını "Ermenilerin yoğun yardımı" ile sürdürmüştür. Boston'da Ermenice yayımlanan *Baykar* gazetesi "adeta Süreyya Bedirhan'ın ve cemiyetin tanıtılmasını" üstlenmişken; örgütün New York şubesi Vahan Kardeşyan'ın bürosunun bulunduğu binada açılmıştır⁵³⁷. Kardeşyan, 1930 yılında Ağrı ayaklanması sırasında yaşananları New York Times gazetesinde sürekli rapor etmiştir⁵³⁸.

Hoybun'un önemli simalarından Kadri Cemil Paşa da, Amerika ve Avrupa'daki "Ermeni yayınları"nın Kürt hareketi için önemine vurgu yapmaktadır⁵³⁹:

"...Ermeni yayınları Kürtler aleyhindeki fena fikirlerin düzeltilmesine çok yaradı. Ermeniler bu neşriyatlarıyla hakkımızda bir zamanlar yaptıkları aleyhtar propagandaları tekzip etmiş oluyordular."

Özellikle Hoybun'un ilk dönemlerinde "Ermenilerin araçlarından" çok yararlanıldığını ve "muhtelif memleketlerdeki Kürt bölgeleri ile yapılan ilişkilerin

---

⁵³³ Oğuz Aytepe, "Hoybun Cemiyeti'nin Amerika'daki Faaliyetleri", **Tarih ve Toplum**, c.30, s. 176 (1998): 56.

⁵³⁴ **age**, 57.

⁵³⁵ Aytepe'ye göre; "I. Dünya Savaşı'ndan sonra sayıları sekiz bine ulaşan bir grup Kürt Amerika'ya göç ederek Michigan Detroit, Indiana Whiting, Gary ve Philedelphia'da yerleşmişlerdi.", **age**.

⁵³⁶ **age**, 58.

⁵³⁷ **age**.

⁵³⁸ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 109.

⁵³⁹ Silopi, **age**, 109.

büyük bir kısmını” onların temin ettiğini dile getiren Kadri Cemil Paşa, Hoybun’un Taşnak’la ilişkisini bir “zaruret” olarak nitelendirmektedir⁵⁴⁰:

“...Ermenilerle Hoybun ittifakında bir zaruret vardı. Milli bir sesle ve iç dünyada propaganda yapılmasının gereği karşısında Kürt milletinin elinde kendisini medeni aleme tanıttak en küçük bir yayın aracı yoktu. Muhtelif Kürt mntukaları arasında ilişki kuracak imkana sahip olamayan Hoybun’a yardım edecek, dostluk gösterecek ne bir heyet, ne de bir hükümet vardı bütün bu değerlendirmeler [karşısında] Ermenilerle dostluk kurmada bir fayda görülmüştü. Ermenilerin Kürtler aleyhine yaptıkları propagandaların önü alınarak lehte propaganda yaptırılması da bir işti. Bu anlaşmanın *def'i zarar celb'i menfaat (zararı kovup yararı getirmek)* noktasında önemin[in] takdir edilmesi gerekir.”

Ermeniler Kürtler lehine yaptıkları propagandayı Sosyalist Enternasyonal’e de taşımışlar ve Enternasyonalin Cenevre’de gerçekleştirilen bir toplantısında Kürtler üzerine bir tartışma açılmasına neden olmuşlardır⁵⁴¹. Taşnak temsilcisi İshakyan’ın II. Enternasyonal’in Zürih’te gerçekleştirilen 22 Ağustos 1930 tarihli oturumuna “Türkiye’de Kürtlerin durumu üzerine” bir rapor sunması sonucunda ise, oturum sonunda “Kürtleri destekleyen ve Kemalist rejimi şiddetle mahkum eden bir karar tasarısı” benimsenmiştir⁵⁴².

Buna karşılık, hem Batı’nın hem de Doğu’nun desteğini kazanma çabasında olan Hoybun’un Taşnak’la kurmuş olduğu yakın işbirliği, örgütün Sovyetlerle olan ilişkileri açısından olumsuz bir etkiye neden olmuştur⁵⁴³. Taşnak’ın Sovyet cephesindeki olumsuz imajı, Hoybun’un kurulmasında ve onun önderlik ettiği Ağrı isyanında “İngiliz ve Fransız parmağı olduğu yönündeki Türk iddiaları”nın Sovyetler tarafından doğrulanmasına imkan tanımıştır⁵⁴⁴. Aytepe’ye göre; Sovyetlerin Hoybun karşıtı bir tutum takınmasında, Türkiye ile 1925’te imzaladığı “Tarafsızlık ve Saldırmazlık Anlaşması”nın da etkisi olduğu düşünülebilir⁵⁴⁵.

---

⁵⁴⁰ **age**. Bozarıslan da, Hoybun ile Taşnak arasındaki anlaşmanın her iki tarafa “pragmatik kaygılar tarafından adeta dayatılmış” olduğunun söylenebileceğini ifade etmektedir, Bozarıslan, “Les relations kurdo-armeniennes”, 338.

⁵⁴¹ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 110.

⁵⁴² Bozarıslan, “Les relations kurdo-armeniennes”, 338.

⁵⁴³ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 108.

⁵⁴⁴ Aytepe, “Hoybun Cemiyeti”, 52. Yazara göre; Hoybun, gerçekten de İngilizler ve Fransızlar tarafından Türkiye’ye karşı kullanılmıştır, **age**.

⁵⁴⁵ **age**. Hoybun üyelerinden Nuri Dersimi de, Sovyetlerin “Hoybun Cemiyeti ile zuhur eden Kürdistan hadisesine” ilgisiz kalmasında Hoybun’un Batılı devletler lehine çalışan Taşnakla işbirliği etmesinin yanında, “esasen Türkleri garp emperyalizmine ram etmemek için” Sovyetler iel Türkiye arasında imzalanmış olan dostluk anlaşmasının da etkisi olduğunu ifade eder. Yazar, Sovyetlerin “bu ittifaka binaen, Kürt hareketına mani olacak derecede Türk kuvvetlerine yardımda bile” bulduklarını belirtir, Nuri Dersimi, **Dersim Tarihi** (İstanbul: Eylem Yayınları, 1979), 71 (Kitap, ilk kez Suriye’de, Türkçe-Kürtçe olarak, 1950 yılında basılmıştır). 19 Temmuz 1930 tarihli Vakit Gazetesi, Iğdır sınırındaki Rus karakol kumandanının, Ağrı eteklerinde isyancı aşiretlerden biriyle

Ağrı isyanı sırasında ve sonrasında Sovyetler Birliği içinde Hoybun karşıtı bir tutum sergileyen çeşitli yazılar kaleme alınır. Bunlar arasından Alakom'un aktardığı 1931 tarihli bir incelemede; “Emperyalistlerin bağımsız bir Kürdistan kurma planları, Kafkasya'nın ele geçirilmesi anlamına gel[mekte] ve bu planı gerçekleştirmek için Taşnaklar bir araç olarak kullanıl[maktadır]” düşüncesi işlenmiştir⁵⁴⁶. Ağrı ayaklanmasını “emperyalizmin bir planı” olarak ele alan Sovyet basınında, II. Enternasyonalin Kürtler konusunda yukarıda değinilen kararı da “Sosyal-Faşizm” olarak nitelendirilmiştir⁵⁴⁷. Sovyetlerdeki bazı Kürt aydınları da Hoybun ve Ağrı isyanını eleştiren anti-emperyalist içerikli yazılar yayınlamışlardır⁵⁴⁸.

Alakom'a göre; Sovyetlerde egemen olan Hoybun karşıtı tutum, o dönemde bir Sovyet Cumhuriyeti olan Ermenistan'da yaşayan Kürtlerin Ağrı isyanına destek olma girişimlerinin “sıkı sınır denetimleri ve kötü propaganda” yoluyla engellenmesine neden olmuştur⁵⁴⁹. Bu durumun Sovyet Ermenistanı'ndaki Ermeniler için de geçerli olduğu görülmektedir. Hraçya Koçar Kaprielyan'ın, Ağrı isyanı sırasında sınırın diğer tarafına geçen Erivan'lı bir Ermeni köylünün yaşadıklarını konu alan *Özlem* (Garod) adlı romanı, Sovyet Ermenistanı'nın isyan karşısındaki tutumunu ele alan önemli bir eserdir⁵⁵⁰. Yazarın Kürt-Ermeni ilişkilerine dair düşüncelerini de yansıtması bakımından romana burada kısaca yer verilebilir. Romanın kahramanı Arakel Eloyan, Türkiye'deki ata-topraklarına duyduğu özlemi daha fazla bastıramaz ve birgün kimseye haber vermeden gizlice sınırı geçer. Yıl 1930'dur ve Ağrı'daki ayaklanma sürmektedir. Arakel'in akıbeti konusunda Türk ve Sovyet tarafları arasında yapılan yazışmalarda Türk Dışişleri Arakel'in, “dağlara çıkmış olan Kürt asilerine sığınmış” ve onların “İngiliz Emperyalistleri tarafından kışkırtılan”

çarpmış birliklerin başındaki yüzbaşıya, gerektiğinde kendilerine yardım etmek üzere hükümetinden emir aldığını söylediğini yazmaktadır, “Şarkta Tarama Hareketi Bitiyor”, **Vakit Gazetesi**, 19 Temmuz 1930.

⁵⁴⁶ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 111.

⁵⁴⁷ **age**, 110-113.

⁵⁴⁸ Bu konu hakkında bkz. **age**, 112. Alakom, Daha sonraki yıllarda tutuklanan ve Ağrı'daki ayaklanmayı destekler tarzda yazıları olan bazı Kürt yazarların tutuklanma gerekçeleri arasında “Türkiye Kürtleri hakkında yazı yazdığı” iddialarının yer aldığını; Sovyetlerin, kendi toprakları üzerinde yaşayan Kürtlerin diğer ülkelerdeki Kürtlerle ilişkisinden son derece rahatsız olduğunu belirtmektedir, **age**, 113.

⁵⁴⁹ **age**, 113. Bununla birlikte, Sovyetlerin sınırları tamamen kapatmasından önce, sınırı aşan bazı “Sovyet Kürtleri”, Ağrı'da ayaklanan Kürtlere yiyecek temin etmişlerdir, **age**.

⁵⁵⁰ Hraçya Koçar, **Özlem**, 2. bs (İstanbul: Nujen Yayınları, 1996). Gazeteci ve edebiyatçı Hraçya Koçar, 1915 Tehciri sırasında -henüz 5 yaşındayken- tüm ailesini kaybetmiş; 1927'de Erivan'a yerleşmiş ve Sosyal Bilimler Fakültesinde eğitim görmüştür.

hükümete karşı girişimlerine katılmış olduğunun sabit delillerle tespit edildiğini bildirir⁵⁵¹:

“Ankara Hükümeti, sözü edilen Eloyan’ın İngiliz casusu olduğunu kesin bildiğini ve dolayısıyla iki dost devletin ortak düşmanı olduğunu da vurguluyordu.”

İhtiyar ve sıradan bir köylü olan Arakel’in isyancılara katıldığına dair söylentiler köyünde yayılması üzerine Arakel’den bir kahraman gibi söz edilir⁵⁵²:

“O muhakkak ki ayaklanan Kürtlerle birleşmiş, onlarla birlikte Türk Hükümeti’ne karşı savaş veriyormuş ki Ermeni ve Kürt topraklarını Türklerden kurtarıp yan yana Kürdistan ve Ermenistan kursunlar.(...) (Arakel’in bu haberlerden hoşlanan eşi) Eski fistanlarını giymiş, şehit olan fedai karısı gibi göğsünü gere gere evden eve geçiyordu.”

Arakel, sınırı geçince “Kürt asiler”le karşılaşır ve bunlar arasında eski köyünde komşusu olduğu Kasım-i Zilani adlı Kürt beyinin oğlu ve torunu da vardır. Zilani’nin oğlu Marif, Arakel’e dert yanar⁵⁵³:

“Melun Romi [Türk], akılsız Kürtleri kandırdı, ellerine silah, cephane vererek Ermenilerin üstüne yürüttü, Ermenileri kırdırdı ve Ermenileri kırdıktan sonra şimdi de bizleri dünyadan sepetlemek istiyor. Şimdi kafamıza vuruyoruz ama ne yapalım, geçen geçti.(...) Ermeniler kalsaydı bugün durumumuz böyle olmazdı.”

Arakel, Sovyetlere döndüğünde kendisini sorgulayan müfettişe Kürt asilerle karşılaşmasını anlatır. Rus müfettiş, “Kürtlerin size yaptıklarından sonra onların yanına nasıl gidersin” diyerek kızar. Bunun üzerine Arakel, köyündeki Kasım-i Zilani’nin kendilerini “Hamidiyeliler”den kurtarışını övgüyle anlatır ve Rus kazakları geldiğinde Ermeni köylülerin de Zilani’ye yardım ettiklerini söyler. Arakel’in müfettişe söylediği şu sözler, yazarın kendi görüşlerini de yansıtır gibi durmaktadır⁵⁵⁴:

“Diyorlar ki Kürtler Ermenileri kesmişler. Doğru, kesmişler. Fakat bütün Kürtler Kör Hüseyin Paşa gibi insafsız, allahsız, vahşi kurt değildi, Muş’taki Musa Bey gibi alçak, eşkıya değildi, Mahmut Bey gibi hırsız, talancı değildi. Kasım-i Zilani ve oğulları gibi iyi, şerefli Kürtler de görmüş gözlerimiz. Ermenileri kurtaran Moklu Murtala Bey gibi melek Kürtler de yaşıyordu yeryüzünde.”

Ağrı ayaklanmasının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından zayıf düşen ve 1932-1939 yılları arasında arayış içine giren Hoybun, tarafsız bir politika izlemenin daha doğru olacağı kanısına varır ve böylece Ermeni-Kürt ilişkilerinde bir soğuma dönemi

---

⁵⁵¹ age, 29-30.

⁵⁵² age, 30.

⁵⁵³ age, 72.

⁵⁵⁴ age, 70. Yazar, Kürt asilerin Türk askerleriyle çarpışmasını coşkulu bir dille anlatmakta ve isyancı Kürtlerin kahramanlığını övmektedir.

yaşanır⁵⁵⁵. Bundan sonra İran'daki Kürtlerle Sovyetler arasında gelişen ilişkiler ve 1946 yılında İran'da Sovyet destekli bir Kürt devletinin (Mahabat Kürt Cumhuriyeti) kurulması ile sonuçlanacak olan gelişmeler Hoybun'u Taşnaklardan daha fazla uzaklaştıracak ve Sovyetlere yaklaştıracaktır⁵⁵⁶:

“1939-1946 yılları arasında, özellikle de İran'da gelişen Sovyet-Kürt ilişkileri, Hoybun'u tümüyle pro-Sovyet bir örgüt haline getirir. Bu konu Ermeni-Kürt birliğinin bozulması anlamına geliyordu. Sovyetler, yıllardır kendilerine karşı olumsuz bir propaganda yürüten Taşnakları, Kürtlerin arkasında görmek istemiyordu. Bunun bilincinde olan Hoybun çevreleri de kendi örgütleri içindeki anti-Taşnak muhalefetin gücünü de hesaba katarak, Taşnaklarla olan ilişkilerini askıya alır. Böylece 25 yıl (1920-1946) boyunca giderek gelişen Ermeni-Kürt ilişkileri, Mahabad Kürt Halk Cumhuriyeti'nin 1946 yılında kurulmasıyla kopmaya başlar.”

Bununla birlikte, Aytepe, II. Dünya Savaşı yıllarında Taşnakların Hoybun ile yeniden bir anlaşma yapmaya teşebbüs ettiğini belirtir. Bu anlaşmaya göre⁵⁵⁷:

“Ermeniler Kürtlere kuruluş aşamasında yüz bin frank yardım edecekler, ancak komitenin merkezi Paris'te olacak, bir Kürt, iki Ermeni'den oluşan bir genel merkez bulunacaktı. Genel merkezin tüm harcamaları yine Ermenilerce karşılanacaktı. Diğer merkez Suriye, Kıbrıs veya Mısır'da olabilirdi. Fakat Suriye olması tercih nedeni idi. İkinci merkezde iki Kürt, iki Ermeni üye olacak, ancak, başkan Kürt olacaktır. Komiteye üye kaydı gayet sıkı tutulacaktı: aşiret reisleri, Kürtlüğe ve Ermeniliğe hizmet eden ve savunan eser yazmış yazarlar, savaşılar-çatışmalara girmiş, fedakarlık yapmış şahıslar üye olabilecekti.(...)

Para, siyasi faaliyet, Rusya ve İran'da uygun vaziyetler oluşturulması Ermenilerden, savaşa girmek, silah atmak, içeriye zabıta ve savaşçı göndermek, içerdeki Kürtleri tahrik ve cesaretlendirmek, hudutlarda Türkiye hareket ve sevkıyatına zorluk çıkarmak ise Kürtlerden beklenen görevler olacaktır.”

Taşnaklardan gelen bu teklife Hoybun içindeki Kürtler çoğunlukla sıcak bakmaz ve Taşnak'ın işbirliği çabaları sonuçsuz kalır. Hoybun yöneticilerinden Yüzbaşı Tefvik Cemil, Taşnakların teklifi karşısındaki düşüncelerini şu sözlerle diler getir⁵⁵⁸:

“Kürtler, Ermenilerin elinde alet oluyoruz. Bize on veriyorlar, kendileri yüz kazanıyorlar. Fakat arada on binlerce Kürt ailesi de mahvoluyor. Ölen Kürtlere bir fiyat konsa, her adam bir kuruşa gelmez.”

1937 yılında ülke dışına çıkarak Suriye'de Hoybun'a katılan Nuri Dersimi'nin, 1950'lerde kaleme aldığı hatıraları, Hoybun'un Taşnaklar ve Sovyetler karşısında

---

⁵⁵⁵ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 114. Aytepe, Hoybun-Taşnak ilişkilerinin bozulmasını örgüt parasının Kürt yöneticiler tarafından “istismar” edilmesine bağlamaktadır. Yazar, Emniyet arşivlerine dayanarak ileri sürdüğü bu istismar nedeniyle, Paris Taşnak Genel Merkezinin, her yıl başında Hoybun üyelerine ayırdığı ödeneği 1935 yılından itibaren ödemeyeceğini Celadet Bedirhan'a bildirdiğini ve bundan sonra iki örgütün arasının açıldığını ifade etmektedir, Aytepe, “Hoybun Cemiyeti”, 54.

⁵⁵⁶ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 114.

⁵⁵⁷ Aytepe, “Hoybun Cemiyeti”, 54-55.

⁵⁵⁸ **age**, 55.

aldığı tutum değişikliğini yansıtır gibidir⁵⁵⁹. Yazar, kitabında Kürtlerin Ermenilere duyduğu sevgiden bahsettikten sonra iki halk arasındaki ilişkilerin Rus Çarlığı, Osmanlı Saltanatı ve *Ermeni silahlı çetelerinin* izledikleri politika nedeniyle bozulduğunu ve iki halk arasındaki çatışmalardan Kürtlerin sorumlu tutulamayacağını ileri sürmektedir⁵⁶⁰. Yazar, birçok Kürt'ün tehcir sırasında Ermenileri korumalarına karşılık Ermenileri *özellikle de Taşnakları* Kürtlere yardımcı olmamakla ve hala iki halk arasında düşmanlık yaratmaya yönelik yayınlar yapmakla eleştirmektedir⁵⁶¹. Yazarın, bu eleştiriler sırasında Sovyetlerdeki Ermenileri ayrı tutması ve “Sovyet Hükümeti”ne övgülerde bulunması dikkat çekmektedir⁵⁶²:

“...bugün Suriye’de, Lübnan’da, Amerika ve İngiltere’de yaşayan Ermenilerin pek çoğunun Kürtler tarafından korunmuş ve kurtarılmış kimseler olduğu inkar edilemez. Bunu hiçbir vicdan sahibi inkar edemez. Buna karşı Sovyet Rusya’da bulunan Erivan Ermenileri istisna olmak üzere, diğer Ermeniler, Ermeni Partileri ve özellikle Ermeni Taşnak Partisi liderleri ve mensupları nerede ve ne suretle zerre kadar Kürtlere yardımda bulunmuş? Kürtlerin Türkler tarafından karşı karşıya kaldıkları felaketli günlerde ne gibi bir yardımda bulduklarını yine Ermeni partizanlarından sormak gerekir.

Rusya Sovyet Ermenistanı olan Erivan’da Kürt kültürüne karşı gösterilen yakınlık, cidden teşekküre değerlidir. Kürt milleti bu teşekkürü insaniyet hizmetçisi ve insanlığın baskıya uğraması ve istismarından kurtuluşu uğrunda çalışmakta olan Sovyet Hükümeti’ne sunmayı, kendisine insani bir görev bilmektedir. İnsanlık hizmetçisi bir devletin kurduğu Erivan Ermeni Hükümeti, izlediği insani politikayla Kürtlerin üzüntüsünü ve uğradıkları zararları bir dereceye kadar hafifletmeyi başarmıştır. Fakat Sovyet Rusya hükümeti dışında bulunan Ermeniler ve özellikle Taşnaklar, Kürtlere karşı bugüne kadar kalplerinde taşımakta oldukları kin ve düşmanlığı unutmadıklarını, yaptıkları birçok yayın ve iddialarla isbat etmişlerdir. Ermeni Taşnaklardan yazar Rafi, Kürtler aleyhinde kitap yayınlamıştır. Hand, Gayzer, Celalettin vb. gibi Ermeni basını Kürtler aleyhinde zehirler saçmaktadır.”

---

⁵⁵⁹ Nuri Dersimi, **Hatıratım** (İstanbul: Doz Yayınları, 1997). Osmanlı Kürt hareketinin en tanındık isimlerinden olan Nuri Dersimi, Kürdistan Teali Cemiyeti adına Sivas-Dersim bölgesinde faaliyet yürütmüş; 1920-1921 yıllarındaki Koçgiri ayaklanmasında aktif bir rol oynamış ve 1937-1938 yıllarındaki Dersim ayaklanmasının lideri Seyit Rıza’nın teklifiyle, yabancı devletlerle ilişki kurmak üzere 1937’de Dersim’den ayrılarak Halep’e gitmiştir.

⁵⁶⁰ “Ermenilerin sahip oldukları kültürel düzey dikkate alındığında, sorumluluğu Kürtlere yüklemelerinin biricik nedeni Kürtlere duydukları kinden kaynaklandığından ve bu noktada suçlu olduklarından kuşku yok. Fakat Kürtlerin cehaletleri yüzünden aldanarak, Ermenilere karşı ancak kendilerini savunma kabilinden saldırmaları, sadece kınanmalarını gerektiren bir eylem olarak değerlendirilecek niteliktedir.”, **age**, 39.

⁵⁶¹ **age**, 40-41.

⁵⁶² **age**, 41. Sovyet Rusya, 1930’ların ortalarından itibaren Kürtlere yönelik ilgisini artırmış ve örneğin Kürdoloji çalışmalarına hız vermiştir. 1934 yılında Erivan’da Kürdologlar Kongresi düzenlenirken; 1936 yılında Sovyet Azerbaycanı ve Ermenistanı’nın yetkileri merkez tarafından Kürtleri ihmal etmek ve ırkçı politikalar uygulamakla suçlanmıştır, bkz. Jwaideh, **age**, 238. Dersimi’nin Sovyetleri övmesinde, İran Kürtlerine II. Dünya Savaşı sonrasında verilen desteğin yanında, bu kültürel gelişmelerin de etkisi olduğu düşünülebilir.

Dersimi, Taşnak yayın organlarından (Halep'te yayınlanan) Aravil gazetesinin 27 Temmuz 1952 tarihli nüshasında, Sason'un Hanasor bölgesinde yaşayan bir Kürt aşiretinin öldürülüşü hakkında yer alan bir haber karşısında yaşadığı şaşkınlığı şu sözlerle dile getirir:

“Haberde Ermenilerin 800 çadırdan ibaret Mazrik aşiretinin imha edilmesinin 55. yıldönümünü kutladıkları yazıyordu. Ermeni kahraman fedailerini 1897 yılının Temmuz 25'inde şafakla beraber adı geçen aşirete bir baskın yapmıştı ve bir tek Kürt bile kurtulamadan hepsini öldürmüşlerdi. Kaçmaya teşebbüs eden Kürt kadın ve kızlarını bile merhamet göstermeden tamamen kesmişlerdi. Bir de ilaveten ‘Korkma can bacı fedai geliyor. Mazrik aşiretini tamamen mahf ettik’ şeklinde bir Ermenice marşın dizelerini yazıyorlar. Meğer bu olayı her yıl kutluyorlarmış.”

Hoybun'un Sovyetlere yaklaşması, Taşnak'la olduğu gibi, İngiliz ve Fransızlarla da arasının bozulmasına neden olur⁵⁶³. Dersimi, İngiliz ve Fransızların -kendi çıkarları doğrultusunda- Türkiye'ye karşı Hoybun'un faaliyetlerini desteklediklerini; ancak, “Türklerle menfaatlarına uygun mesail [meseleler] halledildikten sonra” bu faaliyetlere “kati surette mani” olduklarını ifade eder⁵⁶⁴.

Ağrı isyanını yenilgiyle sonuçlanmasının ardından, çeşitli ülkelerde çıkardığı dergi ve broşürlerle propaganda faaliyetlerine devam eden Hoybun Cemiyeti, II. Dünya Savaşı sırasında, Alakom'un sözleriyle, bu savaşın “yarattığı altüst oluş nedeniyle” çalışmalarını durdurur⁵⁶⁵. Jwaideh'in aktardığına göre; savaş başladığında Fransızlar ve İngilizler Hoybun'la görüşerek Türkiye'yi kendilerine düşman etmemek için “elinden geleni yapmasını” istemişler ve Hoybun da bu isteği kabul etmiştir⁵⁶⁶. İran Kürtlerinin 1946 yılında Mahabad şehrinde bir cumhuriyet ilan etmesiyle birlikte ise, Hoybun bu cumhuriyete katılacak ve Mahabad'ın aynı yılın sonunda yıkılmasıyla

---

⁵⁶³ 1930'lu ve 40'lı yıllarda meydana gelen (Montrö Sözleşmesi, Sadabat Paktı, II. Dünya Savaşı, Sovyet-Türk Dostluk Anlaşmasının feshi gibi) gelişmeler Sovyetlerin ve Batılı devletlerin yanında İran, Irak ve Suriye'nin Kürt hareketi karşısındaki politikalarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Aynı bir uluslararası ilişkiler çalışması oluşturacak derinlikteki bu konu, bu tezin sınırlarını aşmaktadır. Jwaideh'in adı geçen çalışmasının çeşitli yerlerinde konu hakkında bilgiler ve ilgilene araştırmacılar için kaynaklar bulunmaktadır. Hoybun'un Türkiye-İran ilişkilerinde neden olduğu sorunlara ve iki ülke arasında bu sorunun nasıl çözüldüğüne ilişkin olarak Barış Cin'in Türkiye-İran Siyasi İlişkileri adlı çalışmasına bakılabilir: Barış Cin, **Türkiye- İran Siyasi İlişkileri 1923-1938** (Ankara: IQ Yayıncılık, 2007), 128-135.

⁵⁶⁴ Dersimi, **Dersim Tarihi**, 212. Batılı devletlerin Kürt hareketi konusundaki bu tavrı Hoybun'un dağılmasının ardından da devam edecektir. Dersimi, 1947 yılında İngiliz subayı Leonyan'ın Halep'te kendisiyle görüşerek, kendisine, “Kürtlerin İngiliz ve Amerikalıların nüfuz bölgelerinde buldukları halde” muhtelif cephelerde Ruslarla ilişki kurmalarının Kürt hakları konusundaki çalışmaları olumsuz etkileyeceğini “adeta ihtar derecesinde” bildirdiğini not eder, Dersimi, **Hatıratım**, 209-210.

⁵⁶⁵ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 117.

⁵⁶⁶ Jwaideh, **age**, 517. Yazar, İngiliz Generali Weygand'ın, Hoybun liderleriyle Türk-karşıtı faaliyetlere girişmeyecekleri konusunda bir anlaşma imzalamış olsuklarını da belirtir, **age**, 517-518.

birlikte, Hoybun Cemiyeti de tarihe karışacaktır⁵⁶⁷. Bundan sonra, uzun bir süre Türkiye toprakları üzerinde ciddi bir Kürt hareketi ortaya çıkmayacaktır⁵⁶⁸.

Bozarslan, Ağrı ayaklanmasının Türk ordusu tarafından sona erdirilmesiyle birlikte Kürtlerle Ermeniler arasındaki işbirliğinin de yok edildiğini ve bundan sonra iki taraf arasında karşılıklı olarak “kin değilse bile” bir ilgisizlik doğduğunu ifade eder⁵⁶⁹:

“1936-1938 yılları arasında yaşanan üçüncü Kürt ayaklanması, İkinci Dünya Savaşı, Ortadoğu’da yeni devletlerin ortaya çıkışı ve nihayet bölgede Kürt hareketinin yeniden doğuşu, hep birlikte, Kürtler ve Ermeniler arasında ortaya çıkmış olan bu ilgisizliğin ne kadar güçlü olduğunu gösterir.”

Hoybun’un ve onun yönlendirdiği Ağrı ayaklanmasının gerek Kürt-Ermeni ilişkileri gerekse de Kürt milliyetçi hareketi açısından önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Ağrı isyanında -Şeyh Sait isyanından farklı olarak- isyana katılımı sağlamak için, hareketin merkezine dinsel propagandanın değil, milliyetçi söylemin konulmuş olması, Kürt milliyetçiliğinde yeni bir sayfanın açıldığına işaret ettiği gibi⁵⁷⁰; Kürtlerle Ermeniler arasında yaşanan çatışma ve savaşların izlerinin henüz son derece taze olduğu bir dönemde, iki halkın milliyetçileri tarafından bu kadar sistemli bir işbirliğinin gerçekleştirilebilmiş olması, Hoybun çatısı altında bir araya gelen bu kişilerin kendi siyasi çizgileri açısından önemli bir başarı olarak görünmektedir. Bununla birlikte, Ağrı isyanını yöneten Kürt milliyetçilerinin Ermenilerle geliştirdikleri bu işbirliğini, ayaklanmaya kattıkları Kürt köylülerle paylaşmadıkları; bu işbirliğinin milliyetçi elitler düzeyinde kaldığı da son bir not olarak düşülebilir.

---

⁵⁶⁷ Alakom, **Hoybun Örgütü**, 117. Mahabad Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve Sovyetlerle ilişkisi hakkında bkz. Jwaideh, **age**, 475-515.

⁵⁶⁸ Cumhuriyet döneminde, Şeyh Sait ve Ağrı ayaklanmalarından sonra üçüncü büyük Kürt ayaklanması 1937-1938 yılları arasında Dersim’de yaşanmıştır. İncelediğimiz kaynaklar arasında Ermenilerin bu isyanla ilişkisine dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Ancak, Genelkurmay belgelerinde, isyanın başlamasında Suriye’den Tunceli’ye gelen bazı Ermenilerin yaptığı propagandanın da etkisi olduğu, bir cümle belirtilmektedir, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyamları II**, 168.

⁵⁶⁹ Bozarslan, “Les relations kurdo-arméniennes”, 338.

⁵⁷⁰ Bruinessen, ayaklanmanın önderlerinin söylemlerinin dinî değil, “katıksız milliyetçi söylemler” olduğuna dikkat çekmektedir, Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, 442. Yeğen de, isyanı yönlendiren Hoybun’u “modern ve seküler bir örgüt” olarak tanımlamaktadır, Mesut Yeğen, “Türk Milliyetçiliği ve Kürt Sorunu”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 885.

7. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin, 19. yüzyılın başlarından itibaren uygulamaya koyulduğu yeniden örgütlenme ve reform faaliyetleri, İmparatorluğun Doğu vilayetlerinde yaşamakta olan Kürt ve Ermeni halkının birbirleriyle ilişkileri açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunlardan ilki, merkezi otoriteyi güçlendirme çalışmaları kapsamında, Doğu vilayetlerinin belirli bir özerkliğe sahip bulunan bazı Kürt beyliklerinin/emirliklerinin ortadan kaldırılması ve fakat beylerin tasfiyesinin yaratacağı iktidar boşluğunun merkezden atanan yöneticiler tarafından doldurulamamasıyla bölgede bir düzensizlik ortamının oluşmasıdır. Bu ortamda, bazı Kürt aşiret reisleri daha önce gayrimüslimlerden, özellikle de Ermenilerden topladıkları vergileri toplamaya devam etmiş; aynı verginin merkez tarafından da talep edilmesiyle Ermeni köylüleri zor duruma düşmüştür. Diğer taraftan, tasfiye edilmelerinden önce Kürt beyleri tarafından engellenen aşiretler arası çatışmalar da beylerin yokluğunda artmış, oluşan bu güvensiz ortam silahlı aşiretlerin saldırısı karşısında savunmasız olan Ermeni köylülerin tedirginliğini artırmıştır. Bu karmaşa ortamında, aşiretler-üstü konumları nedeniyle geleneksel din adamları (şeyhler) Kürt toplumunun yeni liderleri olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Meşruiyetini dinden alan bu din adamlarının toplum içindeki konumu, yüzyılın sonlarına doğru, dağılmakta olan İmparatorluğun kurtuluşunu Pan-islamcı bir siyaset izleyerek çözmeye karar veren II. Abdülhamit'in tahta çıkışıyla güçlenmiştir. Bu sırada, İmparatorluğun "Hıristiyan devletler" tarafından işgal edilmesi tehlikesinin artmasıyla birlikte, (bu devletlerle işbirliği yapmalarından kuşku duyulan) Hıristiyan cemaatlere yönelik misyoner faaliyetlerinin de artış göstermesi Hıristiyanların yönetimine tabi kılınacaklarından endişe eden Kürtler arasında "Müslüman kimliğine vurgu yapan" şeyhlerin öneminin daha da artmasına neden olmuştur.

Buna karşılık, 19. yüzyılda gayrimüslimlerin toplumsal ve siyasal haklarını iyileştirmeye yönelik reformların yapılması, İmparatorluğun Hıristiyan cemaatleri arasında örgütlenme faaliyetlerinin canlanmasına ve bu faaliyetler de bir "ulusal" uyanışa neden olmuştur. Doğu Vilayetlerinin en kalabalık Hıristiyan cemaati

Ermeniler de bu süreçte önce kültürel amaçlı bazı dernekler etrafında örgütlenmeye başlamışlar; Rusya ve Avrupalı büyük güçlerin Doğu Vilayetlerinde reform yapılmasını öngören 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti içindeki Ermenilerin durumunu “uluslararası bir sorun” haline getirmelerinin ardından da Ermenilere siyasal haklar ya da özerklik/bağımsızlık verilmesini sağlamak amacıyla silahlı mücadeleyi öngören “ihtilalci” partiler (komiteler) kurmuşlardır. Bu komiteler, bir yandan Sultana, bir yandan da Ermeni halkını sömürdüğünü ileri sürdükleri Kürt ağalarına karşı olduklarını açıklamışlar ve İstanbul’da gerçekleştirdikleri (Osmanlı Bankası baskını, Yıldız suikastı gibi) bazı eylemlerin yanında, Doğu Vilayetlerinde de Ermeni köylülerini örgütleyerek kendilerinden “vergi” toplamak isteyen Kürt aşiret reislerine karşı çeşitli isyanlar çıkarmışlardır. II. Abdülhamit’in, Ermeniler arasındaki bu ayaklanmaları çoğunlukla Kürt aşiretlerinden oluşturulan Hamidiye Alayları ile önleme yolunu seçmesi Kürt ve Ermeni toplumları arasındaki gerginliği artırmış; 1894-1896 yılları arasında Alaylarla ya da düzensiz aşiret güçleriyle Ermeni çeteler arasında şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir. Çatışmaların şiddetinin artması, bir yandan Ermeni halkından milliyetçi örgütlenmelere katılımı arttırırken; onlar arasındaki bu örgütlenme faaliyetleri, Ermenilerin büyük güçlerden destek görerek Doğu Vilayetlerinde bir Ermeni Devleti kuracaklarından korkan Kürtler arasında “Müslüman” kimliğiyle özdeşleşen ve şeyhlerin öncülüğünde gerçekleşen bir “Kürtlük” bilincinin gelişmesinde etkili olacaktır.

Kürt kimliğinin Müslümanlıkla bu şekilde iç içe geçmesi, gerek Birinci Dünya Savaşında, gerekse de Anadolu’da başlayan Kurtuluş Savaşında Kürtlerin ağırlıklı bir kesiminin “İslam kardeşliği” söylemini kullanan Osmanlı ve daha sonrasında da Mustafa Kemal güçlerinin yanında yer almasını sağlamış; her iki savaş sırasında da “Kürtlerle komşu ve dost/kardeş” oldukları propagandasını yapan Ermeni komitecileri ya da liderlerinin bu çağrısının Kürt liderleri tarafından yanıtızsız bırakılmasına neden olmuştur. Kürt milliyetçileri arasında sadece dar bir entelektüel kesim, Ermeni milliyetçileri ile işbirliğine sıcak bakmış; ancak, özellikle Birinci Dünya Savaşından sonra bağımsızlıkçı bir Kürt hareketine yönelen bu Kürt seçkinler, (Cumhuriyetin ilanına kadar) Kürt toplumu içinde marjinal bir çizgi olarak kalmışlardır.

Bununla birlikte, Cumhuriyet hükümetinin, bağımsız bir devlet kurmayı başarmasının ardından, “Müslümanlık” yerine “Türklük” vurgusunu öne çıkarmaya başlaması, özellikle de, Kürtler için “Türk-Kürt” kardeşliğinin zeminini oluşturan hilafet kurumunu kaldırması, Kürt entelektüellerin ve geleneksel Kürt seçkinlerinin genç Cumhuriyet karşısındaki tutumlarını değiştirmelerine neden olacak ve bundan sonra bu kişiler Kürt halkını “İslam karşıtı” ilan ettikleri Türk hükümeti’ne karşı ayaklanmaya çağıracaklardır. Türk hükümeti’ne karşı muhalif tavırlarını sonraki dönemlerde din eksenli olmaktan kurtarıp milliyetçilik temeline oturtmaya çalışan bu Kürt seçkinlerden bir kısmı, örgütlenme çalışmaları yürüttükleri yurtdışında, “Türk hükümeti”nin zayıflatılması konusunda kendileriyle aynı hedefi paylaşan ve aynı zamanda Batılı ülkelerle güçlü iletişim kanalları bulunan Ermeni Taşnak Partisinin üyeleriyle de işbirliği kurmaya yöneleceklerdir.

Kürt ve Ermeni milliyetçilerinin/liderlerinin birbirleriyle ve “Osmanlı/Türk” yöneticilerle yukarıda özetlenen ilişkileri, dinin etnisite ya da milliyetçilikle nasıl değişik biçimlerde eklemlenebildiğini göstermesi açısından önemli bir örnek oluşturmaktadır. Cemaatlerin dini inançlarına göre gruplandırıldığı (*millet* sistemi) Osmanlı döneminde Kürtlerin büyük bir çoğunluğu için “Kürt” olmak, “Müslüman” ve “Osmanlı” olmakla bir tutulmuştu. Kürtlerin İslam’la kurdukları bu özdeşlik, İmparatorluğun dağılma sürecine girdiği 19. yüzyıl sonlarında, özellikle (Pan-İslamcı bir politikayı uygulamaya koyan) II. Abdülhamit tarafından onların devlete sadakatinin sağlanmasında önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Bu dönemde Ermeni milliyetçileri Hıristiyan devletlerin desteğini alırken; birçoğu Hamidiye Alayları sayesinde önemli ayrıcalıklar elde eden Kürt aşiret liderleri, Hıristiyan devletler ile Ermeni milliyetçiler karşısında kendilerinin ittifakını talep eden “Halife”ye bağlı kalmayı tercih etmişlerdir.

Başlangıçta tüm *millet*leri içine alan bir “Osmanlıcılık” anlayışını ve seküler bir çizgiyi benimsemiş olan İTC önderleri de (özellikle 1912 yılındaki Balkan Savaşlarının ardından giderek “Türk milliyetçiliği”ne kaymış olmalarına rağmen), Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Cephesi’nde Ruslara ve Ermenilere karşı verilen savaşta Kürtleri yanlarına çekebilmek için Müslüman kardeşliğine dayalı İslamcı bir söylemi öne çıkarmaktan geri durmamışlardır. Bu söylem, savaş sonrasında Anadolu’da başlayacak olan Bağımsızlık Savaşının liderleri tarafından da aynen devralınacaktır.

Böylece, 1920'lere kadar "Kürt" olmak, Türk olmanın değil, gayrimüslim -özellikle de Ermeni- olmanın karşıtı bir anlam ifade etmiş ve "Müslüman Anadolu"nun "Hıristiyan güçler"ce işgal edilmesi sürecinde, yerli Hıristiyan komşularını "düşman" olarak görmeye başlayan Kürtler, Türkleri ise İslam kardeşleri olarak kabul etmişlerdir. Buna karşılık; Cumhuriyetin kurucularının hedefinde *ümmet* yerine modern anlamda *ulusu* temel alan bir devlet kurmak ve Anadolu'nun Müslüman unsurlarından sadece birini, Türklüğü öne çıkarmak olduğunu anladıklarında Kürt milliyetçileri, artık Türklerle aynı tarafta olamayacakları düşüncesine yönelmişlerdir.

Bundan sonra, Türk hükümetine karşı çıkarılan (Alevi-Kürt niteliği ağır basan Koçgiri isyanı ayrı tutulduğunda) ilk büyük Kürt ayaklanmasını örgütleyenler, isyanda Şeyh Sait'in dinsel kimliğinden yararlanacak; "milliyet"i dinin üstüne çıkaran Türk seçkinlerinin karşısında, Kürtlerin kimlik algılamasında önemli bir yeri olan "İslam"ı ön plana çıkaracaklardır. Bu kez, Kürtler için İslam ve Kürtlük, Türklerle bir arada olmayı değil, onlardan ayrılma hakkını ifade etmektedir. Sürgündeki Kürtlerle Taşnaklar arasında oldukça sistemli bir işbirliği içinde yürütülen Ağrı Ayaklanması ise, Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan Kürt ayaklanmaları içinde, dinsel temanın geride bırakılarak modern milliyetçi söylemlerin kullanılmaya başladığı ilk örneği teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- Ahmed, Kemal Mahzar. **I. Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan**. çev. Mustafa Düzgün. Ankara: Berhem Yayınevi, 1992.
- Akgül, Suat. **Yakın Tarihimizde Dersim İsyancıları ve Gerçekler**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992.
- Akgün, Seçil. **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu: Kurtuluş Savaşı Başlangıcında**. İstanbul: Tercüman, 1981.
- Alakom, Rohat. **Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması**. İstanbul: Avesta, 1998.
- Anderson, Matthew Smith. **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**. çev. İdil Eser. İstanbul: YKY, 2001.
- Anderson, Rufus. **Foreign Missions: Their Relations and Claims**. New York: Charles Scribner and Company, 1869.
- _____. **History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches**. Boston: Congregational Publishing Society, 1872.
- Anzerlioğlu, Yonca, **Nasturiler**. Ankara: Tamga Yayıncılık, 2000.
- Arfa, Hassan. **The Kurds: An Historical and Political Study**. London: Oxford University Press, 1966.
- Ayvarov, **Osmanlı – Rus ve İran Savaşlarında Kürtler: 1801-1900**. İstanbul: Sipan Yayıncılık, 1995.
- Bedirhan, Abdurrezak. **Otobiyografya (1910-1916)**. çev. Hasan Cuni. İstanbul: Peri Yayınları, 2000.
- Beşikçi, İsmail. **Devletlerarası Sömürge Kürdistan**. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1991.
- _____. **Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller II**. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1992.
- Bird, Isabella Lucy. **Journeys in Persia and Kurdistan**. c. II. London: Virago, 1989.

- Blincoe, Robert. **Etnic Realities and the Church: Lessons from Kurdistan: A History of Mission Work, 1668-1990**. California: Presbyterian Center for Mission Studies, 1998.
- Bournoutian, George A. **A History of the Armenian People. vol. II: 1500 A.D. to the Present**. California: Mazda Publishers, 1994.
- Bruinessen, Martin van. **Ağa Şeyh Devlet**. çev. Banu Yalkut. 4.bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Buckingham, J. S. **Travels in Mesopotamia**: including a Journey From Aleppo, Across the Eurhrates to Orfah, Through the Plains of the Turcoman, To Diarbekir, in Asia Minor; from thence to Mardin, on the Borders of the Great Desert, and by the Tigris to Mousul and Bagdad: with Researches on the Ruins of Babylon, Nineveh, Arbela, Ctesiphon, and Seleucia. London: Henry Colburn, 1827.
- Chaliand, Gerard. Yves Ternon. **The Armenians: From Genocide to Resistance**. London: Zed Books, 1983.
- _____. **The Kurdish Tragedy**. London: Zed Books, 1994.
- Cin, Barış. **Türkiye- İran Siyasi İlişkileri 1923-1938**. Ankara: IQ Yayıncılık, 2007.
- Çay, Abdulhaluk. **Her Yönüyle Kürt Dosyası**. Ankara: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- Dersim: Jandarma Genel Komutanlığının Raporu**. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998.
- Dersimi, Nuri. **Dersim Tarihi**. İstanbul: Eylem Yayınları, 1979.
- _____. **Hatıratım**. İstanbul: Doz Yayınları, 1997.
- Dündar, Fuat. **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**. 3. bs. Ankara: İletişim Yayınları, 2008.
- Ergil, Doğu. **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi**. Ankara: Turhan Kitabevi, 1981.
- Esengin, Kenan. **Milli Mücadelede İç Ayaklanmalar**. İstanbul: Ağrı Yayınları, 1975.
- Fletcher, James Phillips. **Narrative of a Two Years Residence at Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria, and Syria**. vol. I. Elibron Classics, 2005 (London: Henry Colburn Publisher, 1850 baskısının tıpkıbasımı).
- Fraser, James Baillie. **Travels in Koordistan, Mesopotamia, etc.:** Including an account of Parts of Those Countries Hitherto Unvisited by Europeans with Sketches of the Character and Manners of the Koordish and Arab Tribes. vol. I. Elibron Classics, 2005 (London: Richard Bentley, 1840 baskısının tıpkıbasımı).

- Gaunt, David. **I. Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Katliamlar, Direniş, Koruyucular: Müslüman-Hıristiyan İlişkileri.** çev. Ali Çakıroğlu. İstanbul: Belge Yayınları, 2007.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I.** İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II.** İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992.
- Göyünç, Nejat. **Osmanlı İdaresinde Ermeniler.** İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983.
- Guinness, Walter. **Impressions of Armenia.** London: Spottiswoode, Ballantyne & Co. Ltd., 1918.
- Gürün, Kamuran. **Ermeni Dosyası.** Ankara: TTK Basımevi, 1985.
- Hammer, Joseph von. **Osmanlı Tarihi.** c.4. İstanbul: Neşriyat Yayınları, 1984.
- Hariciye İstihbaratı. **Muhalifler, Hoybun Nizamnamesi.** Ankara: Hariciye Vekaleti Matbaası, 1928.
- Hubbard, Gilbert Ernest (Secretary of Delimitation Commision). **From the Gulf to Ararat: an expedition through Mesopotamia and Kurdistan.** New York : Dutton, 1917.
- Izady, Mehrdad R. **Kürtler: Bir El Kitabı.** çev. Cemal Atilla. İstanbul: Doz Yayınları, 2004.
- Jwaideh, Wadie. **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökenleri ve Gelişimi.** çev. İ.Çekem, A.Duman. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Kalman, M. **Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid.** İstanbul: Zel Yayıncılık, 1994.
- _____. **Osmanlı – Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik.** İstanbul: Med Yayınları, 1994.
- Karabekir, Kazım. **İstiklal Harbimiz.** İstanbul: Türkiye Yayınları, 1969.
- _____. **Kürt Meselesi.** 2. bs. İstanbul: Emre Yayınları, 1995.
- Kılıç, Altemur. **Titrek Pusula.** İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kieser, Hans-Lukas. **İskalanmış Barış.** çev. Atilla Dirim. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Kirişçi, Kemal. Gareth M. Winrow. **Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi.** 4. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Koçar, Hraçya. **Özlem.** 2. bs. İstanbul: Nujen Yayınları, 1996.
- Koçaş, Sadi. **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri.** Ankara: Altınok Matbaası, 1967.

- Kurdistan: İlk Kürd Gazetesi 1898-1902**, c. II., (Latin harflerine) çev. M. Emin Bozarıslan (Uppsala: Fyris-Tryck AB, 1991).
- Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi: Kürtçe-Türkçe Dergi 1908-1909**. (Latin harflerine) çev. M. E. Bozarıslan. Uppsala: Fyris-Tryck AB, 1997.
- Lamartine, Alphonse de. **Osmanlı Tarihi**. İstanbul: Toker Yayınları, 1992.
- Lewis, Bernard. **Modern Türkiye'nin Doğuşu**. 8. bs. Ankara: TTK Basımevi, 2000.
- Marsh, Dwight Whitney. **The Tennessean in Persia and Koordistan: being scenes and incidents in the life of Samuel Audley Rhea**. Philadelphia : Presbyterian Board of Publication, 1869.
- Mayevsriy, V.T. **19.Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri**. çev. Haydar Varlı. İstanbul: Sipan Yayıncılık, 1997.
- Mazıcı, Nurşen. **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1918**. İstanbul: 1987.
- McDowall, David. **A Modern History of the Kurds**. 3. bs. London: I.B. Tauris, 2004.
- Nansen, Fridtjof. **Armenia and the Near East**. New York: Duffield Company, 1928.
- Nuri, İhsan (Paşa). **Ağrı Dağı İsyanı**. İstanbul: Med Yayınları, 1992.
- Olson, Robert. **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı (1880-1925)**. çev. B. Peker, N. Kıraç. Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1992.
- Oran, Baskın. **Küreselleşme ve Azınlıklar**. 4. bs. Ankara: İmaj Yayınevi, 2001.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)**. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2007.
- Safrastian, Arshak. **Kurds and Kurdistan**. London: Harvill Press, 1948.
- Saral, A. Hulki, **Ermeni Meselesi**.
- Sasuni, Garo. **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri**. çev. Bedros Zartaryan, Memo Yetkin. İstanbul: Med Yayınevi, 1992.
- Saygın, Selami. **Yeni Şark Meselesi**. İstanbul: Ülke Kitapları, 2003.
- Sezen, Tahir. **Osmanlı Yer Adları**. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006.
- Silopi, Zinar (Kadri Cemil Paşa). **Doza Kürdistan: Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı**. Lübnan: Stewr Basımevi, 1969.

Soane, Ely Bannister. **Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk: Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilerine İlişkin Tarihsel Notlar.** çev. Fahriye Adsay. İstanbul: Avesta, 2007.

Sonyel, Salahi. **Türk-Ermeni Çıkmazı: Barışma Ümitleri.** Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Surma Hanım. **Ninova'nın Yakarışı: Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli.** İstanbul: Avesta, 1996.

Şahbazyan, Hagop. **Kürt-Ermeni Tarihi.** çev. Ferit M. Yüksel. Ankara: Kalan Yayıncılık, 2005.

Şamil, Hejare. **Serhed, Kafkasya ve Diaspora'da Yaşamın Adı: Sürgün, Özlem: Knyaze İbrahim ve Kürtler.** İstanbul: Peri Yayınları, 2007.

Şeref Han, **Şerefname: Kürt Tarihi.** çev. M. Emin Bozarıslan. İstanbul: Yöntem Yayınları, 1975.

Şimşir, Bilal. **Kürtçülük (1787-1923).** Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007.

Taşnak-Hoybun, Ankara: T.O. Matbaası, 1931.

Timur, Taner. **Osmanlı Toplumsal Düzeni.** 4.bs. Ankara: İmge, 2001.

Toynbee, Arnold J., Kenneth P. Kirkwood. **Turkey.** London: Ernest Benn Limited, 1926.

Tunaya, T. Zafer. **Türkiye'de Siyasi Partiler.** c. 2. İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986.

Uras, Esat. **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi.** İstanbul: Belge Yayınları, 1976.

Yeğen, Mesut. **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu.** 2.bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

_____. **Müstakbel-Türk'ten Sözde-Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler.** İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Yıldız, Kerim, Deborah Russo. **Azerbaycan-Ermenistan: İnsan Hakları, Etnik Azınlıklar ve Kürtler.** İstanbul: Scala Yayıncılık, 2000.

Zürcher, Eric Jan. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi.** çev. Y. S. Gönen. 9. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Basılmamış Tezler:

Suakjiyan, Kevork Y. "Genocide in Trebizond: A Case Study of Armeno-Turkish Relations During the First World War". Doktora Tezi. Faculty of the Graduate College in the University of Nebraska, Lincoln, 1981.

Makaleler:

- Alakom, Rohat. "1900'lerin başında kurulan Kürt örgütleri ve Kürt Örgütlenme Tarihi". **Tarih ve Toplum**. c.35. s. 205 (Ocak 2001): 17-22.
- _____. "1927 Tarihli Hoybun-Taşnak Antlaşması: Hoybun Cemiyeti Üzerine Notlar". **Toplumsal Tarih**. c.10, s. 59 (Kasım 1998): 58-61.
- Avagyan, Arsen. "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler". **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**. ed. Rober Koptaş. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005: 3-141.
- Aytepe, Oğuz. "Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti". **Toplumsal Tarih**. c.10, s. 58 (Ekim 1998): 50-55.
- _____. "Hoybun Cemiyeti'nin Amerika'daki Faaliyetleri". **Tarih ve Toplum**. c.30, s. 176 (1998): 55-58.
- Bozarıslan, Hamit. "Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)". **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002: 841-870.
- _____. "Les relations kurdo-arméniennes : 1894-1996". H.L. Kieser (ed.). **Die Armenische Frage und Die Schweiz**. Zurich: Chronos Verlag, 1999: 329-340.
- _____. "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımnı Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)". **Türkiye'de Etnik Çatışma**. ed. E. Jan Zürcher. 2.bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005: 89-121.
- Bozarıslan, Mehmet Emin. "Sunuş", **Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi: Kürtçe-Türkçe Dergi 1908-1909**. (Latin harflerine) çev. M. E. Bozarıslan. Uppsala: Fyris-Tryck AB, 1997: 19-27.
- Bruinessen, Martin van. "Kurdish Society, Ethnicity, Nationalism and Refugee Problems". **The Kurds: A Contemporary Overview**. ed. P.G. Kreyenbroek, S. Sperl. 3. bs. London: Routledge, 1997: 33-67.
- Chaliand, Gerard. "Kurdistan in Turkey". **A People Without A Country: the Kurds and Kurdistan**. ed. Gerard Chaliand. New York: Olive Branch Pres, 1993.
- Hovannisian, Richard G. "The Historical Dimensions of the Armenian Questions". **The Armenian Genocide in Perspective** (Conference information: 1982, Tel Aviv, Israel). ed. Richard G. Hovannisian. London: Transaction Publishers, 1986: 19-42.
- Hür, Ayşe. "Dersim, Haygaz ve Bedros'un Hikayesi". **Kızılbaş**. s. 4 (Eylül 2007): 16-17.
- Kieser, Hans-Lukas. "Alevi, Armenians and Kurds in Unionist-Kemalist Turkey (1908-1938)". **Turkey's Alevi Enigma: A Comprehensive Overview**. ed. P.J. White, J. Jongerden. Leiden: Brill, 2003: 177-196.
- Minassian, Anahide Ter. "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü".

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923: Türkiye'de Sosyalizmin Oluşmasında ve Gelişmesinde Etnik ve Dinsel Toplulukların (Makedon, Yahudi, Rum, Bulgar ve Ermeni Anasının) Rolü. ed. Mete Tunçay, E. J. Zürcher. İstanbul: İletişim, 1995: 163-237.

Oran, Baskın. "Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği". **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik.** İstanbul: İletişim Yayınları, 2002: 871-879.

Palabıyık, M. Serdar. "Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar". **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler.** ed. Ö. Engin Lütem. Ankara: ASAM, 2007: 7-24.

Şengül, Serdar, Fuat Kardeş. "Bir Hafızasızlaştırma ve Yeniden İnşa Projesi Olarak Türk Tarih Tezi ve Kürt Tarihyazımı". **Toplum ve Bilim.** s. 96 (2003): 35-61.

Tekeli, İlhan. "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu". **Toplum ve Bilim,** s. 50 (1990): 49-71.

Yeğen, Mesut. "Türk Milliyetçiliği ve Kürt Sorunu". **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik.** İstanbul: İletişim Yayınları, 2002: 880-887.

Yerasimos, Stefanos. "Ermeni Meselesi (Kürt Faktörü ve Dış Müdahaleler)". **1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler.** ed. Ersal Yavi. 3.bs. İzmir: Yazıcı Yayınevi, 2001: 62-80.

Ansiklopedi Maddeleri:

"Armenia". **Encyclopedia Britannica.** c. 2, ABD: William Benton, 1957: 377-381.

"Armenian Church". **Encyclopedia Britannica.** c. 2, ABD: William Benton, 1957: 381-382.

Heffening, Wili. "Şâfi'î". **İslam Ansiklopedisi.** c. 11. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955: 268-272.

Hosain, M. Hidayet. "Mir". **İslam Ansiklopedisi.** c. 8. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955: 344.

Huart, Clément. "İdris Bitlisî". **İslam Ansiklopedisi,** c. 5 (2. Kısım). İstanbul: Maarif Basımevi, 1955: 936.

Köprülü, M. Fuad. "Bey". **İslam Ansiklopedisi.** c. 2. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955: 579.

"Kurdistan". **Encyclopedia Britannica.** c. 13. ABD: William Benton, 1957: 520-521.

Minorsky, V. Feodoroviç. "Kürtler". **İslam Ansiklopedisi.** c. 6, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955: 1089-1114.

Nikitin, Basil. "Nesturiler". **İslam Ansiklopedisi.** c. 9. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955: 207-212.

Ross, E. Denison. “Şeddad”. **İslam Ansiklopedisi**. c. 11. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955: 381-382.

Streck, Maximilian. “Dvin”. **İslam Ansiklopedisi**. c. 3, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955: 682-683.

_____. “Ermeniye”. **İslam Ansiklopedisi**. c. 4. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955: 317-326.

Yazıcı, Tahsin. “Şah İsmail”. **İslam Ansiklopedisi**. c. 11. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955: 275-279.

Gazeteler:

“Doğu İsyânlarında Bir Türk Subayı (Tefrika nu.15)”. **Dünya Gazetesi**. 20 Mart 1953.

“Doğu İsyânlarında Bir Türk Subayı (Tefrika nu.16)”. **Dünya Gazetesi**. 21 Mart 1953.

“Şarkta Tarama Hareketi Bitiyor”, **Vakit Gazetesi**. 19 Temmuz 1930.

ÖZGEÇMİŞ

Özlem Güneş 1980 Ankara doğumludur. Lise öğrenimini 1998 yılında Ankara'da Mehmetçik Lisesi'nde tamamlamış, 1999-2004 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde lisans eğitimi almıştır. 2003 yılında aynı fakültenin Kamu Yönetimi bölümünde çift-anadal eğitime başlamıştır. 2004-2005 eğitim döneminde Erasmus öğrencisi olarak Almanya'nın Tübingen Üniversite'sinde eğitim gördükten sonra 2006 yılında Kamu Yönetimi Bölümü'nden diplomasını almaya hak kazanmıştır. 2005 yılından bu yana Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde yüksek lisans öğrencisidir.